ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ / 1885-1914 ԹԹ. /

ԵՐԵՎԱՆ 2003

У(47.925)
Հ-24

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ / 1885-1914 ԹԹ. /

3281

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀՏԴ 329.78
ԳՄԴ 66.6
Հ 2 40

Գիրքը երաշխավորվել է հրատարակության ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Գիտխորհրդի կողմից:

Խմբագիրը՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ա. Կոստանդյան

Գրախոսները՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ. Ա. Ավետիսյան
պ. գ. դ. Ա. Ա. Մելքոնյան

Հ 240 ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ / 1885-1914 ԹԹ. /

Եր., «Եգեա», 2003, 202էջ

Գիտական հոդվածների ժողովածուն նվիրված է հայ իրականության մեջ ձևավորված և գործող քաղաքական կուսակցությունների պատմությանը՝ դրանց ստեղծումից մինչև առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակահատվածը:

Ժամանակագրորեն ներկայացված են՝ Արմենական, Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան, Հայ Հեղափոխական դաշնակցություն, Վերակազմյալ Հնչակյան, Հայ սահմանադրական ռամկավար, Սոցիալիստ-Հեղափոխականների (Էսէռների), Սպեցիֆիկների կուսակցությունների, ՌՍԴ(Բ)Կ Անդրկովկասի և Հայաստանի կազմակերպությունների հիմնադրման պատմությունը:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, դասախոսների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

Հ 0802000000
069 (01)-2003

ԳՄԴ 66.6

© «Եգեա» 2003

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1870-ական թվականների վերջին քաղաքական իրադարձությունները՝ ռուս-թուրքական պատերազմը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, Բեռլինի վեհաժողովը, նրա ընդունած 61-րդ հոդվածը, հայկական հարցի միջազգայնացումը, գաղափարական նոր ալեբախումներ առաջացրին հայ հասարակական շրջաններում: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը դարձավ հայ գործիչների մտահոգության առարկան, մտասևեռուն գաղափարը: Տարբեր վայրերում մինչ այդ ստեղծված գաղտնի քաղաքական խմբակները հիմքեր էին ստեղծել առավել հաստատուն մարմինների ստեղծման համար: Աստիճանաբար հասունանում էր մարտական, գաղափարական ավելի կուռ կազմակերպության գաղափարը՝ քաղաքական կուսակցությունների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Այդ գործին իր առաջին ներդրումն ունեցավ Վանի երիտասարդությունը:

Վան-Վասպուրականում 19-րդ դարի 70-80-ական թթ. կրթական-լուսավորական և գաղափարա-քաղաքական հուժկու գործունեությամբ առանձնացան երկու այնպիսի անհատներ, ինչպիսիք էին Մ. Փորթուգալյանն ու Մ. Խրիմյանը: Նրանք նախապատրաստեցին ազգանվեր մաքառողների մի նոր սերունդ՝ էապես նպաստելով Արմենական կուսակցության կազմավորմանը:

Խրիմյանի, Փորթուգալյանի և նրանց աշակերտների ջանքերով 1870-1880-ական թթ. Վանում ծնունդ առած ազգային-քաղաքական ոգեշունչ մթնոլորտն անհրաժեշտ պայմաններ էր ստեղծել հայկական հինավուրց այդ կենտրոնում քաղաքական կուսակցության ձևավորման համար: Հոգեկան-մտավոր ընդհանուր զարթոնքը հայրենասիրական ջերմ զգացումներով խանդավառել էր Վանի երիտասարդությանը: Դեռևս 1872թ. սկզբներին հայրենասեր գործիչների ջանքերով Վանում ստեղծվեց «Միություն ի փրկություն» գաղտնի ընկերությունը, որի նպատակն էր արևմտահայությանն ազատագրել թուրքական դժնդակ լծից [1]:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Վանում կազմավորվեց նոր գաղտնի կազմակերպություն, որը կրեց «Սև խաչ» անվանումը: Այն ծավալեց առավել հետևողական և ընդգրկուն գործունեություն, կապեր ստեղծեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության հետ [2]: «Սև խաչը» գործնական հողի վրա դրեց ա-

[1] Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկ. ՍՍՀ Գա հրատ., հ. 6, 1981, էջ 132:
[2] Նույն տեղում, էջ 140:

գաղափարական շարժման գործիչների տեսական դրույթները՝ Վանի ազատամիտ երիտասարդությանը վարժեցնելով ինքնական աշխատանքներին և գաղտնի գործունեության նրբություններին:

Բացառիկ կարևոր նշանակություն ստացավ «Սև խաչի» գործունեությունը նաև Արմենական կուսակցության ձևավորման գործընթացում:

Նույն այս ժամանակամիջոցում Վանում բացված արական և իգական տարբեր կարգի վարժարանները դարձան ազգային ինքնագիտակցության վերելքի և ազատագրական գաղափարների տարածման կենտրոններ:

Սկսվեց կրթական մի աննախադեպ շարժում, գարկ տրվեց դպրոցական ցանցի լայն զարգացմանը, առանց որի հնարավոր չէր պատրաստել այնպիսի հեղափոխական սերունդ, որը խանդավառված ազգային գաղափարներով ի վիճակի լիներ պայքարի ելնելու թուրքական բռնակալության դեմ: Ազգային ինքնագիտակցության բավարար մակարդակ նվաճած այդ սերունդը պարզորոշ գիտակցեց, որ բարոյական ու կրթա-մշակութային շատ ավելի բարձր արժանիքներ ունեցող հայությունը չպետք է ստրուկ մնա իր իսկ հայրենիքում:

Իրար եռևից կազմակերպվեցին բազմաթիվ կրթա-մշակութային ընկերություններ. «...Թաղային, Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Բարեսիրաց, Արհեստաւորաց, ինչպէս նաև Զինավարժութեան Միութիւններ»[1]: Յուրաքանչյուր միություն ուներ իր ծրագիրն ու դրոշակը: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր շուրջն էր համախմբում հայրենասեր երիտասարդներին: Ազգային ինքնագիտակցության վերելքի և ազատագրական գաղափարների տարածման գործում առանձնահատուկ դեր խաղաց Մ. Փորթուգալյանի հիմնած Վանի «Կեդրոնական» վարժարանը, որտեղ ազգային արժանապատվության ոգով հոգևոր սնունդ ստացան, աճեցին և դաստիարակվեցին ազգային գործիչների փայլուն շարք: Հենց Փորթուգալյանի սփռած ազգային-ազատագրական մթնոլորտում ձևավորված այդ երիտասարդությանն էր վիճակված սկսելու կազմակերպված քաղաքական շարժումը՝ հիմք դնելով ամբողջ հայ քաղաքական կուսակցությանը:

1880թ. աշնանը Փորթուգալյանի նախաձեռնությամբ և «Հայկազյան» ընկերության նախագահությամբ Վանի անպրանիկ «Բաղաքական ակումբը», ուր հավաքված երիտասարդությունը մտորում և խորհում էր ազգօգուտ գործերի մասին: Ընթերցանության ընկերությունը տարածված էր ողջ երիտասարդության շրջանում: Ականատեսի վկայությամբ՝ «Գամառ-Քաթիպայի հայրենասուն երգերը պիշերները կարճագանք էին Այգեստանի սաղարթախիտ պարտեզներում: Ռափֆիի ու Մերենցի վէպերը նոր և անդիմադրելի թափով մը կը հրդեհէին մոխիրներու տակ թաղուած կայծերը»[2]:

Փորթուգալյանական շարժումը հետզհետե հզորացավ: Այն հասունացող ազգային-քաղաքական կուսակցության սաղմն ու ոզին դարձավ: Վանի հասարակայնության բոլոր ոլորտներում փորթուգալյանականները ճանաչված էին որպես ազգային ճշմարիտ արժեքների կրողներ ու անկեղծ պաշտպաններ: Հենց փորթուգալյանականներից ծնունդ առավ և կազմակերպչորեն ձևավորվեց Արմենական կուսակցությունը:

Մ. Փորթուգալյանի սաներից մեկը՝ Գրիգոր Պեռճիկյանը իր հուշերում պատմում է, որ 1884թ. ամառային մի երեկո ճոխ սեղանի շուրջ հավաքված էին «Կեդրոնական» վարժարանի առաջին և երկրորդ տարվա շրջանավարտները: Տոնահանդեսին մասնակցում էր Վանի հայ հասարակության ընտրանին: Որպես նախագահող Խրիմյան Հայրիկը ջերմ, ոգևորունչ խոսքով դիմելով հավաքվածներին ընդգծում է, որ հավաքական ուժերով պետք է աշխատել ազգի կողմից իրենց վրա դրված պարտականությունների կատարման համար. «... ի մեծ սփոփանք իմ և համայն ազգին»[3]: Այդ պատմական խնջույքից մի քանի օր անց Մ. Փորթուգալյանը իր մոտ հրավիրելով «Կեդրոնականի» մի քանի շրջանավարտների, բացատրում և համոզում է «Գործակցական Միութիւն» ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Մեծ ուրախությամբ ընդունվում է առաջարկը և հիմնվում «Գործակցական Միութիւն» անունով մի ընկերություն: Այն բաղկացած էր «Կեդրոնականի» 12 շրջանավարտներից, որոնց թվում էին Մ. Ավետիսյանը, Ռ. Շատվորյանը, Գր. Պեռճիկյանը, Գր. Թնդլեմեղյանը /Մ. Ավետիսյանի եղբայրը/, Գր. Աճեմյանը /Գուրգեն Մահարու հայրը/, Գար. Բաղեշցյանը, Ղ. Խանջյանը /Ազասի Խանջյանի հայրը/, Գր. Օտյանը, բժիշկ Գ. Ալանյանը[4]:

«Գործակցական Միութիւնը» փաստորեն դարձավ ապագա Արմենական կուսակցության կազմակերպական կորիզը: Այս «Միութեան» կազմավորումից հետո «Կեդրոնականի» շրջանավարտների շրջանում հրամայական պահանջ զգացվեց «ի մի հաւաքելու եւ պատրաստելու իրենց ապագայ հասարակական գործունէութեան ծրագիր-ուղեգիծը»[5]:

Հարկավոր էր ունենալ մի հավաքավայր, Ակումբ, բայց սա կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Վանում այդ ժամանակ արևամուտից մեկուկես ժամ հետո դադարում էր օրինական երթևեկությունը, իսկ գիշերապահ ոստիկանները բանտարկում էին օրինազանցներին: Ուստի պետք էր ընտրել մի այնպիսի վայր, ուր կարելի

[1] Տէր-Մկրտչեան Եր., Գամներ Վասպուրականի, Պոսթոն, 1966թ., հատ. 1, էջ 626:

[2] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Ամյուռ հետև՝ Ար. Եկարեան/, Գահիրէ, 1947, էջ 6:

[3] Տես Պեռճիկյան Գր., Խսրի տուն, «Վասպուրական» /հանդես/, 1941թ., Բ տարի, թիվ 3:

[4] Նույն տեղում:

[5] Նույն տեղում:

լիներ անցկացնել ողջ գիշերային ժամանակը: Երկար որոնումներից հետո հարմար գտնվեց հավաքավայր ընտրել Մկրտիչ և Գրիգորիս Աֆետիսյան /Թերլեմեզյան/ եղբայրների հայրենական այգու հնձանը, որի միակ «կահաւորումն էր չոր գետնի վրայ փռուած մի հնամաշ խոիր, որի անունով Խորի տուն կոչեցաւ այդ հաւաքավայր-ակումբը»[1]: Խորի տուն-հավաքավայրին անդամակցում էին վերոհիշյալ 12 շրջանավարտներից Գր. քանզի Եղիշե Գոնտակճյանը տեսչական պաշտոնով մեկնել էր Բաղեշ, իսկ Գալուստ Ալանյանն ու Գաբրիել Նաթանյանը Պոլսում հաճախում էին բժշկագիտության և իրավաբանության բարձրագույն դասընթացներին: Խորի տունը քաղաքական և ընկերային մի ակումբ էր: Այս քաղաքական անջուք ակումբում որոշվեց վերակազմել ազգային պաշտոնական մարմինները, վտարելով «... ազգային Առաջնորդարանից մի կարգ վաշխառու և շահամոլ ծոչ ադաններին» և դրանց փոխարեն ազատ ու անկաշկանդ քվեարկությամբ «ընտրել տալով պարտաճանաչ և իրենց դերին գիտակից անդամներ»[2]: Որոշվեց վերաբացել Փորթուգալյանի ձեռնարկած կիրակնօրյա վարժարանները, վերջ տալ Վանի պատանիների ու երիտասարդների թաղային անմիտ կռիվներին, և բացատրել նրանց՝ «իրենց դերի մեծութիւն եւ միացրած լինելու զանոնք գաղափարական սերտ կապով»[3]:

Քննության է առնվում Պարսկաստանի վրայով արտասահմանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցը արգելված թերթեր, ինչպիսիք էին «Մշակն» ու «Արձագանքը» ստանալու համար, նաև ազատաշունչ գրականություն: Ակումբի յուրաքանչյուր անդամ հանձն էր առել մի որևէ պարտականություն:

Այսպիսով, Արմենական կուսակցության փաստացի հիմնադրումը տեղի ունեցավ Խորի տան մեջ, 1885 թ. աշնանը, երբ Մ. Փորթուգալյանն արդեն հեռացել էր Եվրոպա և Մարսելում հրատարակում էր «Արմենիա» լրագիրը:

Կուսակցությունը հիմնադրեցին Փորթուգալյանի աշակերտները, բայց ոչ անձամբ ինքը՝ Մ. Փորթուգալյանը: Կուսակցության կորիզն արդեն կազմավորված էր, երբ Փորթուգալյանը աքսորվեց Վանից:

Արմենական կուսակցությունը ծնվեց ծածուկ, խիստ գաղտնիության պայմաններում, առանց աղմկալից հայտարարությունների:

Ի վերջո, Արմենականների ծնունդը օրինաչափ հետևանքն էր Վասպուրականում 1870-1880-ական թթ. ազգային-քաղաքական, կրթական-մշակութային կյանքի բուռն վերելքի, որը նախորդ շրջանում Պոլսի պատրիարքարանի մեջ սահմանափակված Հայկական հար-

[1] Տե՛ս Պեռճիկյան Գր., Խորի տուն, «Վասպուրական» /Ամերիա/, 1941թ., Բ տարի, թիվ 3:.
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, թիվ 9:

ցը փոխադրեց գավառ, ուր այն ժողովրդականություն ձեռք բերեց և ստացավ «Նոր երեւոյթ մը, որ պիտի յանգէր հայ յեղափոխական կուսակցութեան կազմութեան»[1]:

Արմենական կուսակցության հիմնադիրները ժամանակի ուսյալ և առաջադեմ անհատներն էին, որոնք քաջ պատկերացնում էին իրենց ժողովրդի առջև ծառացած մեծ ու փոքր հիմնահարցերը: Պատմագիտության մեջ Արմենական կուսակցության կազմավորումը երբեմն չփոթմամբ կապվում է «Հայոց Հայրենասիրական Միության» գործունեության հետ, մինչևիսկ այս երկու կազմակերպությունները նույնացվում են: Այսպես է վարվել Հայկական հարցին և ազատագրական մաքառումներին քաջատեղյակ Մ. Սերոբյանը[2]: Սա, իհարկե, անճշտություն է, քանի որ արմենականների կազմավորումը տեղի է ունեցել «Հայոց Հայրենասիրականի» գործունեությունից անկախ: Այլ բան է, որ արմենականները եղել են վերոհիշյալ «Միության» ակտիվ գործիչները: Բացառված չէ, որ սկզբնական շրջանում արմենականներն օգտվեին «Հայրենասիրական միության» անունից: Մանավանդ այդպիսի հաստատում կա արմենական նշանավոր գործիչ Արմենակ Եկարյանի հուշագրության մեջ, հետևյալ փաստարկումով. «... Գալով մեր կազմակերպութեան, թէ Վանի և թէ Ատրպատականի մէջ, մենք կը գործէինք Միութեան /Հայոց Հայրենասիրական-ծանոթ. Ա. Կ./ անունովը, բայց ժողովուրդը մեզ կը կոչէր Արմենական, որովհետև մենք կը հետևէինք «Արմէնիայի» ուղղութեան»[3]: Այս վկայակոչումը կարող է վերաբերվել արմենականների գործունեության միայն առաջին տարիներին, քանի որ 1890-ական թթ. արմենականները արդեն ճանաչված էին Վանում ու մերձակա գավառներում և իրենցից ներկայացնում էին կազմակերպված ու զորեղ ուժ:

«Արմենիա» թերթի հրատարակությունը նույնպես էական չափով նպաստեց Արմենական կուսակցության ձևավորմանը, քանի որ նրա միջոցով արտահայտված գաղափարները ներշնչեցին փորթուգալյաններին «... որոշ գոյն մը, ձև մը, ուղղութիւն և մարմին մը տալով իրենց գաղափարական միութեան, սկիզբը դարձնել զայն նաեւ հայ անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութեան»[4]:

Արմենական կուսակցությունը իր գործունեությունը սկսեց Վանում, սակայն, ինչպես նշում է հետազոտող Վաչե Ղազարյանը, արմենականների «ծավալման քարտէզը մեզ Արեւմտահայաստանի գաւառներէն կը տանի մինչեւ Ամերիկայի Միացեալ նահագներ»[5]: Արմենականները հատկապես փորձեցին արմատավորվել Պարսկահայքում, ուստի ուժեղ կազմակերպված մասնաճյուղեր ստեղծեցին Սալ-

[1] Դարբինեան Արտ., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1854թ., էջ 114:
[2] Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրու թեան ուղիով, Գահիրէ, 1948, էջ 98-99:
[3] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ. էջ 40:
[4] Դարբինեան Արտ., նշվ. աշխ., էջ 24:
[5] Ղազարեան Վ., Արմենական կուսակցու թիւնը, Բեյրութ, 1961թ., էջ 36:

ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА Ин-т Востоковед. АН Арм. ССР

մաստում, Խոյում, Հաֆթվանում, Ուրմիայում, Փայաջուկում, Թավրիզում, հետագայում տարածվելով դեպի Մուշ ու Տարոն, Բիթլիս ու Տրապիզոն:

Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ «Մուշի և Բիթլիսի մէջ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարուած էին, որոնք տարածուած էին մինչև Տրապիզոն ու Կոստանդնուպոլիս»[1]:

Իրողությունն այն է, որ վերոհիշյալ շրջաններում արմենականները որոշակի աշխատանքներ ծավալեցին, սակայն այնպիսի կայուն ու մշտապես գործող օրգաններ, ինչպիսիք Վանում, չհաջողվեց ստեղծել: Մասնավորապես Արմենական գործիչ, բժիշկ Գալուստ Աբլանյանը եղավ Սալոնիկի մասնաճյուղի հիմնադիրը, Հայրապետ Ճանիկյանը արմենական կազմակերպություն հիմնադրեց Մուշ-Բիթլիս շրջանում, վիպասան Արմեն Շիտանյանը դաշտավ Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքի մասնաճյուղի կազմակերպիչը[2]:

Ըստ որոշ տեղեկությունների, արմենական խմբեր գործել են նաև Թիֆլիսում, Բաքվում, Ռոստովում և ռուսական կայսրության այլ վայրերում: Արմենական խմբեր կազմավորվել և գործել են Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ ուսանելու եկած վանեցի աշակերտների մեծամասնությունը արմենական էր:

Արմենական կուսակցության օժանդակ մասնաճյուղեր կազմավորվեցին ԱՄՆ-ում և Եգիպտոսում:

Բավական ուժեղ մասնաճյուղ արմենականները ստեղծեցին Շատախի շրջանում Շահեն Կուժիկյանի նախաձեռնությամբ: Միայն Վանում և Շատախում ձևավորվեցին 90-ից ավելի խմբեր: Հարկ է նշել, որ Արմենական կուսակցությունը զգալի հետևորդներ և համակիրներ ունեցավ կանանց շրջանում: Օրեցօր ծավալվող շարժումը համակել էր հատկապես Սանդուխտյան վարժարանի սանուհիներին: 1890-ական թթ. կեսերին արմենականներից բաժանվեց Զարուհի Տերոյանը /դաշնակցական Վազգեն Տերոյանի քույրը/, և անդամագրվեց ՀՅԴ Դաշնակցությանը:

Իսկ Կոնդաքչյան քույրերը[3] պահեցին «... 6-7 հոգուց բաղկացած արմենական կանանց խումբը»[4]:

Կոնդակչյան քույրերից հատկապես հիշարժան է Եղիսաբեթ Կոնդակչյանի մեծ ավանդը, որպես դաստիարակ:

Արմենականների շարքում առաքինի գործունեությամբ և հեռատեսական բոցաշունչ ելույթներով հանրությանը հայտնի դարձավ Մարիամ Զարուխյանը, որը մշտապես չեզտում էր հայրենիքի ազատագրության համար մղվող պայքարին հայ կանանց մասնակցության անհրաժեշտությունը: Նրա անձնվեր գործունեության շնորհիվ 1896թ.

[1] Յափոնցեան Ա. եւ հիս, Համառոտ պատմութիւն Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կազմութեան, Կահիրէ, 1977, էջ 23-24:
[2] Տե՛ս Ռամկավար-Ազատական Կուսակցություն, Ե., 1991թ., էջ 58:
[3] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 64:

ինքնապաշտպանական մարտերում բազմաթիվ հայ վիրավորներ կարողացան ժամանակին բժշկական օգնություն ստանալ:

Արմենական կուսակցության հիմնադիրների մեջ իր խիզախությամբ ու համարձակությամբ, ազնիվ, խոհուն նկարագրով, գաղափարական նվիրվածությամբ առանձնանում էր տաղանդավոր առաջնորդ Մկրտիչ Ավետիսյանը: Ժամանակակիցները, հետագա շրջանի գործիչներն ու պատմաբանները շատ բարձր են գնահատել նրա մարդկային առաքինությունները, հայրենասիրությունը, դաստիարակի կարողությունները: Արմենականների հիմնադիրների շարքում նշանավորներից է աննկուն գաղափարական գործիչ Գրիգոր Պեոզիկյանը /Շիկահեր/: Նա մեկն է հայոց Ազատամարտի այն նվիրյալներից, որոնք մի ձեռքում սուր են պահել, մյուսում գրիչ[1]:

Գր. Պեոզիկյանը եղել է Մ. Ավետիսյանի կուսակցական օգնականը և ամենահավատարիմ, վստահելի բարեկամը: Ավետիսյանի հրահանգով մի շարք անգամ գինատար խմբով Պարսկաստանից Վան զենք է փոխադրել: Գրել է բազմաթիվ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ:

Արմենական կուսակցության ռազմական ականավոր գործիչը, անտարակույս, Արմենակ Եկարյանն է /1870-1925թթ./: Ծնվել է Վանի Հայնկուլյանների թաղում: 1887թ. վարժարանն ավարտելուց հետո որոշ ժամանակ զբաղվել է դերձակությամբ: Այնուհետև թաղի պատանիներից կազմված խմբով համալրում է արմենականների շարքերը: 1889թ-ից կուսակցության առաջարկով Արմ. Եկարյանը նվիրվում է գինատարական գործին, այդ ընթացքում բազմիցս մասնակցելով քրդերի հետ ունեցած ընդհարումներին: Եկարյանը 1915թ. ապրիլյան տագնապալից օրերին գառնում է Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության մարտական ղեկավարներից մեկը:

Արմենական կուսակցությանը մեծ ծառայություններ են մատուցել և նրա սյուներն են եղել տաղանդավոր գաղափարախոս և վաստակաշատ կրթական գործիչ Արտակ Դարբինյանը /1878-1950թթ./, ազգային-հեղափոխական գործիչ, նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը /1865-1941թթ./, Կեդրոնական վարժարանի շրջանավարտ, դաստիարակ ու հրապարակախոս Հովհաննես Կուլողլյանը /1860-1915թթ./[2]:

Արմենականները իրենց ուժերը կենտրոնացրին առավելապես կրթական շարժման, զինակուտակման և ժողովրդի ինքնապաշտպանական գործը կազմակերպելու վրա: Արմենական գործիչներից շատերն ակտիվորեն վարում էին տեղական զարթոցական գործը և իրենց մաքուր, ազնիվ վարքագծով արժանանում շրջապատի համակրանքին: ՀՅԴ ղեկավարներից Արամ Մանուկյանը նշում է, որ երբ մի անգամ

[1] Տե՛ս Տէր-Մկրտչեան, նշվ. աշխ.., էջ 494:
[2] Տե՛ս Հարիւրամեակ Արմենական կուսակցութեան կազմութեան, փարիզ, 1985թ. Էջ ցավոք չէ:

ժողով էր գումարվում Վանում գործող կուսակցությունների միջև համերաշխ գործակցություն ստեղծելու նպատակով, «... հենց նոյն ժողովի մէջ պարզուեց ինձ համար, որ Վանի մէջ երեւի եւ գաւառի կեդրոնական վայրերում դպրոցական գործի ամբողջ ղեկավարութիւնը գտնուում էր արմենականների ձեռքում»[1]: Արմենականները ամենուրեք գործում էին մեծ զգուշութեամբ և պատասխանատուութեամբ՝ խուսափելով թուրքական ոստիկանութեան հետապնդումներից: Ականատեսը վկայում է, որ «... գալով դաստիարակչական գործին, գիշերն էր միակ տրամադրելի ժամանակը: Գիշերուան մէջ ամէն խումբ իր տանատիրոջ մօտ, որոշուած տան մէջ կը հաւաքուէր»[2]:

Արմենականների ծավալած կրթա-դաստիարակչական վիթխարի շարժման շնորհիվ Վանի երիտասարդությունը ամբողջովին տոգորվում է հայրենիքի ազատագրության վսեմ գաղափարներով: Ամենուր տիրում է բարոյական առողջ մթնոլորտ: Արմենականները կրկին վերաբացում են կիրակնօրյա վարժարանը, ուր «... ամէն կիրակի, կեսօրէն ետք, ձրիաբար հայերէնի, պատմութեան, թուաբանութեան եւ գրաւարժութեան դասեր կը տրուէին անոնցմէ փափագողներուն»[3]: Կիրակնօրյա վարժարանի ոգին Մ. Ավետիսյանն էր, որն իր սիրելի ուսուցչի՝ Մ. Փորթուգալյանի աքսորվելուց հետո ստանձնեց նրա դերը:

Արմենականները խիստ զաղտնի էին իրականացնում կուսակցական գործունեությունը, միշտ հավատարիմ մնալով խոհեմության և զաղտնապահության սկզբունքներին: Նրանց գործելակերպը բխում էր արևմտահայ իրականության մեջ տիրող ծանր պայմաններից:

Արմենականները համոզված էին, որ թուրքական կառավարության հայալինչ պլաններին դիմակայելու համար հարկավոր է զինվել և զինել ժողովրդին: Սակայն այս ամենը պետք է կատարվեր ծածուկ, առանց աղմուկի և ցուցամոլության:

19-րդ դարի 90-ական թթ. հայ հեղափոխականների գերագույն հիմնահարցը զենքի և զինամթերքի հայթայթումն էր, որը կապված էր ահավոր դժվարությունների հետ:

Հարկավոր էր ապագա ձեռնարկների համար զենք ունենալ և «... բոլորի մտածածը մէկ էր. զինուիլ ... բայց ինչպէս, ուրկէ ճարել զենքը: Եւ բնազդաբար ամենուն աչքը կուղղուէր դէպի արտասահման-զէպի Պարսկաստան ու Կովկասը մանաւանդ»[4]: Արմենականները կազմեցին զինատար խմբեր և սկսեցին դեպի «Էրզիր» զենքի ու զինամթերքի փոխադրությունը: Այդ նպատակով ընտրվում է Սալմաստ-Դերիկ-Վան զինատար ուղեգիծը: Դերիկ-Վան ճանապարհը կիսով չափ կրճատում էր կապը երկրի հետ: Հատկապես Դերիկի հինավուրց

[1] «Վրաստան», Թեհրան, 1982թ., Բ. հրատ., էջ 227:
[2] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 21, էջ 7-8:
[3] Նաթանեան Միք., Արմենական կուսակցութիւնը, Գահիրէ, 1980թ., էջ 17:
[4] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 10:

վանքը դառնում է մի հուսալի ապաստան ու մշտական կայան արմենական, նաև զաղտնակցական զինատար խմբերի համար[1]:

Արմենականները դեպի «Էրզիր» զենք տեղափոխելու ճանապարհին ունեցան իրենց արյան մկրտությունը: Ընդհարումը թուրքական զինյալ ուժերի հետ տեղի ունեցավ 1889թ. մայիսի 26-ին, որը նշանակալի էր Արմենական կուսակցության համար: Այն կապված է երեք զինակիցների՝ Վարդան Գոլոշյանի, Հովհաննես Ազրիպասյանի և Կարապետ Կուլաքսզյանի անվան հետ, որոնք ուխտել էին զինված խումբ կազմել, կռվել և զարթնեցնել թմրած հայությանը: Նախապես մտահղացված պլանի համաձայն, 1889թ. մայիսի 25-ին երեքով նրանք դուրս են գալիս Հաֆթվանից և ուղղություն վերցնում դեպի Վան: Մեկ օր անց Զուլա-Կետուկ հայտնի կիրճում հանդիպում են թուրք ժանդարմներին: Սկսվում է անհավասար մարտը: Հերոսաբար զոհվում են Վ. Գոլոշյանն ու Հ. Ազրիպասյանը: Այս դեպքը ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց լրագրերի էջերում, իսկ Վանի կուսակալ Խալիլ-բեյը սուլթանին հեռագրով տեղեկացրեց Զուլա-Կետուկի ընդհարման մասին: Այս դեպքը ցնցող տպավորություն թողեց արմենական երիտասարդության վրա, որը «... մինչ այն յեղափոխութիւնը ուսած տեսականորէն, Րաֆֆիի և Մերենցի վեպերէն... թերեւս հազիւ թէ խորհած էր անոր վտանգաւոր կողմերուն եւ արեան զոհաբերութեան անհրաժեշտութեան վրայ»[2]: Այս դեպքից հետո արմենական պատասխանատուները նպատակադրվեցին կարելիության սահմաններում կուսակցության տրամադրության ներքո ունենալ զինական զգալի ուժ նոր վտանգներին դիմագրավելու համար: Կուսակցության գործունեության մեջ նկատվեց մասնակի թեքում դեպի հայդուկային գործունեությունը:

Դրսից զենք փոխադրելուն զուգահեռ արմենականները փորձեցին նաև տեղում կազմակերպել զենք ու զինամթերքի արտադրությունը: Որոշ դեպքերում արմենականները դիմեցին ահաբեկչական գործողությունների: Սպանվեցին թուրքական զաղտնի ոստիկանությանը պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդող մի քանի լրտեսներ:

Արմենականները ահաբեկման գործողությունն իրականացրին նաև Շատախի գավառի հայտնի ավազակապետ Շաքիրի նկատմամբ, որի արդյունքում Շաքիրի մի շարք զինակիցներ սպանվեցին, իսկ ինքը հազիվ փրկվեց[3]:

Այսպիսով, զենք բարձրացնելով թուրքական բռնապետության ներկայացուցիչների դեմ և զենքի միջոցով վրեժ լուծելով նրանցից, արմենականները ձգտում էին արթնացնել հայ գյուղացիության նիրհող ուժերը:

[1] Տե ս նույն տեղում, էջ 23:
[2] Նաթանեան Միք., նշվ. աշխ., էջ 22:
[3] Տե ս Հայաստանի ազգային արխիվների Հոլշածեոազգային բաժին, Փ. Թերլեմեզյան, «Կյանքիս հուշերը /մեքենագիր/», ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28, էջ 123:

Որոշակի տեղեկություններ կան, որ Վանի արմենականները ոչ միայն քաջածանոթ ու տեղյակ էին Մուշ-Տարոնում հայդուկային գործունեության ծավալած հռչակավոր Արաբոյի և մյուս ֆիդայինների մասին, այլև որոշել էին կապ ստեղծել նրանց հետ, միասնական ուժերով պայքարել քրդական ավազակախմբերի դեմ: Այդ նպատակով, արմենական հայանի գործիչ Փ. Թերլեմեզյանը 1890-91թթ. ընթացքում շրջելով Մշո դաշտում, ձգտում էր որոշակի կապ ստեղծել իրարից անջատ գործիչների միջև[1]:

Արմենականների որդեգրած դիրքորոշումը՝ նախ գաղափարի տարածում, հետո զենքի կուտակում և համերաշխորեն ներքին ուժերի նախապատրաստում, դիմացավ համիդյան դժնդակ ժամանակի փորձություններին և կյանքով ապացուցեց իր ճշմարտացիությունը: Արմենականների ցանած ազատության սերմերն էին, որ շատ չուտով արմատակալեցին մի ողջ սերնդի հոգում: Այդ սերունդն արդեն խորապես գիտակցում էր, թե ինչու է զենք բարձրացնում, և 1896թ. դիմադրական ծանր մարտերում իր կյանքը գիտակցաբար դրեց հայրենիքի զոհասեղանին:

*

* *

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ որոշ ժամանակ գերիշխող է եղել այն կարծիքը, ըստ որի որպես Արմենական կուսակցության ծրագիր ծառայել է 1889թ. Մարսելում լույս տեսած Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատագրության» գրքույկը:

«Վարդապետարանը» թեև իր մեջ ներառում էր վսեմաշունչ ոգի և ազատասիրական բարձր գաղափարներ, սակայն այն դոգմատիկ ձևակերպումներով անընդունելի կլիներ գործող կուսակցության համար: Բացի այդ, էական տարբերություն կա արմենականների ծրագրի և «Վարդապետարանի» միջև: Մրագրում պարզ ու հստակ նշված է հեղափոխությամբ արևմտահայությանը ազատագրելու խնդիրը, մինչդեռ «Վարդապետարանը» «... անորոշ ձևով կը խօսէր զէնքի դիմելու մասին»[2]:

Բնորոշ է նաև այն խոսուն փաստը, որ արմենական գործիչներից ոչ մեկը չի նշում, թե «Վարդապետարանը» երբևիցե ծառայել է որպես ծրագրային փաստաթուղթ կուսակցության գործունեության համար: «Վարդապետարանը» «Հայոց հայրենասիրական Միության» քարոզչական հիմնական փաստաթղթերից մեկն է և իր հայրենասունչ պաթոսով ոգեշնչել է «Միության» անդամներին: Այն ոգևորել է Վանի ազատամիտ գործիչներին, այդ թվում նաև արմենական երի-

[1] Նույն տեղում, էջ 96:
[2] Տե՛ս Ղազարեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 19:
[3] Նույն տեղում:

տասարդությանը, բայց ճիշտ չէ այն պնդումը, թե «Արմենականները սկզբում առաջնորդվել են մի ծրագրով, որը կոչվել է «Վարդապետարան Հայաստանի ազատագրության»»:

Արմենական կուսակցության ծրագիրը ծնվել է տվյալ պահի և ժամանակի պահանջներից և ամբողջովին բխել Արևմտահայաստանում տիրող ընդհանուր իրավիճակից: Կուսակցության ծրագրի մեզ հասած օրինակը վերաբերում է 1894թ.: Սակայն անտարակույս է, որ դրանից առաջ արմենականները ունեցել են վերոհիշյալ փաստաթղթի նախատիպը: Արմենականների ծրագրի ստեղծման աշխատանքներին մասնակցել են կուսակցության լավագույն մտավորական ուժերը՝ Մ. Ավետիսյանի գլխավորությամբ: Այն հետագայում ենթարկվել է լոկ մասնակի փոփոխությունների: Ըստ որոշ տեղեկությունների, այդ ծրագիրը 1895-1896թթ. ընթացքում ենթարկվել է որոշ բարեփոխումների նրա բնագիրը չի գտնվել և մեզ հայտնի չէ[3]: Կուսակցության ծրագիրը և կանոնագիրը ձեռագիր վիճակում, սահմանափակ ընդամենը 7-8 օրինակներով պահվում էր Կենտրոնի և Մասնաժողովների տրամադրության ներքո՝ թելադրված խստագույն գաղտնապահության սկզբունքներով:

Արմենականների ծրագիրը առաջին անգամ հրապարակվեց 1907թ., «Երկրի ձայն» պարբերականում, իսկ հետագայում տարբեր աշխատություններում և հուշագրություններում[4]:

Մրագրից զատ արմենականներն ունեին նաև կանոնագիր, որն իր մեջ բովանդակում էր կազմակերպական հարցեր, որոնք «...կը շահագրգռէին կուսակցութեան անդամները»[5]: Կուսակցության ծրագիրը մշակողները հետևողականորեն հավի էին նստել երկրում գոյություն ունեցող ռեալ իրավիճակի հետ, և որպես վերջնական նպատակ մատնանշել էին այդ դժոխային կացությունը վերափոխելու ուղին: Այդ ուղին հեղափոխությունն էր: Մրագիրը հռչակում էր, որ «Արմենական կազմակերպութեան նպատակն է յեղափոխութեամբ թիւրքիայի հայ ժողովրդեան հպմար իրաւունք ձեռք բերել ինքզինք ազատօրէն կառավարելու»[6]: Նշվում էր, որ կուսակցությունը իր ներքին ուժը գոյացնելու է ժողովրդի բոլոր խավերից՝ առանց դասակարգային իմաստով խտրականություն դնելու: Կուսակցությունը գտնում էր, որ չպետք է ուժերը ցրել այլ ազգերի շրջանում հեղափոխական չարժումներ առաջ բերելու նպատակով, քանզի, ինչպես արձանագրված է ծրագրում, հայ ազգի և «մյուս ցեղերի միջև զգացման, աշխարհայեցողության, պահանջների ու զարգացման մեծ տարբերություններ

[1] Պողոսյան Հ. Մ., Վասպուրականի պատմության նից, Երևան, 19, էջ 221:
[2] Նաթանեան Սիք., նշվ. աշխ., էջ 42:
[3] Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990թ., էջ 158:
[4] Դարբինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 124:
[5] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 81-82:

կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող էր դանդաղել ու կճռռոտվել»[1]: Իսկ ինչպե՞ս և ի՞նչ միջոցներով էր Արմենական կուսակցությունը պատրաստելու ազատագրական պայքարին: Այդ մասին կուսակցության ծրագրում ասվում է հետևյալը. «Արմենական կազմակերպութիւնս իր նպատակին հասնելու համար կաշխատի ներքին ոյժ գոյացնել, միացնելով իրարու հետ միեւնոյն գաղափարի ծառայող հայ հայրենասէրները եւ կեդրոնական ուղղութեան ենթարկելով ժողովուրդը արթնցնել, կազմակերպութեան մղել եւ նպաստել տալ առանց բռնի միջոցներու, յեղափոխական գրականութեամբ, ընտիր դաստիարակութեամբ, գործիչի աղնիվ կենցաղով եւ քարոզով գաղափար տարածել, կանոնաւոր եւ յարատեւ յարաբերութիւն մշակել, զինակրթութեան եւ կարգապահութեան վարժեցնել, ինքնապաշտպանութեան զգացում արծարծել, զէնք եւ զրամ հայթհայթել, զինուորական շարժուն խմբեր կազմակերպել եւ ի հարկին գործածել եւ ընդհանուր շարժման պատրաստել, երբ մանաւանդ արտաքին հանգամանքներն այ /օտար պետութիւնների եւ չքջակայ ցեղերի տրամադրութիւնները/ մեզ նպաստաւոր համարուին»[2]:

Արմենականները ընտրել էին շատ զգույշ մարտավարություն, ձգտելով հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ արթնացնել ինքնապաշտպանության գիտակցությունը[3] և «... դնել գայն ամէն տեղ ինքզինքը պաշտպանելու վիճակին մէջ»[4]:

Կազմակերպական ինչ հիմունքներով էին գործում արմենականները: Կուսակցությունը բաղկացած էր գործող և քաջալերող անդամներից, ընդ որում «գործող անդամները անոնք են որ կազմակերպութեանս կանոններին կենթարկուին, նորա հրահանգները կը գործադրեն եւ պարբերական տուրք մը կվճարեն: Քաջալերողները անոնք են, որոնք կազմակերպութեանս ծրագրին կը համակրին եւ նիւթապէս ու բարոյապէս կօժանդակեն կազմակերպութեանս, առանց ենթարկուելու նորա կանոններին եւ հրահանգներին»[1]:

Կուսակցության կազմակերպական հիմնական միավորը խումբն է: Գործող յուրաքանչյուր 10-15 անդամներ կազմում էին խումբը, որը պարտավոր էր պարբերաբար, 15 օրը մեկ անգամ ժողով գումարել: Խումբն ուներ խմբապետ, որն ընտրվում էր երկու տարի տևողությամբ, դանձապահ ու մթերապահ: Վերջինները իրավասու էին գործելու միայն խմբի հավաքական կամքով և ընդհանուր որոշումով: Խումբը կազմալուծվելու դեպքում եղած գույքն ու զրամը մնում էին Մասնաժողովի տրամադրության ներքո: Խումբը սովորաբար չէր ունենում քարտուղար կամ տեղապահ, որը պայմանավորված էր գաղտնապահ գործելակերպով: Խմբերի կողմից մերժվում էին այն անդամները, որոնք որևէ կերպով «... վնասակար կը համարուին, ինչպէս եւ անոնք, որոնք յեղափոխական զրամ կամ զոյք իրենց անձնական շահուն կը ծառայեցնեն, փառասիրական դիտումներ ունին, մտքերի մէջ երկպառակութիւն կը սերմանեն»[2]: Պատժի ձևն ու կարգը որոշում էր ոչ թե խումբը, այլ խմբապետական ժողովները և Մասնաժողովը՝ ձայների մեծամասնությամբ:

Խումբն իր լիազորություններով մեծապես կախված էր Մասնաժողովից և ղեկավարվում էր նրանից ստացած հրահանգներով: Խմբերի միջև համերաշխ գոյակցություն հաստատելու նպատակով «... 5-12 խուբեր կրնային միանալ իրարու եւ կազմել համայնք մը: Համայնքին գործերու ղեկավարումը կը վստահուէր միացող խումբերու խմբապետներէն բաղկացած խմբապետական ժողովին, ոը առնուազն երեք չաբաթ անգամ մը կը գումարէր հերթական նիստ»[3]: Իրար միացող խմբերի խմբապետները կազմում էին խմբապետական ժողովը, որը համերաշխությամբ վարում էր համայնքի գործերը, և պարտավոր էր երեք չաբաթը մեկ հրավիրել հերթական նիստ:

Իսկ խմբապետական ժողովները, իրենց կողմից երկու տարի ժամկետով մեկական ներկայացուցիչ ընտրելով, կազմում էին Մասնաժողովը: Վերջինս խմբապետական ժողովին հրահանգում էր նոր ընտրություն կատարել, եթե իր որևէ մի անդամի ներկայությունը աննպատակահարմար էր գտնում: Ընտրվում էր քարտուղար, որը խմբագրում էր Մասնաժողովի որոշումները, կատարում պաշտոնական գրագրությունը: Մասնաժողովն ուներ իր ընտրած գանձապահը, որը «... Մասնաժողովի հասուլթները եւ կեդրոնին յղուելիք 100-ին 15-ի բաժինը կը գանձէ եւ ծախսերը կը կատարէ ժողովին որոշման համեմատ»[4]: Իսկ մթերապահը զբաղվում էր Մասնաժողովի գույքերի պահպանման հոգսերով: Գոյությունն ուներ խմբերի գույքի վիճակագրական ցուցակները պահող ու ստուգող ընդհանուր քննիչ, ինչպես նաև հրատարակությունների ու հանձնարարությունների բաշխումը և կատարմանը հետևող տեսուչ: Այս պաշտոնյաները պարտավոր էին վեց ամիսը մեկ հաշվետու լինել Մասնաժողովի առջև: Մասնաժողովն իր նիստերը գումարում էր երեք չաբաթը մեկ անգամ, բացի արտակարգ նիստերից: Մասնաժողովը, անդամատուրքերից բացի, ձգտում էր գտնել հասուլթի նոր աղբյուրներ:

Եթե Մասնաժողովի անդամների մեծամասնությունը «... ինքնին հրաժարի կամ պայմանաժամը լրացած լինելով դադրի», ապա այն ամբողջապես դադարեցնելու էր իր գործունեությունը և կատարվելու էր նոր ընտրություն»[1]:

[1] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 81-82:
[2] Նույն տեղում, էջ 82:
[3] Նույն տեղում, էջ 73:
[4] Նույն տեղում, էջ 82-83:

[1] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 87:
[2] Դաշնակցական Վ., նշվ. աշխ., էջ 29:
[3] Եկարեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 85:
[4] Նույն տեղում, էջ 86:

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ Մասնաժողովն իրավունք ուներ քվեների 3/4-ով խմբերից կամ մինչև իսկ «... դուրսէն իրեն նոր անդամներ առնել, երբ վստահ է, որ դոքա համակիր են «Արմենական» կազմակերպութեան եւ նորա ծրագրին» և պայմանով, որ այդպես ընտրված անդամները չգերազանցեն Մասնաժողովի՝ խմբերից ընտրվածների կեսից ավելին[1]:

Ծանր ու տագնապալից պահերին կուսակցության գործունեությունը անխափան շարունակելու համար Մասնաժողովն իրավունք ուներ ընտրել 3-5 մարդուց բաղկացած հանձնախումբ, որի լիազորությունները սահմանափակվում էին գործադիր իշխանության շրջանակներում: Այն իրավունք չուներ օրենսդրական փոփոխություններ կատարելու:

Կուսակցության գերագույն մարմնի՝ Կեդրոնի ներկայացուցիչները ընտրվում էին յուրաքանչյուր Շրջանակի Մասնաժողովի ներկայացուցիչներից քվեների 3/4-ով: Առանց Կեդրոնի թույլտվության, Մասնաժողովները չէին կարող հարաբերությունների մեջ մտնել այլ քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Լինելով կուսակցության գերագույս մարմինը, Կեդրոնը վարում էր «... Հեղափոխական գործի վերին տեսչութիւնը», կանոնավոր հարաբերություններ մշակելով այլ քաղաքական կազմակերպությունների և գործիչների միջև, ինչպես նաև կարգավորելով կուսակցության ստորադաս մարմինների միջև ծավալվող փոխհարաբերությունները[2]: Մինչև այժմ հավաստի տեղեկություններ կան Արմենական կուսակցության հինգ շրջանակների գոյության մասին: Կազմակերպական տեսակետից վանը, որը կուսակցության Ա շրջանակն էր, բաղկացած էր չորս համայնքից՝ «Հայնկոյս, Նորաշէն, Արարք, Քաղաքամէջ»: Յուրաքանչյուր շրջանակ ուներ իրեն հատուկ կանոնադրությունը, որով տեղի պահանջներին համաձայն, որոշվում էր նրա զանգան հատվածների պարտականությունների և իրավունքների սահմանը, ինչպես նաև Մասնաժողովների ընտրության կարգը: Ընդ որում, ներքին կանոնադիրը չպիտի հակասեր կուսակցության ծրագրի որևէ կետին: Կուսակցական կառուցցում այս գործադիր մարմիններին զուգահեռ գործում էր նաև Զինվորական Ատյանը: Արմենականների զինվորական գործերի ընդհանուր պատասխանատուներն էին Հմ. Թանգարաճյանը, Գար. Բաղեշցյանը, Արմ. Եկարյանը: Զինվորական Ատյանի խորհրդակցություններին մասնակցում էին Կեդրոնի երկու ներկայացուցիչներ, սովորաբար Մ. Ավետիսյանն ու Գր. Պեռոզիկյանը: Ատյանը իր տրամադրության ներքո ուներ մի քանի տասնյակ հատուկ ընտրված մարտիկներից բաղկացած խմբեր, որոնք միշտ պատրաստ էին գործադրել ստացված հրահանգները:

[1] Եկպտեան Արմ., նշվ. աշխ., էջ 86:
[2] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 66:
[3] Ղազարեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 32:

Արմենական կուսակցության Ա շրջանակի 1895թ. նոյեմբերի 1-ի թվագրությամբ «Խումբերի ներքին կանոնագիր» փաստաթղթում հետաքրքիր տեղեկություններ կան կուսակցության մեջ ընդունվելու, անդամավճարների սահմանման կարգի, խմբերի կազմավորման դեպքում գույքի և զրամի պատկանելության հիմնահարցերի վերաբերյալ[1]: Նշվում էր, որ վեց ամսվա տուրքը առանց հիմնավոր պատճառի չվճարած անդամները մեխանիկորեն դուրս էին մնում խմբից և իրավունք չունեին իրենց նախկին վճարումներից որևէ բան ետ պահանջել: Դրամ վճարելու անկարող, բայց ուրիշ ծառայությունների ընդունակ անդամների համար խումբը որոշ ժամանակամիջոց էր սահմանում, իսկ երբ «այն չվճարեն, եթէ խումբը հարկ տեսանէ մեծամասնութեան ձայնով կը հրաժարեցնէ»[2]:

Նյութապես տկար ընկերների համար խումբը սահմանում էր կես տուրքի վճար: Կուսակցությունից հրաժարվածները, ինչպես և նրանք, ովքեր ուզում էին անցնել այլ կուսակցության շարքերը, չունեին իրավունք չունեին խմբի գույքի մի որևէ մասին տեր դառնալ: Գույքը կամ դրամը մշտապես մնում էր գործող խմբի անդամների տրամադրության ներքո: Իսկ երբ խումբը լրիվ կազմալուծվում էր, եղած գույքն ու դրամը անցնում էր մասնաժողովին: Խմբերն իրենց հավաքած տուրքի և ուրիշ վայել միջոցներով ձեռք բերած հասույթի «Հարիւրին 15-ը, վեց ամիս մի անգամ պարբերաբար կը ղրկեն Կեդրոնին՝ Մասնաժողովին միջոցով»[3]: Մնացած գումարը գործածվում էր նոր խմբեր կազմելու, կուսակցության գաղափարները տարածող թերթին նպաստելու, գործիչների օգնության և շրջագայությունների, ինչ նպաշ տպանության միջոցների համալրման, ինչ նակրթությանը նպաստող շրջիկ գրադարանների կազմակերպման համար:

Կուսակցության դեկավար մարմինը՝ Կենտրոնը /կեդրոն/ պետք է ունենար իր հատուկ օրգանը, որը տարածելու էր արմենականների գաղափարները: Ծրագրում նշված էր, որ «Արմենական կազմակերպութիւնս հիմնուած ըլլալով «Արմէնիա»-ի ցարդ քարոզած սկզբունքներուն վրայ կաշխատի այդ թերթի գաղափարի տարածման»: Մակայն ծրագրի այս կետը պետք է ընդունել մի շարք վերապահություններով: «Արմենիա» պարբերականը ոչ մի էտապում այդպես էլ չեղավ կուսակցության կենտրոնական օրգանը[4]:

Արմենական նշանավոր գործիչ Մ. Նաթանյանը համոզված նշել է, որ «Արմենական կուսակցութիւնը եղաւ եւ մնաց «Արմէնիա»-յէն անկախ կազմակերպութիւն մը իր հիմնադիր վարիչներու պա-

[1] Նաթանեան Միք., նշվ. աշխ., էջ 47:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում:
[4] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 66:
[5] Տես Եափուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 19-20:

տասխանատութեան տակ»[1]: Ինչպես իր աշխատութեան մեջ նշում է արմենականների պատմութեան խորագիտակ Վ. Ղազարյանը, թերթը միայն մի որոշ սկզբնական շրջանի համար կարող էր լինել կուսակցութեան գաղափարատարածիչը[2]: Առհասարակ, և՛ արմենական, և՛ այլ հուշագրողներ բազմիցս նշել են, որ Մ. Փորթուգալյանը և իր թերթը Արմենական կուսակցութեան հետ «... բարոյականէն զատ ուրիշ կապակցութիւն չունի»[3]:

Արմենական կուսակցութեան ծրագիրը կոնկրետ ժամանակի և հանգամանքների ծնունդ էր: Այն հետագայում ենթարկվելով մասնակի փոփոխութեյունների, ըստ էութեյան պահպանեց իր գլխավոր բովանդակութեյունը: Արմենականների ծրագիրը չէր դնում ընկերավարական-միջազգայնական նպատակներ, քանի որ ճիշտ գնահատելով գավառում տառապող հայ ժողովրդի ծանր պայմանները, այն սոցիալական հեղափոխութեյան և հնարավոր վարչաձևի հարցը թողնում էր ապագային՝ առաջնահերթը հռչակելով ողջ արևմտահայութեյան ազատագրումը թուրքական լծից: Հետագայում, ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեյան տարիներին, արմենական նշանավոր գործիչ Երվանդ Քոսյանը /Սեպուհ/ կեդրոնի անունից գրեց մի թռուցիկ շրջաբերական, որը կցվեց ծրագրին որպես հավելված: Այն արմենականների յուրօրինակ արձագանքն էր 20-րդ դարասկզբի հեղափոխական շարժման ու սոցիալիստական գաղափարախոսութեյան առաջ բերած հարցադրումներին: Հավելվածը հռչակում էր, որ «ընկերային, սոցիալիստական յեղափոխութիւնը մեր իրականութեան հետ կապ ունեցող հեռաւոր գաղափարն է, որին պետք է ձգտինք ապագային, երբ որ քաղաքական կարգերի եւ տնտեսական պայմանների շնորհիւ մեր մէջ առաջ կգա նոր հասարակութիւն»[4]: Այս դրույթը նորութեյուն էր համեմատած արմենականների նախորդ ծրագրի հետ: Հավելվածը ճշմարտացի կերպով փաստարկում է, որ Օսմանյան կայսրութեյան մեջ քրիստոնյա ազգերը միշտ էլ կեղեքված են որպես ռայա, ինչն էլ նրանց ազատագրական դեմքերումների գլխավոր շարժառիթն է: Դժոխային պայմաններում ապրող հայ ժողովուրդը պարտավոր է բոլոր միջոցներով փարել ինքնապաշտպանութեյան գաղափարին, իր մարդկային իրավունքների դատին՝ տանելի մի վիճակ ձեռք բերելու համար[5]:

Այսպիսով, արմենականների ծրագիրը բխում էր արևմտահայ իրականութեյան պահանջներից, և երիցս իրավացի է արմենական գործիչ Ա. Դարբինյանը, երբ ընդգծում է. «Ձէք գտներ այնտեղ տող մը, նախադասութիւն, որ փոխ առնուած ըլլայ տարբեր մթնոլորտներու, տարբեր ժողովուրդներու հեղափոխական կազմակերպութիւններու «աշխարհայեացքներէն կամ «լոզունգ»-ներէն»:

* * *

Հանգամանքների բերումով Վանը ազատ մնաց 1895թ. ընդհանուր ջարդերից: Սակայն սուլթան Համիդը չէր կարող հաշտվել այդ իրողութեյան հետ և շուտով պաշտոնանկ է անում նազըմ փաշային՝ որպես կոտորած կազմակերպելու անընդունակ անձնավորութեյուն և Վան է ուղարկում իր թիկնապահներից՝ արյունարբու Ֆերիք Սաադէդդին փաշային:

Այդ տագնապալից օրերին արմենականներն իրենց ողջ ուժերը կենտրոնացրել էին Վասպուրականի սահմաններում և ոչ մի հավատ չէին տածում եվրոպական միջամտութեյան վրա:

Նրանք Վանում ունեին 105 խումբ՝ մոտ 350 հրացաններով[1]:

1896թ. մայիսին, երբ մթնոլորտը ծայրաստիճան չիկացած էր, արմենականների Զինվորական խորհուրդը որոշեց նոր խումբ ուղարկել Պարսկաստան՝ զինական ուժ և զինամթերքի պաշարներ Վան հասցնելու նպատակով: Տաս հոգանոց այդ խմբում էին փորձառու արմենականներ Գր. Պեողիկյանը, Արմ. Եկարյանը և ուրիշներ: Սակայն հանապարհին խմբի բոլոր անդամները ձերբակալվում են և տարվում Խոյի կենտրոնական բանտը: Սա, անշուշտ, մեծ կորուստ էր, քանի որ այդ փորձառու մարտիկների ներկայութեյունը Վանում կրկնապատկելու էր կռվողների ուժն ու եռանդը:

1896թ. հունիսի 2-ի՝ լույս 3-ի գիշերը Այգեստանի արևելակողմում գտնվող Ուրբաթ Առու վայրում բախում է տեղի ունենում թուրք զինվորների և աղի առևտրով զբաղվող քուրդ մաքսանենգ խմբի միջև: Իշխանութեյունները կատարվածը վերագրում են հայերին և ձերբակալում անվանի մարդկանց՝ Հ. Պարթևյանին, Պ. Սոլախյանին և Մ. Ավետիսյանի ավագ եղբորը՝ Կ. Թերլեմեզյանին: Գիշերը քաղաքից հանելով հայ բանտարկյալներին, գազանաբար սպանում են:

Առիթն արդեն կար և հունիսի 3-ից Սաադէդդինը գործի դրեց ջարդի ծրագիրը: Ջարդի նախօրյակին Մ. Ավետիսյանը հրավիրում է կուսակցական պետերի խորհրդակցական ժողով: Իր բնույթով նման ժողով առաջին անգամ էր գումարվում Վանում: Ժողովի օրակարգի առանցքը կազմում էր մոտեցող արհավիրքին դիմագրավելու հարցը: Արմենականների առաջնորդը հիմնավորում է փոխադարձ համագործակցութեյան և համերաշխութեյան անհրաժեշտութեյունը: Բարեբախտաբար, այդ տագնապալից օրերին հայ կուսակցութեյունների տեղական առաջնորդները գործեցին միասիրտ ու համերաշխ:

[1] Նաթանեան Միք., նշվ. աշխ., էջ 41:
[2] Տե՛ս Ղազարեան Վ., նշվ. աշխ, էջ 15:
[3] Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1950թ., հատ. Ա, էջ 355:
[4] Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 170:
[5] Նույն տեղում, էջ 171-172:

[1] Տե՛ս ՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 28:

Պաշտպանողական մարտավարության ծրագիրը, որը նախապես պատրաստել էր Մ. Ավետիսյանը՝ դաշնակցական Պետոյի /Ավ. Պետրոսյան/ և Հնչակյան Մարտիկի /Մ. Սարուխանյան/ հետ համախորհուրդ, հունիսի 4-ից դրվում է գործադրության մեջ: Նախապես ցուցակագրված 500-ից ավելի ռազմիկների տեղավորում են «պատնեշներու կամ «դիրք»-երու վերածուած երկյարկանի տուներու վերին յարկերուն մէջ, որոնք չինուած էին հայ եւ թրքաբնակ թաղերու սահմանակից»[1]: Քաղաքում կառուցվել էին այդպիսի 33 դիրք-պատնեշներ:

Կովի առաջին օրվա խառնակ թոհուբոհում իր հանդուգն գործողություններով աչքի ընկավ արմենական Արշակ Զքեյանը, որն իր եղբոր Տիգրանի հետ դիմադրության անառիկ օջախի է վերածում հայրական տունը[2]:

Հայկական թաղամասերը վերածվել էին ինքնապաշտպանական ճամբարի: Պաշտպանվելու համար օգտագործվում էր ամեն ինչ, բնական յուրաքանչյուր ամրություն: Խուժանի և քրդական հեծելազորի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով որոշ տեղերում կտրել էին հսկա ուռենիները՝ փողոցներում ստեղծելով բարիկադանման ամրություններ:

Վանի ինքնապաշպանությունը տևեց 1896թ. հունիսի 3-ից 10-ը: Դիմադրությունը կազմակերպված էր լավագույն մարտավարական սկզբունքներով: Այն կարող էր երկար շարունակվել, որը խիստ անհանգստացնում էր թուրքական կառավարությանը և Վանի անգլիական հյուպատոս Ուիլյամսին: Վերջինս մտավախություն ուներ, թե դա առիթ կտա սահմանակից Ռուսաստանի ռազմական միջամտությանը:

Սասդէդդին փաշան զգալով, որ ռազմական միջոցներով անհնար է ընկճել հայերի դիմադրությունը, անգլիական հյուպատոսի միջոցով սկսում է դիվանագիտական խարդավանքները: Հյուպատոսների անունից ինքնապաշտպանության ղեկավար Մ. Ավետիսյանին առաջարկվում է հանձվել՝ այն պայմանով, որպեսզի կռվողների զենքը հանձնվի թուրքական կառավարությանը, իսկ ապստամբների ղեկավարները տարվեն եվրոպական որևէ նավահանգիստ[3]:

Խմբապետական խորհրդակցությունից հետո Զինվորական մարմինը մերժում է այս առաջարկները:

Միաժամանակ կռիվը նորից է սաստկանում:

1896թ. հունիսի 8-ին Ուիլյամսը կռիվը վերջացնելու պատրվակի ներքո նոր ժողով է գումարում, որին մասնակցում են եվրոպական մի շարք հյուպատոսներ, ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավար Մ.

[1] Դարբինյան Արտ., նշվ. աշխ., էջ 71:
[2] Նույն տեղում, էջ 70:
[3] Տե՛ս Ղազարեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 45:

Ավետիսյանը՝ քառասուն փորձված հայդուկների հետ: Ժողովում արմենականների ղեկավարը հնչած մեղադրանքներին ի պատասխան մեկ անգամ ևս հիմնավորում է, որ իրենց մղած կռիվն ինքնապաշտպանության կռիվ է: Վերջապես համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ հայ մարտիկները թողնեն Վանը՝ այն պայմանով, որ ճանապարհին չհետապնդվեն թուրքական և քրդական ուժերի կողմից: Նույն օրվա երեկոյան Զինվորական Մարմնի հրամանի համաձայն, խմբերը թողնելով իրենց դիրքերը, շարժվում են դեպի Վարագա վանք: Վարագում միջկուսակցական ժողովից հետո որոշվում է, որ բոլորը միասին առաջ են շարժվելու մի ուղղությամբ: Հնչակյան զինվորները Մարտիկի պլխավորությամբ առաջապահներ են ընտրվում, դաշնակցականները Պետոյի առաջնորդությամբ բոլորի թիկունքից են գնալու, իսկ «արմենական զինվածները՝ Ավետիսյանի և Մուշեղի գլխավորությամբ անզեններին երկու կողմից պաշտպանելու»[1]:

Հաջորդ օրը այդ պլանը փոխվում է: Արմենականների խումբը, որն ամենաստվարաթիվն էր, պաշտպանական անհրաժեշտ մարտակարգ ընդունելով, առանձին բռնեց նահանջի ճամփան: Սակայն խումբը հենց սկզբից սկսեց հետապնդվել թուրքական և քրդական մեծաթիվ ուժերից: Խմբի ցանկացած տեղաշարժ աչալուրջ հսկվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից:

Անվերջ ընդհարումներից հետո Մ. Ավետիսյանի առաջնորդած արմենականների խումբը վերջապես մտնում է Խանասորի դաշտ, որտեղ գտնվում էր սրբ. Բարդուղիմեոսի հինավուրց վանքը: Այստեղ դարանակալել էին զգալի թվով թուրք զինվորներ: Շուտով արմենականները չրջապատվում են Խանասորի դաշտ խուժող քրդական հրոսակներով, որոնց գլխավորում էր հայտնի ավազակապետ Շարաֆ բեկը: Մարտի դաշտում զոհվում են արմենականների մեծագույն մասը, այդ թվում, խիզախ առաջնորդ Մ. Ավետիսյանը, որի պայծառ կերպարը հավերժ կմնա հայոց ազատագրական չարժման պատմության մեջ: Ըստ Տեր-Մկրտչյանի, մարտի ընթացքում հայերն ունեցան 384 զոհ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը արմենականներն էին: Վանի ինքնապաշտպանությունը կարող էր հաղթանակով ավարտվել , եթե այն միաժամանակ ուղեկցվեր Արևմտահայաստանի այլ վայրերի դիմադրական հուժկու օջախների առաջացումով:

Ժամանակի կուսակցական և հանրային գործիչները նշում են այն կարևոր դերը, որ կատարեց Արմենական կուսակցությունը 1895-1896թթ. խիզախ մաքառումները կազմակերպելու գործում: Միաժամանակ, ինքնապաշտպանական մարտերում առավելագույնս միմյանց օժանդակեցին և կողք-կողքի կռվեցին հնչակյաններն ու դաշնակցականները: 1896թ. Վանի ինքնապաշտպանական մարտերում ամենա-

[1] Եղ. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան /ԳԱԹ/, Շ. Կուժիկյանի ֆ., 580բ., 3բ, N 31, էջ 444:

ծանր կորուստը կրեցին արմենականները: Այդ մարտերում զոհվեցին կուսակցության անդամների մեծ մասը: Նահատակվեց արմենականների ղեկավար կորիզը:

Ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը կարող էր առավել հաջող և արդյունավետ լինել, եթե Վանում մեծ հեղինակություն վայելող ու ազդեցիկ դիրքեր ունեցող Արմենական կուսակցությունը կարողանար ժամանակին իր մարտական խմբերը ստեղծել Վասպուրականի մոտիկ ու հեռավոր բոլոր գավառներում և զենքի վարժեցրած լիներ ժողովրդի լայն խավերին:

*

* *

1896թ. ջարդերից հետո Արմենական կուսակցությունը թեև ծանր հարվածներ ստացավ, բայց չլքեց ասպարեզը, այլ խոհեմ, համառ ու համբերատար կերպով շարունակեց իր գործունեությունը: Իրականությունը չի համապատասխանում դաշնակցական հայտնի գործիչ Ռուբենի այն կարծիքը, թե Մ. Ավետիսյանի մահվամբ «մահամերձ կը դառնար նաև Արմենականութիւնը»[1]:

Ճշմարիտ է, որ Մ. Ավետիսյանի կորուստը շատ ծանր տպավորություն թողեց արմենական շարքերի վրա, բայց գտնվեցին կարող ուժեր, որոնք փոխարինեցին արմենականների ճանաչված ու հեղինակավոր առաջնորդին:

1896թ. ծանր դեպքերից հետո արմենականները հաջորդ 3-4 տարվա մեջ անվհատ փորձում էին վերակառուցել իրենց շարքերը: Սուլթանի կազմակերպած կոտորածները ողջ Արևմտահայաստանը դարձրել էին կիսավեր մի երկիր: Հայկական գավառներում ջարդերից հետո տիրում էր մահաշունչ մի լռություն. «Լուռ էր ամէն ինչ, կարծես մեռյալների հովիտ լինէր երկիրը»[2]:

Սրտաճմլիկ տեսարան էր ներկայացնում Վանը կոտորածից հետո: Առևտուրը բոլորովին դադարեցված էր, խանութները՝ կողոպտված, իսկ հաղորդակցությունը գավառների միջև՝ գրեթե իսպառ ընդհատված: Մահաբեր իրադարձություններից հետո արևմտահայերի շրջանում առաջացավ խոր հիասթափություն հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունից: Հարկավոր էր ժողովրդի լայն խավերի շրջանում լուրջ-մնջիկ տքնաջան, համբերատար աշխատանք կատարել կորցրած հեղինակությունն ու ազդեցությունը վերականգնելու համար:

Եվ կենդանի մնացած արմենական գործիչները նվիրումով և պատասխանատվության զգացումով լծվեցին այդ գործին: Նախևառաջ ծանր, անմխիթար վիճակ էր գոյացել Արմենական կուսակցության Վանի կազմակերպական կառույցում, որը կենտրոնական դեր ու նշանակություն ուներ: Վանի արմենականներից շատերը զոհվել էին Հունչեսյան հայտնի նահանջի ժամանակ:

Ողջ մնացած արմենական գործիչներից Արմ. Եկարյանը, Գր. Պոզիկյանը, Գար. Բաղեշցյանը, Հովհ. Քանքան-Փանոսյանը, Գր. Աբարքցյանը Վանի կռիվների նախօրյակին զինամթերք փոխադրելու նպատակով մեկնել էին Պարսկաստան և ձերբակալվել պարսից իշխանությունների կողմից: Իսկ նահանջող Մ. Ավետիսյանի խմբից անջատվելով Վանում էին ապաստանել Եղ. Գոնտակճյանը, Ղ. Խանջյանը, Ռ. Շատվորյանը և այլոք:

Հենց այս գործիչների ուսերին ծանրացավ մարտերում բզկտված արմենական շարքերը վերակազմավորելու և ինքնապաշտպանության գործը բարձիթողի վիճակում չթողնելու պարտականությունը: Մ. Ավետիսյանի նահատակությունից հետո, արմենականների պարագլուխը դարձավ Եղիշե Գոնտակճյանը, որին արմենական պատմագիր Արտ. Դարբինյանը անվանում է «... Աւետիսեանի յաջորդը»[1]: Նա ի մի է բերում վերապրող ուժերը, ձեռնարկում կազմակերպական աշխատանքներ, վերամշակում «կուսակցութեան գործելակերպի ծրագիրը»[2]:

1897թ. Եղ. Գոնտակճյանը ընտրվում է կուսակցության Կեդրոնի առաջնապետ, սակայն 1897թ. աշնանը 45 տարեկան հասակում վախճանվում է թոքախտից:

Այդ տարիներին կուսակցությունը իր գործունեությունը կենտրոնացրեց երկու բնագավառում՝ տնտեսական և կրթական: Արմենականները նորից փորձեցին վերակենդանացնել դպրոցական գործը, ուսուցիչներ պատրաստել քաղաքի և գյուղերի համար: Պետք էր վերաշինել այրված դպրոցները, եկեղեցիները և «դպրոցներուն հասոյթ տուող եկեղեցապատկան կալուածները, միւս կողմէ կազմել ուսուցչամարզեր իւրաքանչիւր դպրոցի համար»[3]:

Վանի հայ հասարակությունն իր կարողություններով կրկին սատար կանգնեց արմենականների ազգաշեն ձեռնարկներին: Կարճ ժամանակում վերաբացվեցին և պարապմունքները վերսկսեցին բազմաթիվ օջախներ:

1901թ. Վանի արմենական Մասնաժողովում որպես օրակարգի հրատապ հարց քննարկման էր դրված քաղաքում Կեդրոնական վարժարան ունենալու հարցը: Այս հարցը քննարկվում է քաղաքի թաղային վարժարանների ուսուցչական ժողովներում և միացյալ ուժերով բացվում է Կեդրոնական վարժարանը: 1902թ. թաղային վեցամյա

[1] Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Բ. հատ., Ե., 1990, էջ 106:
[2] Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրում մի վիլայէթները, Ե., 1912թ., էջ 319-320:

[1] Դարբինեան Արտ., նշվ. աշխ., էջ 102:
[2] Նույն տեղում, էջ 103:
[3] Նույն տեղում, էջ 129-130:

վարժարանների «ընթացաւարտներէն կազմուեցաւ Կեդրոնականի առաջին դասարանը»[1]:

Ժողովրդական հանգանակութեամբ կառուցվում է Կեդրոնականի երկհարկանի գեղեցիկ շենքը: Ուշքի գալով հարվածներից, Վանի արմենականները աստիճանաբար վերակազմավորեցին կուսակցական կառույցները և նորից դարձան քաղաքական ասպարեզում եղած լուրջ ուժերից մեկը:

Արմենական շարժումը դարձյալ ընդգրկեց Վանի հայ հասարակութեյան բոլոր ոլորտները: Գործի անցան բոլոր մասնաճյուղերի անդամները, որոնց նկատմամբ Կեդրոնի կողմից պահանջ եղավ «կամ գործ, եւ կամ Կեդրոնի դոյքերու յանձնումը»[2]:

Արմենական շարժումը խանդավառութեյուն առաջացրեց պատանիների շրջանում: Արարուց թաղի բազմամարդ շրջանակում ոգևորված երիտասարդները համալրելով կուսակցութեյան շարքերը, կազմեցին 12 նոր խմբեր: Համալրվեցին նաև Քաղաքամեջի, Նորաշենի և Հայնկոյների կուսակցական կառույցները: Այդ ժամանակ արմենական Կեդրոնի կազմում էին փորձառու գործիչներ Ղ. Խանջյանը, Ռ. Շատվորյանը, Ռ. Հովնանյանը, Գր. Աճեմյանը, Արմ. Տեր-Պողոսյանը, որոնք արմենականներին հատուկ խոհեմութեյամբ և գաղտնապահութեյամբ վարեցին կազմակերպական բոլոր կարգի գործերը, տառ առ տառ գործադրելով արմենական կանոնագիրը:

1896թ. դեպքերից հետո արմենականների դիրքերը զգալիորեն թուլացան Սալմաստի գավառում: Դա բացատրվում է մի կողմից արմենական գործիչների պակասով, մյուս կողմից այն փաստով, որ Սալմաստի ենթաշրջանում հետզհետե տիրական է դառնում Հ. Յ. Դաշնակցութեյան ազդեցութեյունը: Արմ. Եկարյանը խոստովանում է, որ Վանի կռիվներից հետո արմենականները Սալմաստի շրջանում դաղափրած էին «այլևս կարեւոր գործօն մը հանդիսանալէ»[3]:

Վանում Արմենական կուսակցութեյունը վերստին մեծ հեղինակութեյուն է ձեռք բերում Սեպուհի գործունեութեյան տարիներին: Սեպուհը ծնվել էր Արաբկիրում, սովորել էջմիածնի ճեմարանում, այնուհետև պաշտոնավարել Ուրմիայի հայկական դպրոցներում[4]: Ծանոթանալով արմենականների ծրագրին, նա դառնում է համոզված արմենական: Գնահատելով Սեպուհի մեծ առաքինութեյունները, Սալմաստի արմենական վարիչ մարմինը նրան ուղարկում է Վան: 1906թ. Սեպուհը խոհեմ վարքագծով դառնում է Վանի հարգված ու հեղինակավոր այրերից մեկը: Նա փորձում է իր խելացի, հանդարտաբարո ընթացքով մեղմել արմենականների և դաշնակցականների միջև հետզհետե աճող լարվածութեյունը: Սակայն 1907 թվականից հետո արմենականները

[1] Նույն տեղում, էջ 131:
[2] ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 21, էջ 4-5:
[3] Եկարեան Արմ., Ճշմ. աշխ., էջ 127:
[4] Տե՛ս ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 15:

Վան քաղաքում նույնպես կորցրեցին իրենց նախկին դիրքն ու ազդեցութեյունը: Ոգեշնչված դաշնակցականների եռանդուն գործունեութեյամբ, զգալով վերջիններիս իրական ուժերն ու հնարավորութեյունները, շատ արմենականներ հարեցին Հ. Յ. Դաշնակցութեյանը: Արմենականների համար ծանր կորուստ եղավ փորձառու առաջնորդ Սեպուհի եղերական նահատակութեյունը՝ 1908թ. հունվարի 23-ին:

Սեպուհի մահվամբ, ինչպես ճշմարտացի նշել է Արմ. Եկարյանը, արմենական «անձնուէրներու շարքը գրեթէ կը փակուի», որովհետև քիչ անց «... Վերակազմեալներու և Արմենականների միաձուլումով կազմուած էր նոր կուսակցութիւն մը»[1]:

Արմենական Արտ. Դարբինյանը նշում է, որ արևմտահայ ազատագրական շարժման անունով երկրում ծնունդ առած «Արմենական կազմակերպութիւնը 15-ամեա չրջանէ ետք՝ այն համոզման յանգեցաւ, թէ հայ ժողովրդին ուժերը ամէն մարդին վրայ անգոհացուցիչ էին եւ ցարդ եղած փորձարկութիւնները աւելի տկարացուցած էին մեզ»[2]:

Այս և այլ դրդապատճառներից առաջնորդվելով, արմենական պատասխանատուները ցուցաբերելով համերաշխութեյան ձգտող իրենց ոգին, փորձեցին միավորել միմյանցից խուով ու պառակտված առանձին գաղափարական խմբերն ու քաղաքական կազմակերպութեյունները:

Հետագա իրադարձութեյուններն այնպիսի բնույթ ստացան, որ արմենականները ընդհուպ մերձենալով վերակազմյալ Հնչակյաններին և բանակցութեյունների մեջ մտնելով հայ ազատագրական շարժման այլ հոսանքների ներկայացուցիչների հետ, համառ ու լարված ջանքերի գնով ձևավորեցին Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութեյունը: Դա ընդգրկեց բավական բարդ ու հակասական մի գործընթաց, որը պայմանավորված էր տվյալ ժամանակի հայ իրականութեյան մեջ մի շարք նոր հանգամանքների զուգադրումով:

Արմենականների կազմավորումն ու գործունեութեյունը, գաղափարաբանութեյունն ու քաղաքական ուղեգիծը նշանավորեցին հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման նոր, վերընթաց աստիճանը:

Լինելով բացառապես ազգային շենքի ու նկարագրի կուսակցութեյուն, արմենականները էական հետք և լուսավոր հիշատակ թողեցին հայոց պատմութեյան էջերում:

[1] Եկարեան Արմ., Ճշմ. աշխ., էջ 149:
[2] Դարբինեան Արտ., Ճշմ. աշխ., էջ 181:

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի վերջին քաղորդում ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող արևելահայությունն օբյեկտիվորեն կրում էր այն սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական գործընթացների ազդեցությունը, որոնք տեղի էին ունենում ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Եվրոպայում: Այդ պատճառով Ռուսաստանի ու Եվրոպայի համալսարաններում սովորող կովկասահայ ուսանողությունը կրում էր ինչպես մարքսիզմի, այնպես էլ ռուս նարոդնիկների ազդեցությունը: Մյուս կողմից, 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակի և հայկական հարցի միջազգայնացման հետ ակտիվացել էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ: Այդ ամենը չէր կարող գաղափարական ազդեցություն չթողնել հեղափոխականորեն տրամադրված հայ երիտասարդության աշխարհայացքի վրա:

Նման իրադրության պայմաններում, ժնևում 1887թ. կովկասահայ մի խումբ ուսանողներ ձեռնամուխ են լինում մի կազմակերպության ստեղծմանը, որը զբաղվելու էր Հայաստանի ազատագրության հարցով: Դրանք էին Ավետիս Նազարբեկյանը /Նազարբեկ/, Մարո Վարդանյանը /հետագայում՝ Նազարբեկյան/, Ռուբեն Խանազատը /Խանազատյան/, Գաբրիել Կաֆյանը: Ժնևի խմբին միանում են Գևորգ Ղարաջյանը, Մաթևոս Շահազիզյանը, Քրիստափոր Օհանյանը և ուրիշներ:

Բոլորին համախմբել էր Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Աստիճանաբար առաջ է քաշվում հայ հեղափոխականների ընդհանուր համագումար հրավիրելու հարցը: Այդ գործը նախաձեռնելու համար Նազարբեկյանը դիմում է ճանաչված հրապարակախոս Մկրտիչ Փորթուգալյանին: Վերջինս «Արմենիայում» հրապարակում է Նազարբեկյանի առաջարկը, սակայն ինքն անճամբ մերժում է այն: Դրանից հետո ժնևյան խմբակը հրաժարվում է համագումարից և ձեռնամուխ լինում թերթի հիմնադրմանը, որն իր չուրջը պիտի համախմբեր հեղափոխական երիտասարդությանը: Խմբի բոլոր անդամներն արևելահայեր էին՝ խանդավառված հեղափոխության գաղափարներով: Նրանք կապեր ունեին նարոդնիկների և հատկապես ժնևում գործող Գ. Վ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրության խմբի» հետ:

Ինքը՝ Ավ. Նազարբեկը որոշակիորեն կրում էր նարոդնիկական գաղափարների ազդեցությունը: Դրա ապացույցը գյուղական համայնքի միջոցով սոցիալիզմին հասնելու նրա երազանքն էր: «Հին ժամանակներից ժառանգած այդ մեծ հարստությունը՝ գյուղական համայնքը կոչված է ապագայում մեծ դեր խաղալու հայ ժողովրդի բարօրության գործում»,- գրում էր Ավ. Նազարբեկը: Նրանց մի կողմից գրավում էին նարոդնիկների պայքարի եղանակները և մանավանդ, ահաբեկչությունը, որը նրանք ճգտում էին փոխադրել Արևմտյան Հայաստան և կիրառել հայ ժողովրդի կեղեքիչների դեմ, մյուս կողմից գտնվում էին մարքսիստական գաղափարների ազդեցության տակ: Ահա այս երկու գործոններն իրենց արտահայտությունը գտան ժնևյան խմբի կազմած ծրագրի մեջ, որի նախապատրաստման գործը ստանձնեցին Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները և Գ. Ղարաջյանը: Ծրագիրը կազմվեց 1887թ. և հրատարակվեց 1888թ. «Հնչակ» թերթում: «Հնչակը» ժնևյան խմբի պաշտոնաթերթն էր: Այն իր անունը ստացել է Գերցենի «Կոլոկոլից»: Հնչակյան ծրագիրը բաղկացած էր «Հեռավոր» և «Մոտակա» նպատակներից: Ծրագրի «Հեռավոր նպատակ» բաժնում հայտարարվում է, որ մարդկության ներկա հասարակական կազմակերպությունը հիմնված է անարդարության և բռնության վրա, որ բնակչության մեծամասնությունը շահագործվում է մեծ հարստություն դիզած փոքրամասնության կողմից: Իրերի նման վիճակը, ըստ «Հնչակի», կարող է բարելավել միայն հասարակության կազմակերպումը սոցիալիստական հիմքերի վրա, որը հենվելով արդարության միջոցների կոլեկտիվ սեփականության վրա, վերջ կդնի մարդու շահագործմանը և կնպաստի հասարակության յուրաքանչյուր անդամի լիակատար զարգացմանը, իրապես պահպանելով մարդկային բնական իրավունքները: «Հնչակի» խումբը հասարկության սոցիալիստական կազմակերպությունը հայտարարում է իր իդեալը և հայ ժողովրդի հեռավոր նպատակը[2]:

Ծրագրի մոտակա նպատակ էր հռչակվում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը թուրքական բռնապետությունից: Հայտարարվում է, որ արևմտահայությունը զատապարտված է քաղաքական իրավազրկության և ստրկական հնազանդության, որ նա չունի կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիք, որ ենթարկվում է թալանի ու ավարառության ինչպես վայրենի ցեղերի, այնպես էլ կառավարության կողմից: Ծրագիրը հայտարարում էր, որ այդ թշվառ վիճակից ժողովրդին փրկելու և նրան դեպի հեռավոր նպատակը սոցիալիստական հասարակությունը հասցնելու միակ միջոցը Արևմտյան Հայաստանում քաղաքական ազատության և ազգային անկախության ձեռքբերումն է, որն էլ կուսակցության մոտակա նպատակն էր: Ծրագրում նշվում է, որ այդ նպատակի իրագործումից հետո, անմիջապես պետք է գործադրվեն քաղաքական ազատության ապահովման հիմնական

[1] Հնչակ, ժնև, 1889, թիվ 1:
[2] Նույն տեղում:

պայմանները՝ ժողովրդական ներկայացուցիչների ընտրություններ՝ Օրենսդիր ժողով կազմավորելու համար, նահանգային և համայնական ինքնավարություն, ընտրական ցենզի վերացում, մամուլի, ժողովների և այլ դեմոկրատական ազատություններ, պարտադիր կրթական համակարգ բոլորի համար:

Ծրագրում նշվում էր, որ քաղաքական ազատության նվաճումից հետո իրագործվելու է ժողովրդի տնտեսական դրության բարեփոխումը: Վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու միջոց էր համարվում հեղափոխությունը՝ այսինքն, ժողովրդական ապստամբության միջոցով Արևմտյան Հայաստանում առկա կարգերի բռնի փոփոխությունը: Դրանով իսկ հնչակյանները հեղափոխական-ապստամբական գործունեության ասպարեզ էին հռչակում Արևմտյան Հայաստանը[1]: Ծրագրում նշված էր նաև, որ հեղափոխական գործունեության միջոցներն են լինելու ագիտացիան, պրոպագանդան և տեռորը: Ծրագրում արծարծվում էին նաև կազմակերպական խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր համարվում հեղափոխական ջանքերի կենտրոնացումը բացառապես արևմտահայության ազատագրության խնդրի վրա, քանի որ.

– Հայության ամենաստվար մեծամասնությունը (2/3) կազմում են արևմտահայերը և նրանց բնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածությունն է:

– Արևմտահայերի հարցը Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի ձևով ճանաչված է մեծ տերությունների կողմից:

Իրենց մոտակա նպատակի իրագործման համար հնչակյանները ամենահարմար պահը համարում էին որևէ պետության կողմից Թուրքիայի դեմ սկսված պատերազմը:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը լուծելուց հետո ծրագիրը նախատեսում էր ազատագրել նաև պարսկահայերին ու ռուսահայերին և Հայության այդ երեք հատվածների միավորումից կազմել դեմոկրատական հանրապետություն, որը «Համայն Հայության համար ճամփա կբացի դեպի հեռավոր նպատակը՝ սոցիալիստական հասարակական կազմակերպությունը, ուր պիտի դիմե համայն մարդկությունը»[2]: Դրանով իսկ հնչակյանների կողմից սնփական ծրագրի հրատարակությունն ազդարարում էր հեղափոխական կուսակցության կազմավորման մասին:

Հնչակյան կուսակցության հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Ավետիս Նազարբեկյանը /Ավո/, Գաբրիել Կաֆյանը /Շամավոն/, Ռուբեն Խանազատյանը /Խանազատ/, Մարո Վարդանյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, Մկրտիչ Մանուչարյանը, Հովհան Դավթյանը, Սարգիս Աղամիրզյանը, Քրիստափոր Օհանյանը: Կուսակցության առաջին

[1] «Հնչակ», 1888, թիվ 10:
[2] Նույն տեղում:

կենտրոնական կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Ավետիս Նազարբեկը, Ռ. Խանազատը, Գ. Կաֆյանը, Գ. Ղարաջյանը, Մ. Վարդանյանը:

Հետագայում հնչակյաններին միացան Ռուբեն Բերբերյանը, Պ. Շիրվանզադեն, Ղ. Աղայանը և ուրիշներ: «Հնչակի» տպարանը հաստատվում է Նազարբեկի տանը, ուր հավաքվում էին կուսակցության անդամները և բուռն քննարկումներ ծավալում Հայաստանի ազատագրության հարցի վերաբերյալ:

1889թ. ամռանը Ռ. Խանազատը Փարիզում մասնակցում է II ինտերնացիոնալի հիմնադիր համագումարին որպես հայկական առաջին սոցիալիստական կուսակցության ներկայացուցիչ: Ռ. Խանազատը համագումարին է ներկայացնում տեղեկություններ Հնչակյան կուսակցության մասին: Հնչակյան կուսակցությունը ընդգրկվում է II ինտերնացիոնալի կազմում: Այնուհետև Խանազատը մեկնում է Կ. Պոլիս, ուր կապեր է հաստատում նշանավոր հրապարակախոս, գրող Արփիար Արփիարյանի հետ: Արփիարյանը, որն այդ ժամանակ մեծ ժողովրդականություն ուներ արևմտահայության շրջանում, խանդավառվում է հնչակյաններով: Երբ Ռ. Խանազատն Արփիարյանին հայտնում է կուսակցության ծրագրերի մասին, սոցիալիզմի հարցի կապակցությամբ նրանց միջև անհամաձայնություն է առաջանում, քանզի Արփիարյանը արևմտահայ իրականության պայմաններում սոցիալիզմի քարոզչությունը համարում էր վաղաժամ և անիրագործելի: Իր հուշերում Ռ. Խանազատը գրում է. «Հայկակը /Ա. Արփիարյան-Հ. Գ./ սոցիալիզմի մասին հիմնավոր հասկացություն համարյա թե չուներ, բայց նա բնազդով միայն դատելով այն կարծիքը հայտնեց, թե սոցիալիզմը շատ հեռավոր ապագայի խնդիր կարող է լինել»[2]: Ա. Արփիարյանը գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում սոցիալիզմի խնդիրներով զբաղվելը դեռ շատ վաղ է: Ըստ նրա, նախ պետք է Հայաստանն ազատագրել օսմանյան լծից և հետո խորհել սոցիալիզմի մասին[3]:

Չնայած այդ շրջանում Ա. Արփիարյանը Կ. Պոլսի հնչակյան մարմնի մեջ չմտավ, բայց նա հնչակյաններին ցույց էր տալիս և բարոյական, և նյութական օգնություն: Մասնավորապես «Մասիս» պարբերականի վաճառքից ստացված հասույթի մի մասը նա տրամադրում էր հնչակյաններին:

Հետագայում Խանազատը գրում էր. «Տրապիզոնում և Պոլսում ունեցածս գործունեությունն ինձ պարզ կերպով ցույց էր տվել, որ

[1] ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 2, գործ 22, թ. 3 /Այսուհետև՝ ՀՀ ՀՔԿՊՊԱ/:
[2] Խանազատ Ռ., Հայ հեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927. թիվ 2, էջ 114:
[3] «Մշակ», Թիֆլիս, 1908, N 35:
[4] «Շիրակ», Կահիրե, 1907, թիվ 9, էջ 534:

մարքսիստական գործունեության համար այդ երկրում ոչ մի հող չկար»[1]:

Հնչակյանները Կ. Պոլսից բացի եռանդուն աշխատանքներ ծավալեցին Կարինում Էրզրումում հնչակյան կենտրոն ստեղծելու ուղղությամբ:

Արդեն 1889թ. Խանազատը մեկնում է Թիֆլիս և հանդիպում Գր. Արծրունու հետ: Թիֆլիսում Խանազատի և հատկապես Խաչատուր Մալումյանի ջանքերով հրավիրվեց ժողով, որին մասնակցում էին Խ. Մալումյանը, Մարտին Շաթիրյանը, Ստեփան Զորյանը /Ռոստոմ/, Ալեքսանդր Պետրոսյանը /Պետո/ և ուրիշներ: Այստեղ Հնչակյան կուսակցության առաջին առաքյալը ներկայացրեց հայկական հարցի, արևմտահայերի դրության մասին իր տեսակետները՝ եզրակացնելով, որ անհետաձգելի անհրաժեշտություն է դարձել հեղափոխական գաղտնի ընկերության կազմակերպումը սոցիալիստական սկզբունքների հիման վրա: Կարծիքների փոխանակության ժամանակ սոցիալիզմի գաղափարը հիմնականում ընդունվում է, սակայն նրա գործնական կիրառության հարցի վերաբերյալ՝ զուտ տակտիկական նկատառումներով, անհամաձայնություն է առաջանում, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ հայկական հարցի լուծումը կապված է եվրոպական կապիտալիստական երկրների հետ, որոնց վրա կարող է բացասաբար անդրադառնալ հայ իրականության մեջ սոցիալիստական կուսակցության կազմավորումն ու նրա դիմումները Եվրոպային: Ուստի, որոշվում է գումարել նոր ժողով: Երկրորդ ժողովն ավելի բազմամարդ էր: Մասնակցում էին 22 հոգի: Ժողովականներն ափոսոսանք են հայտնում, որ ժողովին չեն մասնակցում երիտասարդության չրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Քրիստափոր Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը, որոնք այդ ժամանակ Թիֆլիսում չէին[2]:

Հնչակյանները որոշակի զեկուցարություն ունեցան 1890թ. Էրզրումի ցույցի կազմակերպման գործում:

Տեղի հեղափոխական ուժերին հակահարված տալու նպատակով թուրքական կառավարության տեղական պաշտոնյաները լուրեր են տարածում, թե հայոց եկեղեցում զենքի պահեստ կա: Նահանգապետի հրամանով հունիսի 18-ին որոշվում է խուզարկել Սանասարյան վարժարանի շենքը և կարինի մայր եկեղեցին: Այդ լուրը ծանր տպավորություն է թողնում ողջ հայության վրա: Ժողովուրդը փորձում է արգելել խուզարկությունը. տեղի է ունենում բախում ոստիկանության հետ: Երկու կողմերն էլ տալիս են զոհեր ու վիրավորներ: Ոստիկանները ներխուժում են եկեղեցի և խուզարկություն կատարում, բայց զենք չեն հայտնաբերում: Այնուհետև սկսվում են ձերբակալությունները: Ցույցին մասնակցած ակտիվ գործիչները՝ Կերեկեյանը, Նշկյանը, Իշգալացյանը հեռանում են Կարինից:

Դեռևս Էրզրումի զեպքի նախօրյակին այն կարծիքը կար, թե եվրոպական դիվանագիտությունը պիտի միջամտեր և ճնշում գործադրեր Բ. Դռան վրա: Այդ կարծիքը փարատվեց այն բանից հետո, երբ եվրոպական հյուպատոսները բավարարվեցին միայն իրենց կառավարություններին պաշտոնապես տեղյակ պահելով կատարվածի մասին: 1890թ. Տրապիզոնում ստեղծվում է հնչակյան առաջին մասնաճյուղը, որի մեջ մտնում էին Ռ. Խանազատը, Պ. Մարիմյանը, Համայակ Խուչպուլյանը, Հ. Մեղավորյանը և ուրիշներ: Տրապիզոնի Վարչությունը ստանձնում է ղեկավար դեր: Տրապիզոնի հնչակյանները կապեր են հաստատում 1887թ. Կ. Պոլսում ստեղծված հնչակյան Վարիչ մարմնի հետ, որի անդամներն էին Մեծն Մուրատը /Համբարձում Պոյաճյան/, Հարություն Ճանկյուլյանը /Ղարիպ/, Միհրան Տամատյանը, Գրիգոր Գրիգյանը, Մարգար Հացագործյանը, Հակոբ Գազանճյանը: Հնչակյան կենտրոնի ցուցումով Տրապիզոնի վարչությունը որոշում է նոր, ավելի հզոր ցույց կազմակերպել Պոլսում:

1890թ. հուլիսի 12-ին հավաքվում են Համբարձում Պոյաճյանը, Միհրան Տամատյանը, Հարություն Ճանկյուլյանը, Արամ Աչըգպաշյանը, Գր. Գրիգյանը, Հ. Գազանճյանը և որոշում ցույցը կազմակերպել խաղաղ միջոցներով: Ցույցի նպատակն էր բողոքել խուզարկությունների և ձերբակալությունների դեմ և եվրոպական դեսպանների ուշադրությունը հրավիրել հայկական հարցի վրա: Հուլիսի 15-ին ժողովուրդը հավաքվում է Գում-Գափուի Մայր եկեղեցում: Երբ պատրիարք Խորեն Աշըգյանը պիտի սկսեր ժամերգությունը, Հ. Ճանկյուլյանը եկեղեցու զահլիճի պատից պոկում է սուլթանական գինանշանը և ժողովրդի բացականչությունների ներքո ջարդում է այն: Այնուհետև նա բարձրանում է բեմ և կարդում սուլթանին ներկայացվող պահանջագիրը: Պահանջագիրը նկարագրում էր արևմտահայության ծանր դրությունը և հայկական նահանգների համար պահանջում ինքնավարություն: Այնուհետև Հ. Ճանկյուլյանն ու Հ. Պոյաճյանը /Մեծն Մուրատ/ պատրիարքից պահանջում են իրենց հետ միասին պահանջագիրը ներկայացնել սուլթանին, սակայն միջամտում են ոստիկանությունն ու գինվորները: Տեղի է ունենում ընդհարում, փոխհրաձգություն, որի ժամանակ լինում են զոհեր ու վիրավորներ: Այնուհետև սկսվեցին զանգվածային ձերբակալությունները: Հ. Պոյաճյանին հաջողվեց խույս տալ և փախչել Աթենք, ուր ժնևից տեղափոխվել էր հնչակյան կենտրոնը:

Ցուցարարների դատը եղավ օգոստոսին: Դատի ժամանակ Ճանկյուլյանը դատապարտեց օսմանյան կառավարության հայահա-

[1] Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 117:
[2] Նույն տեղում, էջ 121:

յությունները:

[1] Պատմություն Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության, հատոր Ա, Պեյրութ, 1962, էջ 52:

լած քաղաքականությունը: Նա ժխտեց դատարանի կողմից հայ ժողովրդին վերագրվող անջատողականությունը և պահանջեց օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների ցեղային խտրականության վերացում: Հ. Ճանկյուլյանը դատապարտվում է մահվան, բայց մահապատիժը փոխվում է ցմահ բանտարկության Աքէյայի բանտում: Մյուս ձերբակալվածները դատապարտվեցին 5-15տ. բանտարկության[1]: Պետրոս Մարիմյանը, Գրիգոր Գլեճյանը և ուրիշներ աքսորվում են ափրիկյան Տրիպոլի, Քոնիա, Աքիա:

Ցույցը բարձր գնահատականի արժանացավ Հնչակյան կենտրոնի կողմից: «Հնչակը» հոդված նվիրեց այդ ցույցի նշանակության բացահայտմանը[2]: Գում-Գափուի ցույցը մեծ տպավորություն թողեց Անդրկովկասի հայ երիտասարդության վրա, ուստի դրանից հետո Ռ. Խանազատի հայտնվելը Բաթումում մեծ աշխուժություն առաջացրեց Թիֆլիսում, ուր այդ օրերին եռանդուն կերպով ընթանում էին նոր հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու աշխատանքները: Խորհրդակցություններ էին տեղի ունենում հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որոնց մասնակցում էին մշակականներ, հայ նարոդնիկներ, արմենականներ, մարքսիստներ: Բաթումում Ռ. Խանազատի հետ տեսակցում է Արշակ Տեր-Գրիդորյանը, որը եկել էր նրան հրավիրելու Թիֆլիս՝ մասնակցելու այդ խորհրդակցություններին որպես Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ: Ռ. Խանազատը մասնակցեց սկզբնաժողովներին, սակայն հանդիպումների ժամանակ նա պնդում էր, որ նոր ձևավորվող կուսակցության ծրագրում պետք է դրվեն սոցիալիզմի գաղափարական սկզբունքները, սակայն այդ առաջարկությունը ընդունելություն չի գտնում: Անդամ սկզբունքով սոցիալիստներ Գր. Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը գտնում էին, որ սոցիալիզմի սկզբունքը բացահայտորեն հռչակելով իրենցից կվանեն շատ ու շատ կարող ուժերի, որովհետև հայ խայտաբղետ հասարակության մեծամասնությունը սոցիալիզմը մերժում է[3]:

Բանավեճեր էին տեղի ունենում նաև մինչ այդ Թիֆլիսում ձևավորվող Հ. Յ. Դաշնակցության հիմնադիր ժողովներում կուսակցության կենտրոնական ղեկավար մարմնի նստավայրի ընտրության հարցի շուրջ: Իր հուշերում Ռ. Խանազատը գրում է. «Պարզ նկատելի էր, որ բոլորն էլ ցանկանում էին գործի ղեկավարությունն անպայման խլել հնչակյաններից ու նրա ղեկավարներից: Ամեն կերպ աշխատում էին կենտրոնը զարձնել Թիֆլիսը»: Ռ. Խանազատն ինքը առաջարկում է Տրապիզոնը: Ի վերջո որոշվում է «Հնչակը» թողնել Ժնևում

[1] Կոստանդյան Է., Գում Գափուի ցույցը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, թիվ 8: Տե՛ս նաև «Հնչակ», 1890, թիվ 4:
[2] «Հնչակ», 1890, թիվ 60:
[3] Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 116:
[4] Նույն տեղում, էջ 122:

որպես կուսակցության գիտական օրգան, որը պիտի հրատարակվեր ամիսը 1 անգամ: Ժնև պիտի մեկներ նաև Գր. Միքայելյանը, որպեսզի Ա. Նազարբեկի հետ միասին խմբագրեին «Հնչակը»: Մի ուրիշ թերթ էլ պիտի հրատարակվեր Թիֆլիսում, որպես միասնական կուսակցության մարտական օրգան: Անունը որոշվեց դնել «Դրոշակ»: «Դրոշակի» խմբագրական մայրմինը հետո պիտի ընտրվեր: Նորաստեղծ կուսակցությունը կրելու էր «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցություն» անունը: Նորաստեղծ միացյալ կուսակցությունը հրատարակում է իր Մանիֆեստը, որը կոչ էր անում հայ ժողովրդի բոլոր խավերին համախմբել արևմտահայության ազատագրության պայքարի դրոշի ներքո: Այդ ամենի մասին Ռ. Խանազատը Ժնևի կենտրոնին զեկուցագիր է ուղարկում և մեկնում Երևան: Դրանից հետո Նազարբեկը Թիֆլիս է ուղարկում Հակոբ Մեղավորյանին /Արդար/, որն իր հետ բերել էր Ժնևի կենտրոնի հին պայմանները, ըստ որի Թիֆլիսի հեղափոխական կազմակերպությունը պետք է մտներ «Հնչակի» մեջ: Փաստորեն Նազարբեկը միության խնդրում չէր ելնում կողմերի իրավահավասարության սկզբունքից: Գր. Միքայելյանն էլ հրաժարվեց Ժնև մեկնել, որպես «Հնչակի» երկրորդ խմբագիր, սակայն թերթը շարունակվում էր հրատարակվել: Թիֆլիսից պահանջում են դադարեցնել «Հնչակի» հրատարակությունը, մինչև Միքայելյանի Ժնև գալը, բայց «Հնչակի» խմբագրությունը դա թողնում է անհետևանք: Այս կապակցությամբ Մ.Գ. Վարանդյանը գրում է. «Թիֆլիսցիներու մեծամասնության մեջ պարզ դիտավորություն կար՝ վերցնել գործին ղեկավարությանը հնչակյան երկու պարագլուխներու ձեռքեն»[2]: Տարաձայնությունների խորացումն անհնարին դարձրեց միության իրագործումը: Առճակատման խորացմանը նպաստեց հնչակյան լիդերների Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանների բռնած կոշտ ու անզիջում դիրքորոշումը սոցիալիզմի ծրագրային հարցերի վերաբերյալ: Հնչակյան կենտրոնի պաշտոնական հայտարարության մեջ ասված էր, որ հնչակյան կուսակցությունը կապ չունի և միության մեջ չէ հայ հեղափոխականների դաշնակցության հետ հետևյալ պատճառներով Հ. Յ. Դ. մերժել էր սոցիալիզմի սկզբունքը դարձնել ծրագրի «հեռավոր նպատակը» և որոշել է «Հնչակը» հավիտյան հիմնադիրների ձեռքից և նրան տալ ազգայնական-հակասոցիալիստական տարազ[3]:

Թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու գործում հնչակյանները կարևորում էին հեղափոխական ուրիշ կազմակերպությունների հետ համագործակցությունը: Այս կապակցությամբ հատկանշական էր «Հնչակի» 1891թ. դեկտեմբերի 23-ի հայտարարությու-

[1] Տես Վարդանյան Մ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 59:
[2] Նույն տեղում:
[3] Տես «Հնչակ», 1891, թիվ 8:
[4] Նույն տեղում, թիվ 7:

նը, որտեղ ապրում էր, որ կուսակցությունը պաշտոնապես միացել է «Արևելյան Դաշնակցությանը», որը միավորում էր Մակեդոնիայի, Ալբանիայի և Կրետեի հույն հեղափոխական կազմակերպություններին[1]:

Կովկասում հնչակյանների ամենանշանավոր կենտրոնը դարձավ Բաքուն, որտեղ կենտրոնացված էր Կովկասի բանվորության զգալի մասը, որը հնչակյանների սոցիալիստական պրոպագանդայի համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում: 1891թ. հնչակյան գործիչ Երվանդ Պալյանի ջանքերով կազմավորվում է Բալախանի մասնաճյուղը: Բաքվի և Բալախանի հնչակյան մասնաճյուղերը միայն սոցիալիստական քարոզչություն չէին տանում: Դասակարգային պայքարի խնդիրներից զատ նրանք աշխատանքներ էին տանում արևմտահայության ազատագրության գործին օգնելու ուղղությամբ, մասնավորապես նյութական օգնություն էին ցույց տալիս Պարսկաստանի հնչակյաններին զինված խմբեր ուղարկելու երկիր[2]:

Հնչակյանները հաստատվում են նաև ԱՄՆ-ում, ուր 1890թ. Գարեգին Զիթչյանի, Հարություն Շեքերչյանի, Կարապետ Փափազյանի և այլոց ջանքերով հնչակյան մասնաճյուղեր են ստեղծվում Նյու-Յորքում, Փրովիդենսում, Ուստրում[3]:

Պարսկաստանի առաջին հնչակյան մասնաճյուղը կազմվել է 1891թ. Թավրիզում: Հնչակյան մասնաճյուղ է ստեղծվում նաև Արդաբիլում, որին անդամագրվում է ուսուցիչ Մաթևոս Սարգսյանը /Փարամազ/[4]:

1892թ. հնչակյան կենտրոնը ժնևից տեղափոխվում է Աթենք և ձեռնամուխ լինում մասնաճյուղերի ստեղծման գործն ընդլայնելուն: Հնչակյան մասնաճյուղեր են հիմնվում Երզնկայում, Տիգրանակերտում, Խարբերդում, Արաբկիրում, Սեբաստիայում, Ամասիայում, Թոխաթում, Շապին-Գարահիսարում, Կիլիկիայում: Հնչակյան մասնաճյուղերը գործում էին խիստ կենտրոնացված սկզբունքով: Հատկանշական է 1892թ. օգոստոսի 10-ի Ավ. Նազարբեկի չրջաբերական հրահանգը, որտեղ նա կուսակցության մասնաճյուղերին խստորեն պատվիրում էր իրենց գործունեությունը համաձայնեցնել կենտրոնի հետ: Բացի Թուրքիայից հնչակյան մասնաճյուղեր են առաջանում նաև Եգիպտոսում /Կահիրե, Ալեքսանդրիա/: 1893թ. հոկտեմբերի 29-ին հնչակյան գործիչ Ժիրայրի /Ժիրայր Պոյաճյան, Մեծն Մուրատի եղբայրը/ նախաձեռնությամբ ցույց է կազմակերպվում Յոզղաթում: Ժողովուրդը բողոք է ներկայացնում տեղի թուրք կառավարչին: Հուշագիր-բողոքը պահանջում էր վերջ տալ ոստիկանների ու հարկահավաքների կամայականություններին ու բռնություններին: Քաղաքի

[1] «Հնչակ», 1891, թիվ 16:
[2] Տես Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 214:
[3] Նույն տեղում, էջ 222:
[4] Նույն տեղում, էջ 214:

հայ և թուրք բնակչության միջև կռիվ է սկսվում: Թուրքական զորքը պաշարում է հայոց թաղը: Սկսվում են ձերբակալություններ: Արյունահեղությանը վերջ տալու նպատակով Ժիրայրը հանձնվում է: 16 օրյա դատավարությունից հետո, 1894թ. մարտի 24-ին Ժիրայրը ենթարկվում է մահապատժի[1]:

1892թ. դեկտեմբերի 25-ին Փոքր Հայքի բոլոր քաղաքներում տարածվում են կոչեր ուղղված թուրք ժողովրդին, որը, ըստ հեղինակների, պետք է ապստամբի սուլթանական վարչակարգի դեմ և ազատագրվի իսլամի վրա բռնացող սուլթանից[2]: Կոչերն այնպես էին կազմված, որ տպավորություն էր ստեղծվում, թե այն տարածել են իրենք՝ մահմեդականները: Իրականում այդ քայլը նախաձեռնել էր Աթենքի հնչակյան կենտրոնը և գործը հանձնարարել փոքր Հայքի մասնաճյուղերին: Շուտով Կ. Պոլսից ժամանում է քննիչ հանձաժողով, այդ թվում և անգլիական հյուպատոսը: Նրանք հայտարարում են, որ դա հայ հեղափոխականների գործն է: Սկսվում են խուզարկություններն ու ձերբակալությունները, որի հետևանքով մոտ 500 մարդ է նետվում կեսարիայի բանտը: Բանտարկյալների մի մասը կաշառքով ազատվում է: Մնացածների դատավարությունը տեղի է ունենում Անկարայում: Դատարանում հնչակյան գործիչ Անտոն Ռշտունին համարձակորեն մեղադրում է թուրքական կառավարությանը և դատապարտում նրա հայակուլ քաղաքականությունը: Դատարանը 17 հոգու դատապարտեց մահվան և տարբեր ժամկետների բանտարկության: Պոլսի անգլիական դեսպանատան միջնորդությամբ ազատվում և Թուրքիայից վտարվում են կարապետ Թումայանն ու Հովհաննես Գայայանը: Ա. Ռշտունին, որը մահվան էր դատապարտված, կարողանում է փախչել: Սակայն 1893թ. հուլիսի 10-ին 5 հոգի մահապատժի ենթարկվեցին: Աֆրիկա աքսորվեց 9 մարդ[3]:

1890-ական թթ. Փոքր Հայքում գործում էին մի քանի զինված խմբեր, որոնց ղեկավարում էին հնչակյանները: Դրանցից մեկի ղեկավարը Գալուստ Արխանյանն էր: Նա ձերբակալվեց 1894թ. և 12 տարի ժամկետով բանտարկվեց Երզնկայի բանտում: Մահացավ 1905թ. նոյեմբերին՝ տիֆից:

Շապին-Գարահիսարի հնչակյան կենտրոնի ղեկավարն էր Աբամ Աչըգպայանը: Նրա ղեկավարությամբ քաղաքներում կազմակերպվում էին ժողովրդի համար առավել ատելի պաշտոնյաների ահաբեկումները:

Հնչակյաններն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Սասունի 1894թ. օգոստոսյան հերոսամարտին: Նրա կազմակերպիչներից էին Համբարձում Պոյաճյանը /Մուրատ/, Մ. Տամատյանը: Սասունցիները

[1] Տես Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 101:
[2] «Հնչակ», 1892, թիվ 9:
[3] Նույն տեղում:

հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական կանոնավոր զորքին ու քրդական խուժանին: Զնքի Փաշան դիմեց խորամանկության: Նա բանագնաց ուղարկեց սասունցիների մոտ և հաշտություն առաջարկեց: Ապստամբների մի մասը մթերքի, զենքի ու զինամթերքի պակասության պատճառով որոշեց ընդունել հաշտությունը: Սակայն Մուրատը հասկանալով, որ դա ծուղակ է, գտնում էր, որ չպետք է ընդունել թուրքերի առաջարկը: Հաշտության կողմնակիցները 148 հոգանոց պատվիրակություն են ուղարկում թուրքերի մոտ, սակայն բոլորն էլ դառնում են դավադրության զոհ: Դիմադրությունը շարունակում է Մուրատն իր խմբով, սակայն դրությունը դառնում է օրհասական և սասունցիների դիմադրությունը կոտրվում է: Մուրատը ձերբակալվում է և դատապարտվում մահվան, բայց դատավճիռը փոխվում է ցմահ բանտարկության Աֆրիկյան Տրիպոլիի բանտում[1]:

Սասունի հերոսամարտը և նրան հետևող չարդերն առաջ են բերում եվրոպական դիվանագիտության միջամտությունը: Դիմումներ են ուղարկվում Բ. Դռանն արագացնելու համար հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների գործադրումը: Օսմանյան կառավարությունը քննիչ հանձնաժողով է ուղարկում Սասուն, որտեղ թուրքական ներկայացուցիչներից բացի մտել էին նաև Էրզրումի անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական փոխհյուպատոսները: Քննիչ հանձնախումբն աշխատում է 1894թ. նոյեմբերից մինչև 1895թ. մայիս: Կազմվում է տեղեկագիր, որի հիման վրա մեծ պետությունների ներկայացուցիչները 1895թ. մայիսի 11-ին Սուլթանին են ներկայացնում հայկական վիլայեթներում կատարվելիք բարենորոգումների ծրագիրը: Այն պատմության մեջ է մտել որպես «Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր»: Սակայն թուրքական կառավարությունն անընդհատ ձգձգում էր Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի հաստատումը: Դրա համար հնչակյան կուսակցությունն անհրաժեշտ համարեց նոր ցույցով ստիպել կառավարությանը գործադրելու այդ ծրագիրը: Մինչ այդ հնչակյան կուսակցությունը պաշտպանեց Մատթեոս Իզմիրլյանի պատրիարքական թեկնածությունը, որն իր վճռականության և կորովի համար ստացավ «Երկաթե պատրիարք» անունը: Նոր պատրիարքի ընտրությունը տեղի ունեցավ 1894թ. դեկտեմբերին:

Հնչակյանների նոր ցույցը նշանակվեց 1895թ. սեպտեմբերի 18-ին: Այն կազմակերպել էին կուսակցության Կ. Պոլսի Վարիչ մարմինը, որի մեջ ակտիվ դեր էին խաղում Լևոն Մկրտչյանը, Սուրեն Սուրենյանը, Ակեքսան Արզուչյանը: Ցույցի վերաբերյալ հայտարարությունները մի քանի օր առաջ ցրվում են դիվանագիտական շրջաններում՝ հայերեն, թուրքերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով: Պատրաստվում է բողոք-պահանջագիր սուլթանին ներկայացնելու համար, որը

[1] Պիտկր, Մեծն Մուրատ, Կյանքն ու գործունեությունը, Փարիզ, 1955, էջ 38-40:

խմբագրում է Միհրան Տամատյանը[1]: Պահանջագրում հիշատակվում էր հայ ժողովրդի ծանր դրության մասին, բողոք արտահայտվում Սասունի կոտորածների կապակցությամբ և սուլթանին հիշեցվում հայկական բարենորոգումների ծրագրի գործադրման անհրաժեշտությունը: Ցույցի օրը ժողովուրդը /մոտ 4000 մարդ/, շարժվում է սուլթանի նստավայրը՝ Բապը-Ալի: Սակայն ոստիկանությունը թույլ չի տալիս բողոքագիրը հանձնել Բ. Դռան ներկայացուցիչներին: Տեղի է ունենում ընդհարում ժողովրդի և ոստիկանության միջև, որին ակտիվորեն մասնակցում է Անտոն Ռոտունին: Թուրքական իշխանությունները ոչ մի կերպ չեն կարողանում համոզել պատրիարք Իզմիրլյանին, որպեսզի նա միջամտի և դադարեցնի ցույցը: Բաբը Ալիից վերադառնալուց հետո ժողովուրդը չի ցրվում, այլ լցվում է Գում-Գափուի, Ղալաթիայի, Բերայի հայոց եկեղեցիները և շարունակում այն: Պատրիարքից հույսը կտրած թուրքերը դիմում են հայ երևելիներին՝ /Նորատունկյան, Տաղավարյան/, որ ժողովրդին հայտնեն, թե կառավարությունը երաշխավորում է բարենորոգումների գործադրությունը: Դրանից հետո միայն ժողովուրդը ցրվում է:

Սասունի ապստամբությունից հետո հնչակյան կենտրոնը որոշում է Զեյթունում ևս ապստամբություն բարձրացնել: Այստեղ, դեռևս 1880-ական թվականների վերջերից ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հնչակյանները: Ապստամբության դեկավար է նշանակվում և Զեյթուն ուղարկվում Աղասին /Թուրսարգսյան/, որը թուրքական կառավարության կողմից դատապարտվել էր մահվան և գտնվում էր հետախուզման մեջ: Բուն Զեյթունում հնչակյան գործիչներ էին Ենիա Զազրյանը, Հարություն Զոփուրյանը: Թուրքական կառավարությունը մի շարք փորձեր կատարեց Զեյթունից հնչակյաններին դուրս մղելու համար, սակայն հաջողություն չունեցավ: Ապստամբությունը նախապատրաստելու համար Զեյթունում ժողով է գումարվում: Այստեղ ներկա էին Զեյթունի նշանավոր անձնավորությունները, այդ թվում Նազարեթ Չավուշը /Նորաշխարյան/: Հնչակյաններից մասնակցում էին Աղասին, Ապահը /Պետրոսյան/, Հրաչյա Մարալը, Մխո Շահենը /Սեֆերյան/, Զելլատը և ուրիշներ: Ժողովը որոշում է, որ Զեյթունի բոլոր ազաներն ու իշխանները իրենց սեփական օրինակով պետք է խրախուսեն մնացածներին: Եկեղեցիներում հայտարարվում է, որ կռվին պարտավոր է մասնակցել 14-70տարեկան յուրաքանչյուր ոք[2]: Զեյթունի թուրքական կառավարիչի փորձը դադարեցնելու ապստամբությունը և քաղաքից հեռացնելու հնչակյաններին, արդյունք չի տալիս: Նազարեթ Չավուշն ու Աղասին իրենց խմբերով պաշարում են քաղաքի կառավարչատունը և կտրում հաղորդակցությունը: Ապստամբները պաշարում են նաև զորանոցը և քաղաքի կա-

[1] Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 154:
[2] Դողոսյան Հայկազ, Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 336:

ռավարիչ Ավնի Բեյից պահանջում անձնատուր լինել: Կարճատև դիմադրությունից հետո թուրքերն անձնատուր են լինում: Թուրք գինվորները 700 հոգի հանձնում են իրենց զենքերը և անցնում Բարդուղեմիոս վարդապետի թրի տակով: 1895թ. հոկտեմբերի 18-ի Զեյթունի գորանոցի գրավումը խուճապ է առաջացնում թուրքական կառավարության շրջանում: Մարաշից թուրքական զորք է շարժվում Զեյթունն և կռիվը սաստկանում է: Շուտով Զեյթուն են ուղարկվում նոր ուժեր, մասնավորապես Ալի Բեյի 30 հազարանոց բանակը և Մուստաֆա-Ռեմզի փաշայի արևելյան բանակը[1]: Թշնամուն ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս Զեյթունի շրջակայքի հայկական գյուղերը: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին և զեյթունցիները գիտեին, որ իրենց 5000-ի հասնող զինական ուժը չի կարող երկարատև դիմադրություն ցույց տալ: Թուրքերը մի քանի անգամ առաջարկում են դադարեցնել դիմադրությունը և անձնատուր լինել, սակայն մերժում են ստանում: Ռեմզի փաշան պաշտոնանկ է արվում և նրան փախարինում է Էդհեմ փաշան: Կռիվը շարունակվում է էլ ավելի կատաղի թափով: Այնուամենայնիվ թուրքերին չհաջողվեց քաղաքը գրավել և նրանք դիմեցին օտարերկրյա դեսպանների միջամտությանը[2]: 1896թ. հունվարի 11-ին Զեյթուն ժամանեցին Թուրքիայում պաշտոնավարող անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական, իտալական և ավստրիական փոխհյուպատոսները: Հնչակյաններից հանդիպմանը մասնակցում էին Աղասին, Ապահը, Հրաչյա Մարալը, զեյթունցիներից Աստվածատուր աղա Անդրեասյանը, Ղազարոս աղա Շովրոյանը, Պետրոս աղա Զագրյանը և նրանց զեկավար Նազարեթ Չավուշը: Փոխզիջումների հիման վրա կնքվում է հաշտություն, ըստ որի Զեյթունի հնչակյան գործիչները պետք է անվնաս հեռանային Թուրքիայից՝ Օսմանյան պետության ծախսով: Ապստամբներին չնորհվում էր ներում: Զեյթունցիները 6 տարով ազատվում էին հարկերից: Զեյթունում պետք է նշանակվեր քրիստոնյա կառավարիչ: Զեյթունցիները պետք է հանձնեին զորանոցի զենքերը, իսկ քաղաքում պետք է մնար մեկ վաշտ զորք, որը չպետք է միջամտեր քաղաքի ներքին գործերին: Եվրոպական հյուպատոսները չպետք է հեռանային մինչև համաձայնագրի պայմանների կատարումը: Սակայն եվրոպական դիվանագետները չպահեցին իրենց խոստումները և հետամուտ չեղան համաձայնագրի կատարմանը: Իրականացվեց[3] միայն Զեյթունում քրիստոնյա /հուդա/ կառավարչի նշանակումը:

1890-ական թթ. թուրքական կառավարության վարած հայաջինջ քաղաքականությունը չէր կարող չրջանցել Վասպուրականի հայությանը: Վանի հնչակյանների զեկավարն էր Մարտիրոս Սարուխանյանը, որը հայտնի էր Մարտիկ /Լևոնյան/ անունով: Ինչպես Մարտիկը, այնպես էլ Վանի մնացած հնչակյանները միամտաբար կարծում էին, որ եթե թուրքերն ու քրդերը քաղաքում կատորած կազմակերպեն, ապա Եվրոպական պետությունները կբարձրացնեն և կլուծեն հայկական հարցը: Վանում հնչակյաններն ու դաշնակցականները փոքրաթիվ էին: Այստեղ ուժեղ էին արմենականները, որոնց զեկավարն էր Մկրտիչ Ավետիսյանը /Թերլեմեզյան/[1]:

1896թ. հունիսին թուրքական կանոնավոր զորքերն ու քրդական աշիրեթները պաշարեցին Վանը: Հայ ազգային կուսակցությունները ձեռնամուխ եղան Վանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Այն զեկավարում էին արմենական Մ. Ավետիսյանը, հնչակյան Մարտիկը /Սարուխանյան/ և դաշնակցական Պետոն /Ա. Պետրոսյան/: Վանեցիներն արժանի հակահարված տվեցին թշնամու գերակշիռ ուժերին: Շուտով անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ սկսվեցին բանակցությունները, որոնց մասնակցեցին նաև Մարտիկը, Պետոն և Մ. Ավետիսյանը[2]: Թուրքերը պահանջում են ֆեդայիների հանձնվելը: Որոշվում է, որ ֆեդայական ջոկատները դուրս պիտի գան քաղաքից, իսկ կառավարությունը պետք է ձեռք չտա բնակչության: Հունիսի վերջին կռվող խմբերը դուրս եկան Վանից: Սակայն ինքնապաշտպանությանը մասնակցող կուսակցությունների զեկավարների խորհրդակցության ժամանակ համաձայնություն չի կայանում այն հարցի շուրջը, թե քաղաքից հեռացող զինված խմբերի հետ անզեն բնակչությունը պետք է հեռանա, թե ոչ: Դրան կողմնակից չէին Մարտիկն ու Պետոն, բայց կողմնակից էր Մ. Ավետիսյանը: Վերջինիս կռվող ջոկատը մի քանի հարյուր անզեն բնակչության հետ /մոտ 600 հոգի/ շարժվեցին զեպի Պարսկաստան: Բայց ճանապարհին խումբը պաշարվում է հազարավոր զինված քրդական բաշիբոզուկների կողմից: Անհավասար կռվում զոհվում են բոլորը, այդ թվում նաև Մ. Ավետիսյանը: Հուլիսի 10-ին զեպի Պարսկաստան են շարժվում Մարտիկի ու Պետոյի խմբերը: Գարահիսար լեռան մոտ նրանք նկատվում են քրդերի կողմից և ընդհարումը դառնում է անխուսափելի: Այդ կռվում նահատակվում են Մարտիկն ու Պետոն: Երկու խմբերից զոհվածների ընդհանուր թիվը հասնում էր 900-ի[3]:

1890-ական թթ. ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Պարսկաստանի հնչակյան կազմակերպությունները: Դրանց մեջ հատկապես ուժեղ էր Սալմաստի մասնաճյուղը: 1896-1897թթ. նրա զեկավարներից էր Փարամազը /Մաթևոս Սարգսյան/, իսկ վերջինիս Վան անցնելուց հետո՝ Ցոլակ Սարկավագը: Այստեղ հնչակյաններն ունեին 40 հոգանոց զինված խումբ: Նրանք տարածում էին «Հնչակը», զբաղվում

[1] Տես Հիսնամյակ Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, Փարիզ, 1938, էջ 136:
[2] Տես Պողոսյան Հ, նշվ. աշխ., էջ 346:
[3] Նույն տեղում, էջ 354:

[1] Տես Պողոսյան Հ., Վասպուրականի պատմության նից, 1850-1900, Երևան, 1988, էջ 264:
[2] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 195:
[3] Նույն տեղում, էջ 196:

գյուղերի տղամարդկանց զինավարժություններ սովորեցնելով: Մարտիկի ու Պետոյի խմբերի նահատակությունից հետո նրանք փորձեցին անցնել Վան, սակայն ընդհարվեցին թուրք-քրդական ուժերի հետ և ստիպված ետ վերադարձան Սալմաստ: 1897թ. ամռանը Սալամաստից Վան է անցնում հնչակյան նշանավոր գործիչ Փարամազը: Նոյեմբերին մատնության միջոցով նա ձերբակալվում է: Փարամազի դատը տեղի է ունենում 1898թ. օգոստոսին: Փարամազը դատապարտվում է մահվան, սակայն որպես ռուսահպատակ, նրան հանձնում են ռուսական իշխանություններին: Վերջիններս Փարամազին մինչև 1900թ. պահում են Իգդիրի բանտում, հետո ազատ արձակում[1]:

1890-ական թթ. ցարիզմը թշնամական դիրք էր բռնել հայկական ազատագրական չարժումների նկատմամբ: Հալածանքների ենթարկվեցին նաև հնչակյանները, որոնց դասակարգային պայքարի քարոզները անհանգստացնում էին ինքնակալությանը: 1895թ. Թիֆլիսում ձերբակալվում ու բանտարկվում են հնչակյան կուսակցության գործիչներ Ռ. Խանազատը, Ռ. Բերբերյանը, Սարգիս Աղամիրզյանը, նշանավոր դրողներ Ղ. Աղայանը, Շիրվանզադեն, Ատրպետը, Ավ. Իսահակյանը: Նրանցից Խանազատը, Բերբերյանը, Աղայանն ու Սաքոն որպես հնչակյան կենտրոնի անդամներ ակտիվորեն թղթակցել են կուսակցության օրգաններին՝ «Հնչակին», «Գաղափարին», «Վերածնունդին», «Ապտակին»: Ժամանակի ճանաչված պարբերականներում իր հրապարակախոսական հոդվածներով ու բանաստեղծություններով «Լեռնեց» գրական ծածկանունով հանդես էր գալիս հնչակյան կուսակցության առաջնորդ Ավ. Նազարբեկը[2]:

1890-ական թթ. երկրորդ կեսին Հնչակյան կուսակցությունը ճգնաժամ ապրեց: Սասունի և Զեյթունի ապստամբություններից հետո թուրքական հալածանքների սաստկացման հետևանքով հնչակյանները ստիպված հեռանում էին երկրից: Նրանց մասնաճյուղերից շատերը հայտնաբերվել էին ոստիկանության կողմից և ջախջախվել: Կուսակցության անդամների և հատկապես նրա գործիչների զգալի մասը հուսախաբ եղավ արևմտաեվրոպական երկրների նենգամիտ ղիվանագիտությունից: Մյուս կողմից կուսակցության ներսում ստեղծվել էր հոսանք, որը դեմ էր սոցիալիստական ծրագրերին ու գործունեությանը: Այդ չարժումն սկսվել էր արևմտահայ հնչակյան գործիչների չարքերում հակառակ կովկասահայ ղեկավարների ջանքերին, որոնք հետամուտ էին ինչպես հայկական հարցին, այնպես էլ հայ աշխատավորության դասակարգային պայքարին: Կուսակցության մեջ առաջացած ճգնաժամային կացությունը քննարկելու և վերջնական եզրակացության հանգելու համար բոլոր մասնաճյուղերից հնչակյան գործիչները հավաք վեցին Լոնդոնում, ուր պետք է տեղի ունենար պատգա-

[1] Պողոսյան Հ., Փարամազ, Երևան, 1992, էջ 12:
[2] Տես Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 253:

մավորական ժողով: Ժողովի նախապատրաստական աշխատանքները տանելու համար Նազարբեկը բոլոր գործիչներին հրավիրում է մասնակցելու կուսակցության Կենտրոնի ժողովներին: Առաջին իսկ նիստերում արդեն ակնհայտ դարձավ, որ հնչակյան գործիչների մեծ մասը հիմնականում արևմտահայեր, կանգնած էին ազգային ղիրքերում և դեմ էին Կենտրոնի նախկին գործունեությանը[1]:

Այս պայմաններում 1896թ. հունվարին Լոնդոնում բացվեց հնչակյան կուսակցության պատգամավորական ժողովը: Ավ. Նազարբեկն ու նրա գաղափարակիցները հրաժարվեցին մասնակցել: Ժողովին մասնակցող 14 պատգամավորները կուսակցության կենտրոնից պահանջեցին ծրագրից հանել սոցիալիզմի մասին դրույթը և մերժեցին զբաղվել սոցիալական ու տնտեսական հարցերով: Գործնակերպի առումով մերժվում էին ցուցարարական մասնակի ելույթներն ու չարժումները՝ նպատակ ունենալով համբերատար կերպով նախապատրաստվել համընդհանուր ապստամբության, որի ժամանակ մի քանի հայաչատ և ռազմավարական առումով կարևոր կետերը /Վան, Զեյթուն, Սասուն/ ի վիճակի կլինեն երկարատև դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն և դրանով անխուսափելի դարձնել Եվրոպական երկրների միջամտությունը: Պատգամավորական ժողովը Եվրոպայում կուսակցության ծավալած պրոպագանդիստական գործունեությունը ճանաչեց որպես երկրորդական ու լրացուցիչ գործ, որի իրականացումը վերապահվեց կենտրոնական վարչությանը: Ժողովում տոն էին տալիս Նազարբեկյան կենտրոնին ընդդիմադիր արևմտահայ հնչակյան գործիչներ Միհրան Տամատյանը, Արփիար Արփիարյանը, Լևոն Մկրտչյանը, Ապահ Պետրոսյանը, Անտոն Իշտունին, Միհրան Սվազլյանը, Աղասին[2]:

Պետք է նշել, որ կուսակցության ղեկավարությանն ուղղված քննադատությունները կրում էին օբյեկտիվ բնույթ, իսկ պատգամավորական ժողովում ընդունված որոշումներն ավելի իրատեսական էին, քանի որ, մասնավորապես, սոցիալիզմի քարոզչության համար, որին այնպես կառչել էր Նազարբեկյան կենտրոնը, Թուրքիայում նախապայմաններ չկային, իսկ դասակարգային պայքարի արհեստական բորբոքումը ժամանակի և միջոցների զուր վատնումից բացի կարող էր ավելի վատթարացնել հայության դրությունը: Այս հանգամանքը շատ ավելի լավ էին հասկանում արևմտահայ հնչակյանները:

Ավետիս Նազարբեկը, որը չէր մասնակցել պատգամավորական ժողովին, մեկ-երկու օր անց հրավիրում է իր գաղափարակիցների պատգամավորական ժողովը, որին մասնակցում են Պետրոս Մարիմյանը, Պետրոս Գալֆայանը, Հմայակ Խուչպուլյանը, Երվանդ Պալյանը, Լազոն և ուրիշներ, մոտ 10 մարդ: Չնայած ժողովը որոշեց հրաժարվել

[1] Տամատյան Մ., Իմ հուշերս, Պեյրութ, 1965, էջ 94:
[2] Նույն տեղում, էջ 95:

մասնակի զինված ելույթների գործելակերպից, այնուամենայնիվ դատապարտեց «ազգայնականների» բռնած ընթացքը և որոշեց չարունակել կուսակցության սոցիալիստական գործունեությունը[1]:

Անշուշտ կուսակցության մեծամասնության տեսակետների անտեսումը Նազարբեկյանների կողմից պայմանավորված էր ինչպես գաղափարական սկզբունքայնությամբ, այնպես էլ կուսակցության ղեկավարությանը զիջելու մտավախությամբ:

Ինչևէ, Հնչակյան երկու պատգամավորական ժողովներն էլ իրենց հռչակեցին կուսակցության միակ օրինական ներկայացուցիչը և փոխադարձաբար կուսակցությունից արտաքսված համարեցին միմյանց:

1896թ. աշնանը Նազարբեկյան կենտրոնին ընդդիմադիրները Արփիարյանի և Սուրենյանի գլխավորությամբ, փորձում են Նազարբեկից վերցնել «Հնչակը»: Նրանք նույնիսկ հրատարակում են մի քանի համար: Սակայն վեճն ավարտվում է նրանով, որ Ավ. Նազարբեկը Լոնդոնի դատարանի միջոցով կարողանում է պաշտպանել «Հնչակի» նկատմամբ սեփականության իր իրավունքը:

Բաժանումից հետո՝ 1896թ. սեպտեմբերի 28-ին Նազարբեկյան թևը հրավիրում է Հնչակյան կուսակցության սոցիալիստական սկզբունքներին հավատարիմ մասնաճյուղերի պատգամավորական ժողով: Ներկա էին պատգամավորներ Բաքվի մասնաճյուղից, Բաթումից, Թուրքիայից, Լոնդոնից, Եգիպտոսից և այլ վայրերից: Այստեղ դատապարտվում է Ա. Արփիարյանի և նրա կողմնակիցների հակասոցիալիստական դիրքորոշումը[2]: Ժողովը քվեարկության միջոցով կենտրոնի անդամներ է ընտրում Ավետիս և Մարո Նազարբեկյաններին, Ղազարոս Աղայանին, Պետրոս Մարիմյանին, Հմայակ Խուշպուլյանին՝ Երվանդ Պալյանին, Սարգիս Մուպայաճյանին /Ատրպետ/: Հրաժարված Պալյանի փոխարեն ընտրվում է Պետրոս Տոնապետյանը: Նիստերից մեկում Հմ. Խուշպալյանն առաջարկում է կուսակցության մոտավոր նպատակի հիման վրա համաձայնության գալ Դաշնակցության հետ՝ պահպանելով սակայն կուսակցական ինքնուրույնությունը: Նազարբեկյանը դեմ է դուրս գալիս և հարցի լուծումը հետաձգվում է: Դրանից հետո Խուշպուլյանը հրաժարվում է և նրա տեղն ընտրվում է Հրաչյա Մարալը:

Այս քայլերն իրադրությունը չեն շտկում և Հնչակյան կուսակցության ներքին ճգնաժամը շարունակվում է: Ավետիս Նազարբեկյանը հրաժարական է տալիս կուսակցության կենտրոնից: 1901թ. հոկտեմբերի 2-ին Լոնդոնում բացվում է Հնչակյան կուսակցության երկրորդ պատգամավորական ժողովը: Պատգամավորներ են ուղարկում Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի, Փոթիի, Ռոստովի, Օդեսայի, Նովորոսիյսկի մասնաճյուղերը: Կ. Պոլսի մասնաճյուղն այդ ժամանակ հարել էր Նազարբեկի ընդդիմադիրների թևին, որոնք 1898թ. Ակեքսանդրիայում տեղի ունեցած համագումարում ընդունեցին «վերակազմյալ Հնչակյաններ» անունը:

Հնչակյան կուսակցության պառակտումից հետո, երկու թևերն էլ հասկանում էին, որ անջատ գործելով չեն կարող յուրջ հաջողությունների հասնել ազատագրական պայքարում: Թե՛ հին և թե՛ նոր Հնչակյանների կողմից քայլեր կատարվեցին մերձեցման ուղղությամբ: Հարցը լրջորեն քննության է ենթարկվում Հնչակյան կուսակցության երրորդ պատգամավորական ժողովում, որը տեղի ունեցավ 1901թ. սեպտեմբերից 1902թ. մարտը Լոնդոնում: Ի վերջո, փոխզիջումներով, այդ միությունը կայացավ: Ավ. Նազարբեկը հրաժարվեց «Հնչակի» նկատմամբ ունեցած իր սեփականության իրավունքից: Նորընտիր միացյալ կենտրոնական վարչության մեջ են մտնում երեք հոգի սոցիալ-դեմոկրատական թևից /Սապահ-Գյուլյան, Հովյան, Սադունի/ և երեք հոգի վերակազմյալներից /Արզույան, Շահրիման, Գրիգորյան/: Հնչակյան երկու հատվածների վերստին միացումը մեծ խանդավառությամբ է ընդունվում հայ ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից: «Հնչակը» այդ առիթով գրում էր. «Անհուն ուրախությամբ կհաղորդենք հայ հասարակության, թե հին և վերակազմյալ հնչակյան երկու հատվածներուն մեջ միության բոլոր պայմաններուն վերջնական համաձայնություն գոյացած ըլլալով միությունը կատարված է»[1]:

Պատգամավորական ժողովում Հնչակյաններն ընդունում են, որ ստեղծված պայմաններում սոցիալիզմի քարոզչությունն իր առաջնային տեղը զիջելու է ազգային ազատագրության խնդրին[2]:

19-րդ դ. 90-ական թվականներից քաղաքական պայքարի թատերաբեմ էր իջել թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի կուսակցությունը «Իթթիհատ վե թերաքքը» /Միություն և առաջադիմություն/: Իթթիհատականները սկզբից ևեթ աշխատում էին միավորել սուլթանական բռնապետության դեմ պայքարող բոլոր ուժերին, տապալել սուլթանական վարչակարգը, երկրում հաստատել սահմանադրական կարգեր: Սակայն երիտթուրքերի առաջնորդների հետ հանդիպումների ժամանակ Հնչակյանները հասկացան, որ վերջիններս չեն ցանկանում ճանաչել հայկական հարցը: Երիտթուրքերի ներկայացուցիչներն Հնչակյաններին առաջարկեցին հրաժարվել Ռուսաստանի կամ Եվրոպական երկրների հետ գործակցելուց, նրանց միջնորդության ակնկալիքից: Նրանք մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը համարում էին «անջատողական» և անընդունելի: Իթթիհատականների առաջնորդ Ահմեդ Ռզայի և Սապահ-Գյուլյանի փարիզյան հանդիպումներն ըստ էության արդյունք չտվեցին: Հնչակյանների և Իթթի-

[1] Տաճատյան Ս., նշվ. աշխ, էջ 96:
[2] Նույն տեղում:

[1] «Հնչակ», 1902, թիվ 4:
[2] ՀՀ ՀԲԿ ՓԿ ՊԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 40, թ. 2-3:

հատականների միջև տարակարծությունները գնալով խորացան ու փոխվեցին պայքարի, երբ երիտթուրքերը պարզորոշ կերպով ցույց տվեցին իրենց հակահայկական տրամադրությունները[1]:

Իրենց գաղափարների տարածման գործում իթթիհատականներն օգտագործում էին ինչպես «Մեշվերեթ» թերթը, այնպես էլ եվրոպական մամուլի որոշ օրգաններ: Նրանք քննադատում էին ինչպես սուլթանին, այնպես էլ հնչակյաններին և ազգային մյուս կուսակցություններին: Իրենց հերթին հնչակյանները Սապահ-Գյուլյանի և այլոց ակտիվ մասնակցությամբ աշխատանք էին տանում եվրոպական տարբեր երկրների պետական-հասարակական գործիչների հետ նրանց մոտ հայանպաստ տրամադրություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Ֆրանսիական նշանավոր գործիչների միջոցով նրանք աշխատում էին այդ երկրի պառլամենտում քննարկման դնել հայկական հարցը: Ֆրանսիական պառլամենտում հայ ժողովրդին պաշտպանող ճառերով հանդես են գալիս պատգամավորներ Դենի Քոշենը, կոմս դը Մեոնը, Ժան Ժորեսը:

Հնչակյանները մերժեցին իթթիհատականների հրավերը մասնակցելու վերջիններիս նախաձեռնությամբ 1902թ. փետրվարին Փարիզում տեղի ունեցած թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների համագումարին[2]:

Հնչակյան կուսակցության միավորումից հետո էլ տարաձայնությունները չվերացան: Նորընտիր կենտրոնական վարչության ձախակողմյան անդամները՝ սոցիալ-դեմոկրատները, բնավ չդադարեցրին սոցիալիզմի քարոզչությունը: Հնչակյան տեսաբան Սապահ-Գյուլյանը, կենտրոնի մյուս անդամներ Սիմոն Հովյանը /Տաշիր/ և Սաղաթել Գևորգյանը /Սագունի/, որոնք համոզված մարքսիստներ էին, «Հնչակի» էջերից շարունակում են սոցիալիստական գաղափարների պրոպագանդան դրանով խախտելով միության պայմաններից մեկը և անտեսելով վերակազմյալ թևի դժգոհությունը: Բացի այդ հին հնչակյանները վերստին բարձրացնում են Նազարբեկին «Հնչակի» խմբագիր դարձնելու հարցը, որը նույնպես դժգոհություն է առաջացնում հնչակյան միացյալ կենտրոնի վերակազմյալ գործիչների մոտ[3]:

1902թ. հունիսին միացյալ կենտրոնի ժողովում պաշտոնապես դրվում է Նազարբեկին «Հնչակի» խմբագիր հրավիրելու հարցը, սակայն կենտրոնի վերակազմյալ անդամները մերժում են: Մայրաստիճան լարվում է մթնոլորտը հնչակյան կենտրոնում: Վերակազմյալ անդամները հրաժարական են տալիս: Դրությունը չսկզու և կուսակցության միասնությունը պահպանելու համար վերակազմյալ գործիչներից Գարեգին Զիթչյանը Մխո-Շահենը, մեկնում են Եվրոպա, իսկ

[1] Տես Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 241:
[2] Նույն տեղում, էջ 267:
[3] Նույն տեղում, էջ 282-283:

այնտեղից՝ Ռուսաստան ու Կովկաս: Ցավոք, նրանց առաքելությունը ողբերգական ավարտ է ունենում: 1903թ. ապրիլին Փոթիում սպանվում է Մխո-Շահենը, իսկ հունիսին Օդեսայում Գարեգին Զիթչյանը: Այս ողբերգական սպանությունները ծանր տպավորություն են գործում ողջ հայության վրա: Վերակազմյալները դիմում են փոխվրեժխնդրության: 1903թ. հուլիսին Բոստոնում ատրճանակի կրակոցից ծանր վիրավորվում է Սապահ-Գյուլյանը, հոկտեմբերին Շվեցարիայում մահափորձ է կատարվում Նազարբեկի դեմ, նոյեմբերին Լոնդոնում սպանվում են Սաղաթել Գևորգյանը, Տիգրան Իզմիրլյանը և Աբրամ Գրիգորյանը[1]: Եղբայրասպան կռիվները ծանր տպավորություն թողեցին ոչ միայն հայ, այլև եվրոպական և ամերիկյան հանրային կարծիքի վրա: Ահա այսպիսի տխուր վախճան ունեցավ մեծ դժվարությամբ և հույսով ձեռք բերված հնչակյան միությունը:

1903թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացավ Հնչակյան կուսակցության IV պատգամավորական ժողովը: Այստեղ քննարկվում են վերակազմյալների հետ պառակտման ղրգռապատճառները, և ողջ պատասխանատվությունը դրվում է վերակազմյալների վրա: Պատգամավորական ժողովն իր պաշտոնական հայտարարությամբ հնչակյան կուսակցության չարքերից վտարված է համարում վերակազմյալ թևի գրեթե բոլոր գործիչներին՝ Ալեքսան Արզուանին, Վահրամ Գրիգորյանին, Կարապետ Փափազյանին, Սուրեն Սուրենյանին, Վահան Շահրիմանին և այլոց: Հին հնչակյան թևից վտարվում են Համայակ Խուչպուլյանը, Գր. Ղարիպյանը, Սմբատ Ոստիկյանը՝ ինչպես նշված է հայտարարության մեջ «վերակազմյալներու հետ դավադրության մասնակցած ըլլալու պատճառով»[2]: Կուսակցության IV պատգամավորական ժողովն ընտրում է կենտրոնի կազմը, որի մեջ մտան Ավ. Նազարբեկը, որպես «Հնչակի» խմբագիր, Խանազատը, Հովյանը, Աչգպաշյանը, Կաճառյանը, Ղամբարյանը: 1903թ. Բոստոնում հիմնադրվեց Հնչակյան կուսակցության ԱՄՆ-ի օրգան «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը Ստ. Սապահ-Գյուլյանի խմբագրությամբ:

1903թ. հունիսի 12-ին Կովկասի փոխարքա Գոլիցինի սադրանքով ցարը հրամանագիր ստորագրեց Հայոց եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին: Հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունների, առաջադիմական ուժերի նման հնչակյանները ևս մասնակցում են պայքարին: Նրանք կազմակերպում են բողոքի ցույցեր, միտինգներ, կառավարությունից պահանջելով ետ վերադարձնել Հայոց եկեղեցու կալվածքները: 1903թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում հնչակյանները մահափորձ կազմակերպեցին փոխարքայի դեմ: Գոլիցինը ծանր վիրավորվեց, բայց ողջ մնաց:

[1] Տես Հիսնամյակ Ա. Դ. Հնչակյան Կուսակցության, էջ 151:
[2] Տես Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 287-288:
[3] Նույն տեղում, էջ 419:

Հնչակյան կուսակցությունն ակտիվորեն մասնակցում էր միջազգային սոցիալիստական շարժմանը: 1903թ. սեպտեմբերին հնչակյանները ողջույնի հեռագիր են ուղարկում Դրեզդենում գումարված գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների համագումարին, որին հրավիրված էին մասնակցելու: Որպես ներկայացուցիչ Հնչակյաններն ուղարկում են Ս. Կասյանին: Հնչակյանները հրավիրվում են մասնակցելու նաև 1904թ. օգոստոսին Ամստերդամում գումարվող սոցիալ-դեմոկրատիայի միջազգային կոնգրեսին: Կուսակցությունն կենտրոնը նամակով ողջունում է կոնգրեսը և հայտնում, որ անկարող է մասնակցելու նրա աշխատանքներին: Հնչակյաններն իրենց պատգամավոր են ընտրում Գ. Վ. Պլեխանովին և հայտնում իրենց համերաշխությունը Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության պատգամավորների հետ[1]: Հնչակյանների և ՌՍԴԲԿ միջև կար գաղափարական որոշակի նմանություն, այդ պատճառով ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության տարիներին լուրջ քայլեր ձեռնարկվեցին երկու կուսակցությունների միավորման ուղղությամբ: Սակայն հնչակյան կուսակցության ղեկավարության մեջ այս հարցում կային տարաձայնություններ: Օրինակ Գևորգ Ղարաջյանը գտնում էր, որ պետք է ձուլվել ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Դրան հակառակ էր Ռ. Խանազատը, ըստ որի կուսակցությունը պետք է պահպանի իր ինքնուրույն դեմքը: Այս հարցերի շուրջը Նազարբեկը 1904թ. ժնևում բանակցություններ էր վարում ՌՍԴԲԿ կենտկոմի ներկայացուցիչների՝ Պլեխանովի, Մարտովի, Լենինի հետ: Նազարբեկյանները ցանկություն էին հայտնել միանալ ՌՍԴԲԿ-ին: Հարցը քննության առնվեց 1904թ. հունիսի 13-ին՝ ՌՍԴԲԿ խորհրդի նիստում, որին ներկա էր Լենինը: Նիստում ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Խորհուրդը հանձնարարում է համաձայնության գալ Կուսակցության Կովկասյան միության հետ, իր կազմում ընդունելու հնչակյանների այն կազմակերպություններին, որոնք ցանկանում են մտնել կուսակցության մեջ»[2]: Չնայած դրան, Նազարբեկյանների միավորման ջանքերը ՌՍԴԲԿ-ի հետ ձգձգվում էին: Պատճառը, մի կողմից, հնչակյան կենտրոնի ուռարկումն էր, մյուս կողմից՝ ՌՍԴԲԿ պառակտումը բոլշևիկների և մենշևիկների: Ըստ էության բոլոր կետերում համաձայնություն կար, բացառությամբ մեկի: Դա Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցն էր: ՌՍԴԲԿ ներկայացուցիչները պահանջում էին իրարից անջատել ռուսահայերի և թուրքահայերի պայքարը, արևմտահայերի ազատագրության գործը թողնելով արևմտահայերին, իսկ արևելահայերինը՝ արևելահայերին: «Հնչակը» մնալու էր որպես զուտ արևմտահայերի ազատագրական պայքարի օրգան, իսկ նրա կովկասյան մասնաճյուղերը ձուլվելու էին ՌՍԴԲԿ կովկասյան չրջանային կազմակերպության մեջ, որի ղեկավարներին էին Ստ. Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Բոգդան Կնունյանցը: Կուսակցությունը երկու մասի բաժանելու սկզբունքին կողմնակից էին Նազարբեկը, Խանազարը, Վարդանյանը, սակայն դեմ էին Ա. Աչըգպաշյանցը, Սապահ-Գյուլյանը, Ս. Հովյանը և շատ ուրիշներ: Վերջինները գտնում էին, որ նախկինի նման Հնչակյան կուսակցությունը պետք է միաժամանակ աշխատի երկու ուղղությամբ՝ կովկասում պետք է ՌՍԴԲԿ կովկասյան կազմակերպությունների հետ մղի դասակարգային պայքար, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ պայքարի արևմտահայերի ազատագրության համար, քանզի ՌՍԴԲԿ-ի մեջ ձուլվելով նրանք պետք է հրաժարվեն արևմտահայերի ազատագրության խնդրից և կտրվեն արտասահմանի հնչակյան մասնաճյուղերից[3]: Ներկուսակցական խնդիրները կարգավորելու նպատակով 1905թ. սեպտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Հնչակյան կուսակցության հինգերորդ պատգամավորական ժողովը: Այստեղ քննարկվեց Ա. Նազարբեկի և Ռ. Խանազատի առաջարկը, ըստ որի.

ա/ Կովկասի և Ռուսաստանի հնչակյան կազմակերպությունները պետք է բաժանել Թուրքիայի հեղափոխական չարժումներից գործնականորեն և տեսականորեն.

բ/ ընդունել ՌՍԴԲԿ «փոքրամասնության» /մենշևիկ/ կոչված մասի տակտիկան և կազմակերպական եղանակը.

գ/ որպես կազմակերպություն ձուլվել մենշևիկների հետ[3]:

Ժողովը ձայների մեծամասնությամբ մերժեց այդ առաջարկը՝ դրա մեջ տեսնելով կուսակցության կազմալուծման հեռանկարը: 5-րդ պատգամավորական ժողովը նկատի ունենալով Կովկասում ծավալված հայ-թաթարական կռիվները, որոշում ընդունեց բանակցությունների մեջ մտնել Հ. Յ. Դաշնակցության հետ՝ համաձայնություն կայացնելու համար:

Ընտրվեց կենտրոնական վարչություն, որի մեջ մտան Արամ Աչըգպաշյանը, Մեծն Մուրատը /աքսորում գտնվելու պատճառով ընտրվեց հեռակա/, Սապահ-Գյուլյանը /որպես «Հնչակի» խմբագիր/, Վահան Մամիկոնյանը: Այս որոշումների դեմ բողոքեցին Նազարբեկը, Խանազատը, Վարդանյանը և հայտարարեցին, որ դուրս են գալիս կուսակցությունից: Հետևելով ՌՍԴԲԿ նշանավոր գործիչ, մենշևիկ Մարտովի խորհրդին, նրանք որոշում են չմիանալ ոչ մի կուսակցության, ընդունել ՌՍԴԲԿ ծրագիրը և սպասել, մինչև որ կհարթվեն բոլշևիկների և մենշևիկների միջև ծագած տարաձայնությունները: Հնչակ-

[1] «Հնչակ», 1904, թիվ 8:
[2] ՀՀ ՀՔԿ ՓԿ ՊԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 101, թ. 1:

[1] Պատմություն, Ա. Դ. Հ. Կ., հ. Ա., էջ 218:
[2] Նույն տեղում, էջ 292:
[3] ՀՀ ՀՔԿ ՓԿ ՊԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 101, թ. 1:

յաններից շատերը միացան ՌՍԴԲԿ-ին: 1905թ. այդպես վարվեցին Հնչակյանների Բաքվի և Երևանի կոմիտեները[1]:

1905թ. ինքնակալության սադրանքով Կովկասի բազմաթիվ վայրերում սկսվեցին հայ-թաթարական կոտորածները: Ազգամիջյան կռիվները դադարեցնելու ուղղությամբ զգալի աշխատանք են տարում Հնչակյանների Կովկասի և Պարսկաստանի մասնաճյուղերը: Միաժամանակ ստեղծվում է Գործադիր հանձնախումբ, որի անդամներն էին Ս. Ազամիրզյանը, Ս. Տեր-Սիմոնյանը, Խ. Վարդանյանը, Ս. Կասյանը: Գործադիր հանձնախումբը կապեր է հաստատում Երևանի և Ալեքսանդրապոլի հնչակյան մասնաճյուղերի հետ: Ալեքսանդրապոլի «Արագած» հնչակյան մասնաճյուղը բավականին ուժեղ կազմակերպություն էր: Այն ուներ իր զինամթերքի պահեստը, զենքերը: Երևանի հնչակյանների խնդրանքով «Արագածը» 40 հոգիանոց զինված խումբ է ուղարկում օգնության: Հնչակյանների ինքնապաշտպանական խմբերը կռվել են Փարամազի գլխավորությամբ՝ Զանգեզուրում և Երևանում, Քեռոսե Սարգիսինը՝ Ագուլիսում, իսկ հնչակյան Վահագնի խումբը մասնակցել է Էջմիածնի շրջանի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությանը[2]:

1906թ. հնչակյան նշանավոր գործիչ Մուրատը, որ Սասունի ապստամբությունից հետո ձերբազատվել և աքսորվել էր աֆրիկյան Տրիպոլի, կարողանում է փախչել և մնալով Փարիզ: Այստեղ նա հանդես է գալիս հայ ազգային կուսակցությունների միջև համագործակցություն ստեղծելու կոչով: Մուրատի կոչը սակայն, արձագանք չգտավ Հ. Յ. դաշնակցության մոտ, որը «Հայ հեղափոխական կոնգրեսի» գումարման Մուրատի նախաձեռնությունը վաղաժամ համարեց: Այն ջերմորեն ողջունեցին վերակազմյալները: Միհրան Տամատյանը շնորհավորական նամակ ուղարկեց Մուրատին: Հնչակյան և վերակազմյալ կուսակցությունների միջև համերաշխությունը նորոգելու համար հնչակյան կենտրոնը Մուրատին ուղարկում է Եգիպտոս[3]: Այստեղ Տամատյանի և Մուրատի տեսակցությունից հետո, 1907թ., նոյեմբերին երկու կուսակցությունների միջև կայացվում է համաձայնություն՝ համատեղ գործունեության վերաբերյալ: 1908թ. սկզբին Մուրատը մեկնում է Ամերիկա և զգալի աշխատանք է կատարում Ազգային ճակատի ստեղծման ուղղությամբ: Սակայն, համագործակցությունը հնչակյան և դաշնակցության կուսակցությունների միջև չկայացավ, բացասաբար անդրադառնալով արևմտահայերի ազատագրական պայքարի վրա[4]:

[1] Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում /1898-1908/, Երևան, 1999, էջ 133:
[2] Տես Պատմություն Ա.Դ.Հ.Կ., հատոր Ա, էջ 423:
[3] Տես Միրվարդ, նշվ. աշխ., էջ 107:
[4] Նույն տեղում, էջ 108:
[5] Ճիզմեջյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 131:

Կովկասի հնչակյանները 1907-1908թթ. Թիֆլիսում հրատարակեցին «Ապագա» օրաթերթը՝ Աբգար Տեր-Աբրահամյանի և Ատրպետի խմբագրությամբ: Եթե «Հնչակում» նրանք նյութեր էին հրապարակում գերազանցապես Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի մասին, ապա այստեղ տպագրված էին նյութեր Ռուսաստանի, Կովկասի և արևելահայ կյանքի վերաբերյալ: «Ապագան» առաջին իսկ համարում նշում էր, որ ինքը կանգնած է «դասակարգային հողի վրա, ձգտելու սթափեցնել պրոլետարիատին, ճնշված գյուղացուն նրա ինքնաճանաչողությունը»: Պարբերականը զատապարտում էր հայերի արտագաղթը Արևմտյան Հայաստանից և նշում, որ փրկությունը ոչ թե արտագաղթի, այլ «անիրավին դիմադրելու, բռնության դեմ կռվելու մեջ է»: «Ապագան» դատապարտում էր երիտթուրքերին այն բանի համար, որ ձգտում էին խեղդել ժողովուրդների բողոքի ձայնը և թուրքացնել նրանց[1]:

Իսկ արտասահմանում գործող հնչակյանները Սապահ-Գյուլյանի ղեկավարությամբ իրենց գաղափարները շարունակում էին քարոզել «Հնչակի» էջերում: Սապահ-Գյուլյանը Գերագնահատելով իրականությունը գրում էր, որ «Թուրքիան այնքան մի կապիտալիստական երկիր է, որքան Ռուսաստանը, որքան կապիտալիստական մի ուրիշ երկիր»: Նա գյուղացի մարաբաններին համարում է պրոլետարներ: Իրականում, «մարաբաները ոչ թե պրոլետարներ էին, այլ ճնշող մեծամասնությամբ ֆեոդալական կախյալ գյուղացիներ»[2]:

Հնչակյանները գտնում էին, որ արևմտահայ հասարակության մեջ բռնապետության դեմ ապստամբողները կարող են լինել միայն պրոլետարները: Ըստ Սապահ- Գյուլյանի հեղափոխության համար պետք է կազմակերպել այն տարրերին, որոնք պատմականորեն ընդունակ են այդ անել: Այդպիսի ուժը «աշխատավոր պրոլետար դասակարգն է, անհատ բուրժուաները պոչ են, հետևից եկողներ, հաճախ իրենց կամքին հակառակ»[3]: Հնչակյանները արևմտահայերի ազատագրումը կապում էին մեծ տերությունների քաղաքականության հետ: Նրանք նշում էին, որ արևմտահայերը պետք է զինվեն և սպասեն հարմար պահի, երբ եվրոպական որևէ երկիր պատերազմի մեջ կմտնի Թուրքիայի դեմ, այն ժամանակ իրենք ապստամբություն կբարձրացնեն: Միաժամանակ նրանք գտնում էին, որ եթե Եվրոպան համակերպվի Թուրքիայում հաստատած իր կիսագաղութային վարչակարգի հետ, ապա արևմտահայերը պետք է ղիմեն ընդհանուր ապստամբության և դրանով եվրոպային ստիպեն զբաղվելու հայկական հարցով: Հնչակյան տեսաբանները գրում էին, որ Եվրոպական պետություններին չի կարելի «Հայաստան քաշել» միայն բողոքներով, միտինգներով ու

[1] Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները..., էջ 134:
[2] Նույն տեղում, էջ 135:
[3] Նույն տեղում:

պրոպագանդայով: «Եվրոպայի չահագրգիռ պետություններին Հայաստան պիտի քաշնք զենքով, հեղափոխությամբ»,- գրում էին նրանք[1]: 1907թ. դեկտեմբերի 27-ից 29-ը Փարիզում կայացավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի կոնգրեսը: Հնչակյանները հրաժարվեցին մասնակցել նրա աշխատանքներին հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կոնգրեսի կազմակերպիչ երիտթուրքերը սկզբունքորեն դեմ էին հայկական բարենորոգումների ծրագրին:

1908թ. ապրիլին երիտթուրքերը հեղաշրջում կատարեցին և տապալեցին սուլթան Աբդուլ Համիդին: Թուրքիան հայտարարվեց սահմանադրական, դեմոկրատական երկիր: Տարբեր տեղերից Թուրքիա վերադարձան փախստական հեղափոխականները, այդ թվում նաև Հնչակյան կուսակցության ղեկավարները: Նրանք ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան գավառների իրենց մասնաճյուղերի վերակազմության գործին: Հնչակյան լիդերները հայտարարեցին, որ հրաժարվում են Թուրքիայից Հայաստանի անջատման պահանջից, քանի որ տապալվել է բռնապետական վարչակարգը և երկրում հաստատվել են սահմանադրական կարգեր: Այժմ իրենք պայքարելու են բոլոր ազգերի համագործակցության, ինքնավարության, ինչպես նաև Թուրքիայի դեմոկրատացման համար: 1908թ. օգոստոսի 16-ին հնչակյան պատգամավորությունը /Ասպահ-Գյուլյան, Մուրատ /Համբարձում Պոյաճյան/, Հարություն Ճանկյուլյան, Միհրան Տամատյան /Տամատյանը վերակազմյալ էր- Գ. Հ./ պաշտոնական այցելություն կատարեց Կ.Պոլսի իթթիհատական կոմիտեի կենտրոնատեղին, որտեղ հնչակյաններին ընդունեց դոկտոր Բեհաէդդինը և ուրիշներ[2]: Հնչակյանները ողջունեցին երկրում հռչակված սահմանադրությունը և հույս հայտնեցին, որ այն հնարավորություն կընձեռնի խորհրդարանական, կուսակցական պայքարով հետզհետե ընդլայնել դեմոկրատական կարգերը: Նրանք իթթիհատականներին հավաստիացնում էին, որ իրենք անջատողական են եղել թուրքական բռնապետությունից, իսկ թուրք ժողովրդից, բարեկարգված Թուրքիայից անջատողական նպատակներ չունեն: Հնչակյան պատգամավորներն իրենց գործուն աջակցությունն առաջարկեցին իթթիհատական կոմիտեին՝ հայտարարելով, որ սահմանադրության հռչակումից հետո այլևս անիմաստ է դառնում անկախ Հայաստանի սկզբունքի պաշտպանությունը[3]:

1909թ. ապրիլին Ստամբուլում երիտթուրքերի դեմ բարձրացված խռովության ժամանակ հնչակյաններն աջակցեցին իթթիհատին և իրենց զինված ջոկատներով հանդես եկան նրանց կողմում[4]:

[1] «Հնչակ», 1907, թիվ 8:
[2] «Ազգ» Բուսոն, 1908, 26 սեպտեմբեր:
[3] Նույն տեղում:
[4] Ազատարար շարժում ընդհանրապես մուտքն ի Կ.Պոլիս, գրակ I, Կ.Պոլիս, 1909, էջ 104:

Այնուամենայնիվ, հնչակյանները, չնայած այս հայտարարություններին, երիտթուրքերի նկատմամբ զգուշավոր դիրքորոշում ունեին: «Հնչակը» համագործակցում էր ավելի լիբերալ գործչի՝ իշխան Սաբահէդդինի հետ: Սաբահէդդինը ի տարբերություն իթթիհատական պարագլուխների Նազըմի, Թալեաթի, Բեհաէդդինի և այլոց, Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ընդլայնման և ապակենտրոնացման կոչ էր անում:

1909թ. Ադանայի կոտորածը լրիվ խարխլեց վստահությունը երիտթուրքերի նկատմամբ: Դրանից հետո հնչակյաններն այլևս հավատ չէին ընծայում երիտթուրքերի խոստումներին:

1909թ. հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսում լեզալ պայմաններում բացվեց Հնչակյան կուսակցության վեցերորդ պատգամավորական ժողովը: Օրակարգի գլխավոր հարցը վերաբերում էր հետագա գործելակերպին, այսինքն պայքարի հեղափոխական-մարտական, թե՞ սահմանադրական-պառլամենտական ուղին պետք է ընտրի կուսակցությունը: Օսմանյան սահմանադրության նկատմամբ հավատ չէին ընծայում հիմնականում արևելահայ պատգամավորները՝ Մապահ-Գյուլյան, Փարամազ, Ազատ Ոստանիկ և ուրիշներ: Նրանք գտնում էին, որ պետք է անլեզալ գործունեություն ծավալել և հարվածել իթթիհատականներին, որոնք չարունակում են սուլթանի բռնապետական քաղաքականությունը: Պատգամավորների մյուս մասը՝ Ա. Աչըգպաչյան, Հմ. Աբամյանց, Մուրատ, Ներսես Զաքարյան և այլոք, դեմ էին պայքարի արմատական ձևերին, հաշվի առնելով արևմտահայերի քայքայված և ուժասպառ վիճակը: Նրանք գտնում էին, որ Սահմանադրությունը հասցնելու է Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների ազգամիջյան ատելության վերացմանը[1]: Ի վերջո ժողովն ընդունում է բանաձև, ըստ որի կուսակցությունը Թուրքիայում պետք է գործի պայքարի լեգալ /պառլամենտական/ միջոցներով: Համագումարում որոշում է ընդունվում, որը մերժում է երիտթուրքերի այն գաղափարը, ըստ որի Թուրքիայի բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները պետք է ձուլվեն թուրք ժողովրդի մեջ «Օսմանցի» ընդհանուր անվան տակ[2]: Պատգամավորական ժողովը նկատի ունենալով կիլիկիահայության կոտորածի տխուր փաստը, քննարկում է երիտթուրքերի հակահայկական քայլերի բորբոքման դեպքում ազգային ինքնապաշտպանության հարցը և հանձնարարում կուսակցության գործադիր մարմիններին «նպատակահարմար հիմունքներով կազմակերպել ինքնապաշտպանության գործը»[3]: Վերջում ընտրվում է սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության Տաճկաստանի կենտրոնական վարիչ մարմինը հետևյալ կազմով՝

[1] Արամյանց Հմ., Պատմություն հնչակյան կուսակցության, Կ.Պոլիս, 1918, էջ 40:
[2] Նույն տեղում, էջ 42:
[3] Պատմություն Ա. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 325:

Արամ Աչըգալաչյան /ատենապետ/, Հմ. Արամյանց /ատենադիր/, Մեծն Մուրատ /գանձապահ/, Ներսես Զաքարյան, Հակոբ Արծրունի[1]:

Սապահ-Գյուլյանի և Մուրատի մասնակցությամբ մշակվում է հնչակյան կուսակցության նոր ծրագիրը: Փոփոխված ծրագիրը հաստատում է թուրքական կառավարությունը: Համագումարը որոշում է, որ կուսակցությունը պետք է կրի «սոցիալ-դեմոկրատ» անվանումը: Ծրագրի նախաբանում դատապարտվում են կապիտալիստական կարգերը և հռչակվում, որ կուսակցության նպատակը բոլոր երկրներում սոցիալիզմին հասնելն է: Ծրագրում նշվում է, որ կուսակցությունը կողմնակից է պայքարի լեգալ՝ պառլամենտական ձևին: Ազգային հարցում Ս. Դ. Հ. Կ.-ն ժխտում էր մեկ ազգի մյուսին տիրապետումը և ընդգծում, որ պետք է պայմաններ ստեղծել բոլոր ազգերի տնտեսական-քաղաքական զարգացման համար, իսկ ինքնորոշումն ու հավասարությունը պետք է համարվի անձեռնմխելի իրավունք: Ս. Դ. Հ. Կ.-ն ժխտում էր սահմանադրական թուրքիայի հանդեպ ամեն տեսակի անջատողականություն, հայտարարելով, որ կուսակցությունն աշխատելու է «Տաճկաստանի մեջ առաջ բերել Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիաները, որոնք կազմելու են միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի մի մասը»[2]: Մարքսիզմի, գիտական սոցիալիզմի ուսմունքը հասարակության լայն խավերի մեջ տարածելու և կուսակցության սոցիալական հենարանը ամրապնդելու նպատակով հնչակյան կուսակցությունը ձեռնամուխ եղավ ուսանողական միության կազմակերպմանը: Կ. Պոլսի հնչակյան ուսանողական միությունը կազմավորվեց 1910թ.: Կարճ ժամանակում նրա շուրջը համախմբվեցին բավական թվով մտավորականներ: Ուսանողական միության ղեկավարներն էին էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի շրջանավարտներ Արսեն Կիտուրն ու Էդվարդ Ամատունին, ինչպես նաև Կ. Պոլսի իրավաբանական դպրոցի մի խումբ ուսանողներ՝ Ժիրայր Միրզախանյան, Սեդրակ Քարյան, Գեղամ Վանիկյան և ուրիշներ: Ուսանողական միությունը հրատարակում է «Կայծ» անունով ամսաթերթը, որի խմբագիրներն էին Արսեն Կիտուրը, Էդվարդ Ամատունին[3]:

1912թ. սեպտեմբերի 26-ին Պոլսում գումարվում է Ս. Դ. Հ. Կ. Տաճկաստանի II պատգամավորական ժողովը /առաջինը՝ 1910թ./: Օրակարգի հիմնական հարցը կուսակցության դիրքորոշման ճշտումն էր Թուրքիայի կառավարող կուսակցության՝ Իթթիհատի և նրան ընդիմադրի Իթիլաֆի հանդեպ: Իթթիհատի պանթուրքական գաղափարներն ու նրա վարած հակահայկական քաղաքականությունը չէր կարող չանհանգստացնել հնչակյաններին, առավել ևս, որ նրանք ենթարկվում էին հետապնդումների: 1912թ. հնչակյանները մերժեցան երիտթուրքերի հակառակորդ «Հյուրիեթ վե իթիլաֆ» կուսակցության հետ: Սակայն հնչակյան-իթիլաֆ համաձայնությունը չէր լուծում արևմտահայության ցավոտ խնդիրները՝ առաջին հերթին ազգայինը, որովհետև իր բովանդակությամբ և իր առջև դրված խնդիրներով իթիլաֆը նույնն էր ինչ իթթիհատը, տարբերությունը միայն քաղաքական կողմնորոշումների մեջ էր՝ իթթիհատը՝ գերմանական, իթիլաֆը՝ անգլիական[4]:

1912թ. փետրվարի 7-ին կնքված հնչակ-իթիլաֆ համաձայնությամբ վերջինիս ստանձնած պարտավորությունները օսմանյան ժողովուրդների իրավահավասարության, գյուղացիների դրության բարելավման և այլ հարցերի վերաբերյալ, ունեին դեմագոգիկ բնույթ, որոնք իթիլաֆին պետք էին ոչ թե կենսագործելու, այլ իր դիրքերն ամրապնդելու, իր կողմնակիցների թիվը մեծացնելու համար: Պատահական չէ, որ երբ իթիլաֆականները 1912թ. հուլիսի 9-ին կատարեցին պետական հեղաշրջում և իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը, չաբունակեցին իթթիհատի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականությունը: Նրանք թշնամական դիրք բռնեցին արևմտահայերի ազգային ու սոցիալական խնդիրների նկատմամբ[5]:

1912թ. Սալոնիկում կայացած իթթիհատականների համագումարում ընդունված հակահայկական որոշումները և ապա 1913թ. սկսված բալկանյան պատերազմը հնչակյաններին էլ ավելի համոզեցին, որ իթթիհատը ազգային հարցում չարունակում է Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը, որն ի վերջո նպատակամղված է թուրքերի մեջ ձուլել թուրքիայի բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին: Հնչակյան կուսակցության առաջնորդներ և տեսաբաններ Ս. Սապահ-Գյուլյանը, Ա. Նազարբեկը, Վարազդատը և ուրիշներ գտնում էին, որ Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին պետք է տալ ինքնավարություն[3]: Նրանք քննադատում էին Օսմանյան սահմանադրությունը, որը, հնչակյանների կարծիքով աշխատավոր մասսաների կազմակերպման ու ազատ զարգացման համար չի ստեղծում նպաստավոր պայմաններ[4]: Սապահ-Գյուլյանը գտնում էր, որ ինքնավար Հայաստանը պետք է գտնվի Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, քանի որ[5] նրա քաղաքական շահերը համընկնում են հայ ժողովրդի շահերի հետ: «Հնչակը» նշում էր, որ հայկական հարցն առաջին հերթին պետք է առաջ քաշեն հայ կուսակցությունները: Նրանք պետք է բորբոքեն հայկական խնդիրը,

[1] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 325:
[2] Ծրագիր սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության· /Տաճկաստանի համար/, Կ. Պոլիս, 1910:
[3] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 334:

[1] Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ու դիմերի մասին, Երևան, 1990, էջ 357:
[2] Նույն տեղում:
[3] Հնչակ, 1913, թիվ 2:
[4] Նույն տեղում:
[5] «Հնչակ», 1913, թիվ 3:

ի սպաս դնեն իրենց ուժերը և այդ ժամանակ եվրոպական դիվանագիտությունը լրջորեն կզբաղվի Հայկական Հարցով[1]:

Քաղաքական իրադրության մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու և կուսակցության հետագա գործունեության ծրագիրը հստակեցնելու նպատակով, 1913թ. սեպտեմբերի 7-ին Ռումինիայի Կոստանցա քաղաքում գումարվեց Ս. Դ. Հ. Կ. VII պատգամավորական ժողովը: Ամերիկայի, Թուրքիայի, Կովկասի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի Հնչակյան մասնճյուղերից մասնակցում էին 59 պատգամավորներ: Ժողովը տվեց Թուրքիայում ստեղծված դրության գնահատականը: Նշվեց, որ ազգերի ու ժողովուրդների իրավահավասարության վերաբերյալ Օսմանյան Սահմանադրությամբ հռչակված խոստումները մնացել են լոկ խոսքեր և, որ հայ ժողովուրդը իթթիհատի վարած քաղաքականության հետևանքով հայտնվել է ծայրահեղ քայքայման վիճակում: Համագումարը որոշում է, որ կուսակցությունը պետք է անցնի անլեգալ գործունեության, մինչև որ կստեղծվեն ավելի նպաստավոր քաղաքական-տնտեսական պայմաններ[2]:

Պատգամավորական ժողովի երկրորդ կարևոր որոշումը վերաբերում էր բարենորոգումների և Հայաստանի քաղաքական ինքնավարության խնդրին: Նշվում էր, որ թուրքական կառավարության ընդհանուր և մասնակի բարենորոգումների մասին խոստումները լոկ դիվանագիտական միջոց են՝ ժամանակ շահելու և ներքին ըմբոստությունները ճնշելու համար: Ինչ վերաբերում է եվրոպական տերություններին, ապա պատգամավորական ժողովը նշեց, որ նրանց բռնած շահադիտական ընթացքը Արևելյան հարցում և մասնավորապես Հայկական հարցում, նրանց միջև եղած ներքին հակասությունները միշտ էլ համտրեն օգտագործվել են, թուրքերի կողմից:

Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության VII պատգամավորական ժողովը դեմ չլինելով Թուրքիայում բարենորոգումների անցկացմանը, որոշում է պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, «քանի որ այլևս անվիճելի է թուրք տիրող ազգի և անոր ղեկավար դասու պատմական անընդունակությունը և անբարեացակամությունը»[3]:

Պատգամավորական ժողովը երիտթուրքերի գործունեությունը վտանգավոր համարեց բոլոր ազգությունների համար, քանի որ վերջիններս թուրք ազգայնականության կրողն էին հանդիսանում, և խստիվ արգելեց իր բոլոր մասնաճյուղերին հարաբերություններ մեջ մտնել իթթիհատի հետ: Հաշվի առնելով հայկական հարցի և արևմտահայության ճգնաժամային իրավիճակը, պատգամավոր ժողովը հնչակյան բոլոր մասնաճյուղերին պարտադրում է իրենց գործունեության մեջ առաջնահերթ նշանակություն տալ արևմտահայության ինքնապաշտպանության հարցին:

1912-1913թթ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ կրկին վերաբացվեց հայկական հարցը, իթթիհատականները հնչակյաններին առաջարկեցին բանակցություններ սկսել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ: Բայց հնչակյանները մերժեցին իթթիհատի առաջարկը և բանակցություններ սկսելու նախապայման համարեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ակզբունքի ընդունումը[1]:

1914թ. հուլիսի 16-ին Պոլսում սկսվեցին հնչակյանների ձերբակալությունները: Ձերբակալվեց 120 մարդ, այդ թվում Փարամազը, Մուրատը, Արծրունին, Ճանկյուլյանը, դոկտոր Պեննեն /Պետրոս Թորոսյան/ և ուրիշներ: Փակվեց հնչակյանների «Կայծ» թերթը[2]:

1914թ. հուլիսի 24-ին Կ.Պոլսում կայացավ հնչակյան կուսակցության արևմտահայ մասնաճյուղի երրորդ պատգամավորական ժողովը: Քննարկվեց կուսակցության դիրքորոշումը իթթիհատի նկատմամբ, որը հնչակյաններին հալածելու քաղաքականություն էր վարում: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը ընդունվեց որպես գերագույն նպատակ[3]:

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հնչակյան կուսակցությունը երկրորդ պլան մղելով սոցիալիստական գործունեությունը, դեմ առ դեմ կանգնեց երիտթուրքերի հայակուլ քաղաքականության հանդեպ՝ ի պաշտպանություն հարազատ ժողովրդի:

---

[1] Հնչակ, 1913, թիվ 4-5:
[2] Տես Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը..., էջ 361:
[3] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 366:
[4] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հտ. Ա, էջ 367:

[1] «Հնչակ», 1913, թիվ 2:
[2] Պողոսյան Հայկազ, Փարամազ, Երևան, 1992, էջ 43:
[3] Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 374:

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ՀՆՋԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Արևմտահայության 1890-ական թթ. կոտորածներից հետո Հնչակյան, կուսակցությունը ճգնաժամի մեջ էր: Արևմտյան Հայաստանում գտնվող Հնչակյան կազմակերպությունների զգալի մասը բացահայտվել ու ջախջախվել էին: Թուրքական ոստիկանության հետապնդումներից խուսափելով այդ կուսակցության շատ գործիչներ հեռացել էին երկրից: Ստեղծված կացությունը վերլուծելու նպատակով 1896թ. հունվարին Հնչակյանները Լոնդոնում հավաքվեցին պատգամավորական ժողովի: Այստեղ գտնվող արևմտահայ Հնչակյանները՝ Միհրան Տամատյանը, Ապահ Պետրոսյանը /իսկական անունը Ավետիս Գմգմյան - Գ. Հ./, Լևոն Մկրտչյանը, Արփիար Արփիարյանը, Անտոն Ռշտունին և ուրիշներ ընդհարվում են կուսակցության կենտրոնի հետ: Ընդհարումն ուներ լուրջ պատճառներ: Տամատյանին, Արփիարյանին, Ապահին և մյուսներին մտահոգում էր Արևմտյան Հայաստանում Հնչակյան ղեկավարների որդեգրած գործունեության եղանակը: Նրանք մեղադրում էին կուսակցության առաջնորդ Ավետիս Նազարբեկյանին և Հնչակյան կենտրոնի մյուս անդամներին այն բանում, որ չխորհելով ժողովրդի ինքնապաշտպանության մասին, նրանք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում հապճեպորեն կազմակերպում էին զինված ելույթներ, որոնք առանձնապես օգուտ չտալով, գրգռում էին թուրքերին, իսկ վերջիններս առիթն օգտագործում էին նոր բռնություններ ու ջարդեր կազմակերպելու համար:

Ա. Նազարբեկյանին /Նազարբեկ/, հատկապես քննադատում էին այն բանում, որ կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակում» այդ շարժումները նա ներկայացնում էր որպես սխրագործություններ[1]: Նրանք գտնում էին, որ նման հայտարարություններն ապակողմնորոշում են հայությանը, թյուր պատկերացում տալիս իրականության մասին: Բացի այդ, Նազարբեկից պահանջում էին կուսակցության գործունեությունը ծավալել խիստ գաղտնապահության պայմաններում:

Դժգոհության մյուս պատճառը Նազարբեկ ամուսինների /Ա. Նազարբեկյան և Մարո Վարդանյան/ մենատիրությունն էր կուսակցության մեջ: Այդ մասին պարզորոշ պատկերացում են տալիս Ապահի, Ռշտունու, Տամատյանի, Արփիարյանի նամակները[2]: Հետագայում անդրադառնալով այս հարցին, Արփիարյանը գրում էր. «Երբ Լոնդոն հավաքվեցինք, տեսանք թե դեպքերը, զոր քննելու հարկին մեջ կգտնվինք, մեծ մասամբ դժբախտ հետևանքներ էին միապետական

[1] Ճիզմեջյան Ս., նշվ. աշխ, էջ 33:
[2] ՀՀ ՊԿՊԱ, Ապահ Պետրոսյանի ֆոնդ, 453, ցուցակ1, Գործ 6, թ. 1:

անձարձակ դրության: Անհատ մը կրցած էր ամեն բան բռնել առանց պատասխանատվության, առանց վերահսկումի: Արկածաբեր այս դրության չարունակությունը ահեղորեն վտանգավից երևնցավ ապագային համար»[1]:

Դժգոհությունը հատկապես մեծ էր Մարո Նազարբեկից: 1896թ. հուլիսի 18-ին Արփիարյանին ուղղված նամակում Լ. Մկրտչյանը գրում էր. «Եթե տիկին Նազարբեկը չըլլար, Ավոյին հետ թևրևս, կարելի էր լրջորեն ու համերաշխությամբ գործել, բայց մինչև հիմա ամեն կարգի խնդիրներուն մեջ տիկինին անխորհուրդ համաձայնությունը պատճառ եղած է շատ մը չարիքներու»[2]: Արևմտահայ Հնչակյանները իրենց անհամաձայնությունն էին արտահայտում նաև այն հարցում, որ կուսակցության ղեկավարները, լինելով արևելահայ, վատ էին ճանաչում արևմտահայ կյանքը, թուրքական իրականությունը և այդ իրողությունը իր բացասական կնիքն էր թողնում Արևմտյան Հայաստանում կուսակցության գործունեության վրա: Նրանք գտնում էին, որ կուսակցությունը պետք է ղեկավարեն արևմտահայ գործիչները, որոնք լավ գիտեին այդ կյանքը:

Հատկապես լուրջ տարաձայնությունների տեղիք տվեց կուսակցության ծրագրի մեջ ամրագրված սոցիալիզմի հարցը:

Արևմտահայ Հնչակյանները դեմ էին այն բանին, որ հեղափոխության, այսինքն՝ արևմտահայերի ազատագրության անունով հավաքված դրամը ծախսվեր սոցիալիզմի քարոզչության համար: Նրանք գտնում էին, որ պետք է հրաժարվել սոցիալիզմի գաղափարից, որը վնասակար է հայ գործի համար[3]: Պետք է հրաժարվել հայ ժողովրդին դասակարգերի բաժանելու գաղափարից, քանի որ այն չլատում է ազգի ուժերը, արհեստական անջրպետներ ստեղծում և վնասում ազատագրական պայքարին: Նրանք առաջադրում էին ազգային համերաշխության խնդիրը: «Մենք մեր մեջնեն պետք է տարահանինք ինչ-որ ընդհանուր ազգային հանդամանք չունի: Կրոնական խնդիր, տնտեսական հարցեր պետք է չխլել. վանդի կուսակցական են»,- գրում էր Արփիարյանը: Նա այն համոզմունքին էր, որ օտար լծի տակ գտնվող ժողովրդի համար կրոնական, տնտեսական, սոցիալական և մյուս ներքին հարցերը պետք է ստորադասվեն գլխավոր խնդրին՝ ազգային ազատագրությանը[4]:

Նազարբեկն ու իր կողմնակիցները, որոնք փոքրամասնություն կազմեցին, չընդունեցին այս քննադատությունները և հրաժարվեցին մասնակցել Լոնդոնի համագումարին:

[1] «Լուսաբեր», Կահիրե, 1907, թիվ 443:
[2] Ե. Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվ /Այսուհետև ԳԱԹ/, Ս. Արփիարյանի ֆոնդ, N 376, թ. 2:
[3] Ճիզմեջյան Ս., նշվ. աշխ, էջ 53:
[4] ԳԱԹ, Ս. Արփիարյանի ֆոնդ, N 23, թ. 1:

Նազարբեկը հակառակորդ խմբավորմանը կոչեց «Ալֆարիական»: Մ. Տամատյանը գրում է. «Շատերը կարծում են, թե այդ նշանակում է արփիարական, մինչդեռ իրականությունն այն է, որ գործիչների հանձնախումբը ինքն իր հասցեին տվել էր Անտոն Ռշտունու անունի հունական սկզբնատառերով անվանումը՝ Ալֆարի-փոխանակ Ալֆառո-ի[1]: 1896թ. մայիսի 21-ին հնչակյան կուսակցության Կ. Պոլսի վարչությանը գրած նամակում Արփիարյանը շարադրում է կուսակցության նորովի կազմակերպման ու կենտրոնի վերակառուցման իր տեսակետները: Նա ցույց էր տալիս, որ ազատագրական պայքարի ընթացքում հնչակյանների կրած պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը գործողությունների տարանջատվածությունն էր, հապճեպությունն ու վատ նախապատրաստվածությունը: Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի հաջողության կարևոր գրավականներից մեկը Ա. Արփիարյանը համարում էր ազգային կուսակցությունների միջև համաձայնության կայացումը: Նա իրավացիորեն նշում էր, որ «ազգին գլուխ եկած փորձանքներուն մեկ մեծ մասը այդ պառակտումին պատճառով է, որը շատ վնասակար եղած է ազգին դատին համար»[2]: Ա. Արփիարյանն առաջադրում էր նաև կուսակցական գաղտնապահության հույժ կարևոր հարցը, իրավացիորեն նկատելով, որ դա ցանկացած ձեռնարկման հաջողության գրավականն է[3]: Նա գտնում էր, որ կուսակցությունը, հատկապես նրա ղեկավարությունը պետք է խուսափի յուրաքանչյուր ձեռնարկմանը տալ զուտ կուսակցական բնույթ: Դա հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. թուրքական կառավարությունը կարող էր ցանկացած նման հայտարարություն օգտագործել և ավելի ամրապնդել այն թյուր կարծիքը, թե հայ ժողովուրդն ամբողջության մեջ գոհ է թուրքական կառավարությունից և միայն առանձին խռովարար խմբեր ու կազմակերպություններ են, որ դուրս են գալիս կառավարության դեմ հակառակ ժողովրդի կամքի: Դրանով կառավարությունը հող էր նախապատրաստում հայ ազգային կուսակցությունների դեմ տրամադրելու նաև Եվրոպայի հասարակական կարծիքը և հարմար առիթ ստեղծում կուսակցություններին հարվածելու համար: Ընդ որում դա վերաբերում էր նաև ՀՅԴ-ին, որի գործելակերպն այս հարցում նույնանում էր հնչակյանների հետ[4]:

1896թ. օգոստոսի 20-ին Լոնդոնում Նազարբեկյանին ընդդիմադիր հնչակյանները գումարում են իրենց առաջին ընդհանուր պատգամավորական ժողովը: Այստեղ դատապարտում են կուսակցության ղեկավարության բռնած ընթացքը, պահանջում են հրաժարվել ղեկավարման կենտրոնացված ձևից, պարբերաբար հաշվետու լինել կուսակցության համագումարին: Հատկապես մեծ էր դժգոհությունը կուսակցության ղեկավարման կենտրոնացված ձևից, այդ պատճառով առաջ էր քաշվում կուսակցության կառույցի չուտափույթ ապակենտրոնացման խնդիրը: Նազարբեկյան թևին ընդդիմադիրները մեկ անգամ ևս ավելորդ ու վնասակար էին համարում սոցիալիզմի քարոզչությունը արևմտահայության մեջ և պահանջում էին ծրագրից հանել այդ կետը:

Սակայն Նազարբեկյանները չեն ընդունում ոչ մի փոփոխություն կուսակցության ծրագրում: Ընդհակառակը, նրանց ճնշման տակ կուսակցությունից վտարվում են Տամատյանը, Ռշտունին, Սվազլյանը, Ազասին և ուրիշներ: Դա էլ ավելի խորացրեց տարաձայնությունները և հանգեցրեց կուսակցության պառակտմանը: Ընդդիմադիրները, որոնք գերազանցապես արևմտահայեր էին, հայտարարում են Նազարբեկյաններից բաժանվելու և նոր հնչակյան կուսակցություն ստեղծելու մասին: 1896թ. հոկտեմբերի 16-ին Ապահ Պետրոսյանը հայտնում է իր համախոհ Խորայելին, որ բաժանվելով Նազարբեկյաններից իրենք ստեղծել են «հինգ անձերե բաղկացած կեդրոնական վարչություն մը»[1]: Նորընտիր վարչության անդամներ են ընտրվում Արփիարյանը, Տամատյանը, Սուրենյանը, Մկրտչյանը, Սվազլյանը: Նորընտիր վարչությունը պետք է պարբերաբար հաշվետվություն ներկայացներ իր գործունեության համար կուսակցության համագումարներում:

1896թ. աշնանը հնչակյան երկու թևերի միջև սուր պայքար է ծավալվում «Հնչակ» թերթի շուրջը: Նազարբեկին ընդդիմադիրները կարողանում են մի քանի համար լույս տեսցնել, սակայն Նազարբեկը Լոնդոնի դատարանի միջոցով կարողանում է պահպանել «Հնչակի» նկատմամբ սեփականության իր իրավունքը և շարունակում է այն հրատարակել որպես հնչակյան կուսակցության օրգան:

Պետք է նշել այն հանգամանքը, որ կուսակցության պառակտումից հետո այն բառացիորեն չերկփեղկվեց երկու մասի: Հնչակյաններից շատերը հանդես եկան ինչպես Նազարբեկյանների, այնպես էլ նրա ընդդիմադիրների դեմ և դատապարտեցին կուսակցության պառակտումը[2]:

Կազմակերպորեն բաժանվելով Նազարբեկյաններից և ստեղծելով նոր հնչակյան կուսակցություն, Արփիարյանը, Տամատյանը և մյուսները սկզբից ևեթ աշխատում էին միավորվել Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հետ: Հ. Յ. Դաշնակցության հետ միավորվելու ձգտումը նոր հնչակյանների շարքերում գնալով ավելի էր ուժեղանում և օրեցօր մեծանում էր միավորման կողմնակիցների թիվը: Դեռ

[1] Տամատյան Մ., Իմ հուշերից, Պեյրութ, 1965, էջ 97:
[2] ԳԱԹ, Ա. Արփիարյան ֆոնդ, N 71, թ. 2:
[3] Նույն տեղում, N 354, թ. 2-3:
[4] Նույն տեղում, N 71, թ. 1:

[1] ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 35, թ 4:
[2] Նույն տեղում:
[3] ՀՀ Պետական Կենտրոնական Պատմության արխիվ, ՊԿՊԱ/, Ապահ Պետրոսյանի ֆոնդ, N 453, ցուցակ 1, գործ 7, թ. 2:
[4] ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 33, թ. 5:
[5] Նույն տեղում, գործ 32, թ. 2:

1896թ. նոյեմբերին Ապահին գրած նամակում հնչակյան Իսրայելն առաջ էր քաշում Դաշնակցության հետ միության խնդիրը[1]:

Ընդդիմադիր հնչակյանները, որոնք կոչվեցին վերակազմյալներ, 1896թ. օգոստոս-սեպտեմբերին տեղի ունեցած իրենց պատգամավորական ժողովի ընթացքում ընդունված նորընտիր ժամանակավոր վարչության սեպտեմբերի 12-ի դիմումով Հ. Յ. Դաշնակցությանն առաջարկեցին միություն հաստատել երկու կուսակցությունների միջև[2]: Միության առաջարկով հոկտեմբերի 22-ին Ժնև է մեկնում Միհրան Սվազլյանը իմանալու համար Դաշնակցության տրամադրությունը այդ խնդրի վերաբերյալ[3]: Ժնևում Սվազլյանին հասկացնում են, որ միության պայմանը Արփիարյանին կուսակցությունից հեռացնելն է: Հարցը քննարկվում է վերակազմյալ հնչակյանների ժամանակավոր վարչության կողմից և չնայած նրան, որ Ա. Արփիարյանը հրաժարական է տալիս, այնուամենայնիվ վարչությունը մերժում է Հ. Յ. Դաշնակցության այդ պայմանը:

1896թ. նոյեմբերի 28-ին վերակազմյալ հնչակյանների կենտրոնը դիմում է «Դրոշակի» խմբագրությանը միության առաջարկով, սակայն դիմումը մնում է անպատասխան:

Չնայած դրան, այնուամենայնիվ 1897թ. մայիսի 6-ին նրանց կենտրոնը առաջարկում է դաշնակցության ղեկավարությանը վերսկսել բանակցությունները և իր կողմից բանագնաց է նշանակում Հարություն Ճանկյուլյանին: Դաշնակցականները հայտնում են, որ կընդունեն Ճանկյուլյանին և կխոսեն միության կամ համերաշխ գործակցության խնդրի մասին»[4]: Մի քանի օրվա բանակցություններից հետո, 1897թ. հունիսի 1-ին դաշնակցության ներկայացուցիչները՝ Ռոստոմը, Արմեն Գարոն, Վահաբը և բանակցելու համար ժամանած Հ. Ճանկյուլյանը համատեղ ստորագրում են մի հայտարարություն, ըստ որի միության իրագործման համար, որպես պայման ղրվում է Ա. Արփիարյանի հեռացումը հնչակյան կուսակցության շարքերից: Սակայն դաշնակցականները չեն բավարարվում միայն Ա. Արփիարյանին հեռացնելու պահանջով: Նրանք դնում են նաև երկրորդ պայմանը, որն արդեն անհնարին է դարձնում միությունը և ցույց տալիս, որ չնայած իրենց հավաստումներին, այնուամենայնիվ իրականում Հ. Յ. Դաշնակցությունը դեմ էր նոր հնչակյանների հետ միությանը: Ըստ այդ պայմանի, բանակցությունները վարելու համար դաշնակցականները պահանջում են, որպեսզի իրենց նախապես հայտնվեն հնչակյան պատգամավորների անունները: «Դրոշակի» խմբագրությունը նկատի էր առնում այն հանգամանքը, որ «վերակազմյալների կողմից բանակցություններ տանելու համար կարող են ընտրվել այնպիսի անպայ-

[1] ՀՀ ՊԿՊՄԱ, Ասքի Պետրոսյանի ֆոնդ, 453, ցուցակ 1, գ. 53, թ. 6:
[2] Հավելված «Դրոշակի», 15 նոյեմբերի, 1899:
[3] Նույն տեղում:
[4] Նույն տեղում:

ման արատավորված անձնավորություններ, ինչպիսին են Սուբհն Սուբհնյան, Աղասի կամ Ռշտունի»: Վերակազմյալների կենտրոնական վարչության անդամներին և գործիչներին անվստահություն հայտնելու, նրանց արատավորված անձնավորություններ հայտարարելու Հ. Յ. Դաշնակցության գործելակերպը անհնարին էր դարձնում միությունը: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ Հ. Յ. Դաշնակցության հետ միավորման անհրաժեշտությունն է ընդգծվում նաև 1897թ. մայիսին մի խումբ հնչակյանների հրապարակած թռուցիկում: Այստեղ միավորումը դիտվում է որպես հետագա հաղող գործունեության միակ պրավականը[1]:

Դաշնակցության հետ համաձայնության կայացման կողմնակից էր նաև Ա. Արփիարյանը, որը քանիցս կարևորել է «ղրոշակյաններուն հետ համաձայնության կայացումը», ընդգծելով, որ դա Նազարբեկյան կենտրոնի հետ պատակտման պատճառներից մեկն էր[2]:

1897թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի հնչակյան նահանգային վարչությանն ուղղված նամակում Արփիարյանը գրում էր, որ միության խնդրի առթիվ վերակազմյալները տեսակցություն են ունեցել դաշնակցականներ Արմեն Գարոյի, Ռուստոյի /Ռոստոմ/, Վահարի հետ[3]:

Սակայն բանակցություններն անարդյունք վերջացան:

Չնայած անհիմն մեղադրանքներին, այնուամենայնիվ, 1897թ. երբ Ճանկյուլյանն Ա. Արփիարյանին առաջարկեց հանուն կուսակցությունների միության հրաժարական տալ, Արփիարյանն առանց հապաղելու տվեց իր հրաժարականը:

1897թ. հունիսի 23-ին հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամներին ուղղված նամակում Ա. Արփիարյանը գրում է. «Պարոն Լ. Մկրտչյան, Մ. Սվազլյան, Մ. Տամատյան, Ս. Սուբհնյան, այս դրությամբ կուգամ հայտարարել ձեզի, որ առաջիկա հուլիս 31-ը պիտի կարենամ պաշտոնավարել, այդ թվականեն ետքը պիտի հրաժարեալ պետք է համարիք կեղրոնական վարչութենե»[5]: Վարչության անդամները ոչ միայն չեն ընդունում Արփիարյանի հրաժարականը, այլև հանդես են գալիս Դաշնակցության այդ որոշման դեմ: 1898թ. հոկտեմբերի 9-11-ը Ակնեքանդրիայում գումարվում է Նազարբեկյան կամ հին հնչակյան թևին ընդդիմադիր հնչակյանների երկրորդ պատգամավորական ժողովը: Այստեղ որոշվում է կուսակցությունը անվանել «վերակազմյալ հնչակյան»: Համագումարը որդեգրում է զուտ ազգային ծրագիր և որոշում հետամուտ լինել միայն «տաճկահայ դա-

[1] Հավելված «Դրոշակի», 15 նոյեմբերի, 1899:
[2] ՀՀ ՀԶԿ ՓԿՊՄԱ, ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 35, թ. 2:
[3] ԳԱՓԹ, Ա. Արփիարյանի ֆոնդ, N71, թ. 1:
[4] Նույն տեղում, գ. N 67, թ. 17:
[5] Նույն տեղում, գ. N 114, թ. 26:

տին»[1]: Ծրագրից հանվում են սոցիալիզմի ուսմունքի և քարոզչության մասին դրույթները, որովհետև ըստ վերակազմյալների «ընկերավարությունը կնկատվի ավելորդ ու վնասակար Տաճկահայ դատի համար, քանի որ Թուրքիո մեջ Եվրոպական իմաստով ոչ կապիտալ և ոչ ալ պրոլետարիատ գոյություն ունեին, այլ կային տաճիկը և հայը դեմ առ դեմ, մեկը տիրող, կոտորող ու թալանող, մյուսը ստրուկ, կոտորվող ու նահատակվող»[2]:

Վերակազմյալներն ընտրում են նոր կենտրոնական վարչություն, ուր անդամների թիվը հինգից հասնում է յոթի: Վարչության մեջ ընտրվում են Մ. Սվազլյանը, Կարապետ Փափազյանը, Ապահը, Լ. Մկրտչյանը, Ա. Արփիարյանը, Հովհ. Շահնազարը: Առենապետ է ընտրվում Կ. Փափազյանը, առենադպիր՝ Ա. Արփիարյանը[3]: Հովհ. Շահնազարը ընտրվել էր հեռակա, սակայն նա հրաժարվում է և Ա. Արփիարյանի առաջարկությամբ նրա փոխարեն ընտրվում է Ակեքսան Արզուլյանը /Ծածկանունները՝ Վահե և Զավեն/[4]: Հնչակյանների Կ. Պոլսի մասնաճյուղը իր զեկավար Արզուլյանի հետ անցնում է վերակազմյալների կողմը: Վերակազմյալ հնչակյանները ստեղծեցին իրենց մասնաճյուղերը Միացյալ Նահանգներում, Բուլղարիայում, Կիպրոսում, Կիլիկիայում: Ամենուրեք նրանք կազմակերպում են դրամի հանգանակություն, գնում զենք ու զինամթերք, ստեղծում զինված խմբեր և նախապատրաստվում համընդհանուր ապստամբության, որի կենտրոնը պիտի դառնար Կիլիկիան: Ա. Արփիարյանի ջանքերով Լոնդոնում լույս տեսան վերակազմյալների առաջին պարբերականները՝ «Մարտ» թերթը 1897 և «Նոր կյանք» ամսագիրը՝ 1898թ.: Խմբագիրն Արփիարյանն էր: Այս պարբերականներում արտացոլված են արևմտահայերի ազատագրության վերաբերյալ Վերակազմյալ հնչակյանների հայացքները: «Մարտը» գրում էր, որ հայ ժողովուրդն իր ազատության հարցը կարող է լուծել միայն նախապատրաստված համազգային հեղափոխության միջոցով, իսկ առանձին փոքր խմբերով կատարված ճեռնարկումները միմիայն կարող են «մեծամեծ չարիքներ պատճառել ազգին»[5]:

Պարբերականը տալիս է գալիք հեղափոխության բնորոշումը, չնչտելով, որ հայ ազգի հեղափոխությունը ոչ թե սոցիալական այլ ազգային բնույթ ունի[6]:

«Մարտի» կարծիքով կուսակցության ծրագրից պետք է հանել այն ամենը, ինչը կարող է վնասել ազգի համախմբմանը: Քարոզելով ազգային բոլոր ուժերի համախմբման գաղափարը, պարբերականը

[1] ՀՀ ՊԿՊՄ, Ասքան Պետրոսյանի ֆոնդ 453, ցուցակ 1, գործ 177, թ. 1:
[2] Ճիզմեճյան Մ., նշվ. աշխ, էջ 67:
[3] ՀՀ ՊԿՊՄ, ֆոնդ 453, ցուցակ 1, գործ 70, թ. 31:
[4] Նույն տեղում, թ. 43:
[5] «Մարտ». Լոնդոն, 1897, N 6:
[6] Նույն տեղում, թիվ 19:

նկատի ուներ միայն արևմտահայությանը, իսկ արևելահայերի միջամտությունը համարում էր վնասակար, քանի որ ըստ պարբերականի, նրանք վատ են պատկերացնում թուրքական իրականությունը: «Մարտը» դատապարտում էր «Ժնևեցի կովկասահայերին»« /պետք է հասկանալ հնչակյան կենտրոնի անդամներին-Գ. Հ./, որոնք վատ ճանաչելով արևմտահայ կյանքը և Արևմտյան Հայաստանը, ամեն կերպ ձգտում էին պահպանել ազատագրական պայքարի ղեկավարության իրավունքը:

Պարբերականը մեղադրում էր Ա. Նազարբեկին և իր համախոհներին թուրքական բարբարոս իրականության պայմաններում սոցիալիստական քարոզչության համար, իրավացիորեն չնչտելով, որ անտեսվում էին կյանքի իրական պայմանները: Իսկ դա ի վերջո նպաստում էր ազգի պառակտմանը միայն[1]:

«Մարտը» գտնում էր, որ արևմտահայության ազատագրումը կապված է Եվրոպական երկրների օգնության հետ: Բայց միաժամանակ չպետք է հանգստանալ դրանով և հարկավոր է ծավալել ակտիվ ազգային գործունեություն: Պատմական փաստերով թերթը ցույց էր տալիս, որ Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդներն իրենք են ձեռնարկել իրենց ազատագրության գործը, իսկ Եվրոպան միայն վերջում է աջակցել: «Մարտը համոզված էր, որ ի վերջո Եվրոպական տերությունները համաձայնության են գալու Թուրքիայի բաժանման հարցում[2]:

«Նոր կյանքում» Արփիարյանը ցույց էր տալիս, որ Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների այդ թվում և հայերի ճակատագիրը մեծ տերություններին չի մտահոգում, իսկ հայկական հարցը սոսկ միջոց է, որը տերություններն օգտագործում են Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և նրանցից օգուտներ քաղելու համար[3]: Եվրոպային չափից դուրս վստահելը ինքնախաբեություն է, սակայն անտեսելը նույնպես անթույլատրելի է,- գրում էր «Նոր կյանքը»,- այն պատճառով, որ Եվրոպան ունի տնտեսական, ռազմական և դիվանագիտական գործոններ[4]:

«Նոր կյանքը» գտնում էր, որ հայ ազգի փրկությունը նախ և առաջ կախված է իրենից: Անհրաժեշտ է ազգի բոլոր ուժերի համախմբումը: Հոգևորականները չպետք է քարոզեն հնազանդություն, հարուստները պետք է նյութական աջակցություն ցույց տան ազատության գործին, չպետք է լինեն դասակարգային տարբերություններ, չդոքներ ու անտարբերներ[5]:

[1] «Մարտ». Լոնդոն, 1899, N 16:
[2] Նույն տեղում:
[3] «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1898, թիվ 6:
[4] Նույն տեղում:
[5] Նույն տեղում, 1901, թիվ 48:

«Նոր կյանքի» էջերում Արփիար Արփիարյանը հանգամանորեն անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը: Վերլուծելով ռուս-թուրքական հարաբերությունները, Արփիարյանը գտնում էր, որ եթե Թուրքիայի կործանումը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության անփոփոխ նպատակն է, ապա այդպես չէ հայկական հարցի նկատմամբ: Քաղաքական իրադարձությունների համապատասխան այն փոփոխվում է, դառնալով մերթ՝ նպաստավոր, մերթ՝ աննպաստ:

Թե՛ «Մարտը» և թե՛ «Նոր կյանքը» խիստ քննադատում էին Ալեքսանդր III ցարի հետադիմական քաղաքականությունը, հատկապես հայկական շարժումների նկատմամբ նրա բռնած թշնամական դիրքը:

Կյանքի վերջին տարիներին Ա. Արփիարյանն արտահայտել է այն միտքը, որ հայության ճակատագիրը սերտորեն կապված է Ռուսաստանի ու նրա վարած քաղաքականության հետ: Ըստ նրա, հայության շահերը պահանջում էին հզոր Ռուսաստանի գոյությունը, որովհետև նրա կարծիքով արտաքին քաղաքական ասպարեզում Ռուսաստանի ցանկացած պարտությունը ի վերջո ամրապնդում է հայ ժողովրդի թրքական շղթաները:

Արփիարյանը խիստ թերահավատությամբ ընդունեց երիտթուրքական շարժումը: Նա շատ չուտ հասկացավ, որ երիտթուրքերի հռչակած բարենորոգումների և առաջադիմության կարգախոսները հայ ժողովրդին ոչ մի լավ բան չեն խոստանում: «Մարտում» նա գրում էր. «Երիտասարդ թուրքերը Թուրքիայի քրիստոնյաներուն ավելի թշնամի են, քան թե հին թուրքերը»[1]: Նա հայ ազգային կուսակցություններին կոչ էր անում իրատես լինել, չոգևորվել երիտթուրքերի կարգախոսներով ու վերացական գաղափարների հետևից ընկնելով ազգի իրական շահերը չվնասել[2]: Սակայն վերակազմյալ հնչակյանները հասկանում էին, որ իրենց ուժերը խիստ անբավարար են օսմանյան կայսրության դեմ պայքարելու համար, հետևաբար պայքարի միջոցներից և նրա հաղթության զրավականներից մեկը համարում էին դաշինքը օսմանյան կայսրության մյուս հպատակ ժողովուրդների հետ: Ապահ Պետրոսյանը իր կուսակցական գործընկերներից մեկին գրած նամակում ցույց էր տալիս, որ թուրքերի մտահոգությունը հայերն էին: Ինչ վերաբերվում է մյուս ժողովուրդներին՝ քրդեր, արաբներ, ասորիներ և այլն, ապա ըստ հեղինակի, նրանցից թուրքերը չունեն այդ անհանգստությունը: Բացի այդ, այնպիսի ժողովուրդների, ինչպիսին են քրդերը, չերքեզները, Ապահը յուրատեսակ գործիք էր համարում թուրքերի ձեռքին՝ «պահեստային ուժ», որ թուրքերը հմտորեն օգտագործում էին հայերի դեմ իրենց համար հարմար պահերին: Ո՞րն է եզրը: Ապահը գրում էր. «Հետևաբար մեր միակ նպատակը պետք է ըլլա կարելի եղածին չափ չեզոքացնել ասոնք, ասոնց մեջ ատելություն առաջ բերել, որը բնական հետևանքն է իրենց վրա տիրած խստությանց: Խնդիրը մինչև այդ աստիճանին մեջ ձգելն է. ատկե վերջը ընդհանուր Տաճկաստանը շարժումներու թատերաբեմ մը պիտի լինի. ատկե վերջն է, որ մեր երազած համերաշխության կապը պիտի հաստատվի այն արյունախում ցեղերուն հետ և ձեռք-ձեռքի տված մեր ապագա ճակատագրին աշխատինք որով պիտի փութացնինք նաև ընդհանուր Տաճկաստանի բարեկարգության խնդիրը»[3]: Իհարկե, այս ուղղությամբ հայ ազգային կուսակցությունները զգալի աշխատանք կատարեցին, ցավոք, այն չտվեց սպասված արդյունքը:

Միության կամ համերաշխ գործակցության խնդիրը վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության միջև ժամանակին լուսաբանվել է «Դրոշակ» թերթում: «Դրոշակի» 1899թ. նոյեմբերի 15-ի հավելվածը բազմաթիվ «փաստերով» փորձում է ապացուցել, որ վերակազմյալ գործիչների ղեկավարները բարոյական ցածր նկարագրի տեր անձնավորություններ են և բազմաթիվ խաբեությունների հեղինակներ: Ինչ փաստերի վրա են հենվում դաշնակցականները: Դա հնչակյան երկու թևերին հին հնչակյաններին ու վերակազմյալներին ընդդիմադիր հնչակյան խմբերի թռուցիկներն են, որոնք եթե չժխտենք, այնուհանդերձ չենք կարող միայն դրանց վրա հենվելով անարգանքի սյունին գամել վերոհիշյալ գործիչներին, որոնք զգալի ավանդ ունեն ազատագրական պայքարում: Եթե «Դրոշակը» թերևս բավական հիմնավոր կերպով մեղադրում է հնչակյան մամուլին դաշնակցությանը անհիմն քննադատելու և վարկաբեկելու համար, ապա պետք է նշել, որ «Դրոշակն»[2] էլ չէր զլանում իր հերթին նույնը անել հնչակյանների նկատմամբ: Դրանից հետո «Դրոշակի» խմբագրությունը միության վերաբերյալ վերակազմյալների կենտրոնական վարչության պաշտոնական հայտարարությանը պատասխանում է, որ խմբագրությունը տեղյակ լինելով Դաշնակցության ընդհանուր հայեցակետին, չի պատասխանելու վերակազմյալ կենտրոնի դիմումին, քանի որ այդ կենտրոնի կազմը իրենց հայտնի է և իրենք դեմ են այդ կազմին դեռ 1896 թվականից[3]: Դրանից հետո վերակազմյալներին առաջարկվում էր, որ միության իրագործման համար նրանք պետք է «հարկավոր ճանապարհը հարթեն», այսինքն կուսակցությունից հեռացվեն վերոհիշյալ գործիչները: Դաշնակցության նման պահանջը փաստորեն անհնարին էր դարձնում միությունը: Ճիշտ է, 1901թ. հունվարին Արփիարյանը դուրս եկավ կուսակցությունից, բայց դա էական ազդեցություն չունեցավ միության գործընթա-

[1] «Մարտ», 1897, թիվ 7:
[2] «Նոր կյանք», 1900, թիվ 14:

[1] ՊԿՊԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 25, թ. 3:
[2] Հավելված «Դրոշակի», 15 նոյեմբերի, 1899:
[3] Նույն տեղում, մարտի, 1900:

ցի վրա: 1901թ. օգոստոսին իր բարեկամ Լևոն Բաշալյանին ուղղված նամակում Ա. Արփիարյանը գրում է. «Սիրելի Լևոն ահա 8 ամիս է հրաժարեցա, սակայն միություն եղա՞վ»[1]: Ահա այսպիսի վախճան ունեցան ՀՅԴ և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության միջև սկսված բանակցությունները միության խնդրի շուրջ:

1899 թվականից սկսեց լույս տեսնել Վերակազմյալների «Ձայն հայրենյաց» թերթը: Սկզբում այն լույս էր տեսնում Նյու-Յորքում, այնուհետև Ուստրում, 1900-1908թ.թ. Բոստոնում, 1908-1911թթ.՝ Կ. Պոլսում:

Նրա խմբագիր-տնօրեն էր Գարեգին Զիթչյանը, խմբագիրները՝ Սուրեն Պարթևյանը, Լևոն Լարենցը /Քրիզճյան/: «Ձայն հայրենյաց»-ը արևմտահայերի ազատագրությունը կապում էր ապստամբության հետ, գտնելով, որ դրա համար պետք է նախօրոք պատրաստվել[2]:

Թերթը համախմբության կոչով դիմում էր հայ հասարակության բոլոր խավերին և երազում, որ հայ հեղեղեցականները ժողովրդի մեջ հեղափոխություն քարոզեին, դաշնակցեին հայ ժողովրդի հետ և «Խրիմյան Հայրիկը կանգներ հայ հեղափոխության գլուխ»:

Պարբերականը գտնում էր, որ արևելահայերը պետք է մասնակցեն արևմտահայ ազատագրական պայքարին և կարող են վճռական դեր կատարել այդ պայքարում[3]: Սակայն անդրադառնալով Կովկասից օգնության հասնող ուժերին, թերթը նշում էր, որ դրանք կարող են օգտակար լինել միայն այն դեպքում, երբ Արևմտյան Հայաստանում սկսվի ընդհանուր ապստամբությունը: «Ձայն Հայրենյացը» չէր գնում Արևմտյան Հայաստանի թուրքիայից անջատվելու խնդիրը և այդ հարցի լուծումը տեսնում էր Եվրոպական պետությունների հսկողության տակ Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար իշխանության հաստատման մեջ:

1902թ. փետրվարին Փարիզում իշխան Սաբահէդդինի նախաձեռնությամբ գումարվեց «Օսմանյան ազատականների համաժողով»: Համաժողովին հրավիրված հայ պատվիրակները երեք դաշնակցական և երեք վերակազմյալ, հանդես եկան համերաշխ և միասնական տեսակետով: Նրանք ընդունեցին Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատման անհրաժեշտությունը: Սակայն համաժողովի ընթացքում ակնհայտ դարձավ, որ երիտթուրքերի նպատակը միայն Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի օգնությամբ 1876թ. Օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումն է, իսկ ինչ վերաբերում է հայկական բարենորոգումների խնդրին, ապա նրանք չէին ուզում ընդունել ո՛չ Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը, ո՛չ եվրոպական միջամտությունը: Այդ

[1] ԳԱՌԹ, Ա. Արփիարյանի ֆոնդ, գ. 51, թ. 7:
[2] «Ձայն Հայրենյաց», Բոստոն, 1902,թիվ 119:
[3] Նույն տեղում:
[4] Նույն տեղում,1905,թիվ 218:
[5] Նույն տեղում, թիվ 369:

պատճառով հայ պատվիրակները ընդհարվեցին երիտթուրքական ղեկավարների, մասնավորապես Ահմեդ Ռեզայի հետ և հեռացան համաժողովից:[1]

Դարասկզբին հնչակյան երկու կուսակցությունների միջև շարժում սկսվեց միավորվելու համար: Միության բանակցությունները սկսվեցին Լոնդոնում 1902թ. մարտին: Մայիսի 17-ին Բոստոնում տեղի ունեցավ միության հանդիսությունը:[2] Կուսակցությունների միության պայմանները հաստատվում են Հնչակյան կուսակցության III-րդ պատգամավորական ժողովում /Լոնդոն 1901թ. սեպտեմբեր–1902թ. մարտ/: Այդ պայմաններն էին.

-Հնչակյան կուսակցության գերագույն ղեկավար մարմինը կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովն է, որից միայն կախում ունեն ծրագրային, վարչական և այլ փոփոխությունները:

-«Հնչակ»-ը դառնում է կուսակցության պաշտոնական օրգան:

- Եվ իբրև մարտական օրգան, զբաղվելու է զուտ հայ հեղափոխական և ապստամբական հարցերով:

-Կուսակցության ընդհանուր գործերի ղեկավարությունը պիտի կատարե Միացյալ կեդրոնը բաղկացած 6 հոգուց /3-ական մարդ երկու կողմից/:

-«Նոր կյանքը» դադարում է պաշտոնական օրգան լինելուց և իբրև սեփականություն հնչակյան կուսակցության, մնում է որպես զուտ գրական հանդես:

-Եթե միևնույն քաղաքում կան հին և նոր հնչակյան մասնաճյուղեր, ապա միանալով ընտրում են իրենց միակ վարչությունը, որի տրամադրության տակ է դրվում ողջ գույքը:

-«Հնչակը» հնչակյան կուսակցության օրինական սեփականությունն է:

-Սոցալիզմի գաղափարը, որպես հասարակական նպատակ, հարկադրված է մնալ իդեալական, գաղափարային վիճակի մեջ իր առաջնային տեղը զիջելով ուրիշ խնդրի.«Որովհետև ազգային ազատությունը օտարի լծից ներկայանում է այժմյան հայկական պայմանների մեջ առաջին և գլխավոր անհրաժեշտությունը, ինչպես ընդհանուր հայության, նույնպես և բոլոր հայ բանվորների համար, որոնք նրա բաղկացուցիչ մասն են կազմում, ուստի և հին հնչակյան և նրան հետևող հայ բանվորների բուն սոցալիստական բոլոր ձգտումները հարկադրված են մնալ իդեալական, գաղափարային վիճակի մեջ»[3]:

-Միաժամանակ հայտարարվեց,որ կուսակցության երկու հատվածները պահպանում են իրենց ինքնուրույն ծրագրերը առանց միմ-

[1] Ճիզմեջյան Մ., Նշվ. աշխ., էջ 135:
[2] Նույն տեղում, էջ 75:
[3] ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, Ֆոնդ 4045, ցու ցանկ 1, գործ 40, թ. 1-3:

յանց խանգարելու, մինչև առաջիկա պատգամավորական ժողովի գումարումը: Եթե որևէ մասնաճյուղ ցանկանում է գործել այս կամ այն ծրագրին համեմատ, ապա նա ազատ է դրա մեջ: Միությունը իրագործվելուց հետո միացյալ կուսակցությունը կրելու է «Հնչակյան կուսակցություն» միակ անունը[1]:

1902թ. հունիսի 4-ին հայտարարվում է հնչակյան կուսակցության երկու հատվածների միավորման մասին. «Ներկա ամսի 3-ին երկու-երեք ամիսներից ի վեր սպասված երկու հատվածննների կենտրոնական մարմինների ժուլումը կատարվեցավ», –հայտնում էր շրջաբերականը:

Հնչակյան միությունը մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայ հասարակության բոլոր խավերի մեջ: Ցավոք, միությունից հետո անդամ կուսակցական ներքին տարաձայնությունները չվերացան, ընդհակառակը, շատ չանցած նոր թափով սրվեցին՝ վերածվելով արյունահեղ բախումների եւ փոխադարձ սպանությունների: Բանը նրանումն է, որ միությունը կայացավ թղթի վրա, իսկ գործնականում այն դեռ շատ հեռու էր իրականությունից: Հին հնչակյանների խոստովանությամբ միության հռչակումից հետո էլ միացյալ կուսակցության ձախակողմյան տարրերը չէին հրաժարվել սոցիալիզմի քարոզչությունից: Միացյալ կենտրոնի հին հնչակյան երեք ղեկավարները՝ Համբարձում Արզումանյանը /հետո նրան փոխարինեց Սապահ Գյուլյանը/, Սաղաթել Գևորգյանը, Սիմոն Հովյանցը, «որոնք համոզված մարքսիստներ էին, կչարունակեին «Հնչակի» սյունակներեն սոցիալ-դեմոկրատական փրոփոկանտը՝ ցնցելով հետչրջական, կղերական խավերը և կուսակցության պահպանողական-ազգային շարքերը վերակազմյալները: Սոցիալիստական թևին ուժ կուտային ռուսահայ մտավորականները»[2]: Բացի սրանից կար ևս մի լուրջ հանգամանք. Միության հռչակումից հետո էլ հին հնչակյան թևը ձգտում էր վերականգնել Նազարբեկի ղեկավար դիրքը միացյալ կուսակցության մեջ՝ դրանով խախտելով իրենց իսկ կողմից ստորագրված միության հռչակագիրը, որի պայմաններից մեկը հետևյալն էր Ամեներս Նազարբեկը որևէ ուղղակի կամ անուղղակի հարաբերություն, կապ չպետք է ունենա հնչակյան կուսակցության հետ եւ պետք է հրաժարվի «Հնչակի» սեփականությունից փոխանցելով այն նորընտիր կենտրոնական վարչությանը[3]: Այս հարցը քննարկվել էր և ընդունվել /հին/ Հնչակյանների պատգամավորական ժողովում 1902թ. հունվարի 10-ին: Հունվարի 19-ին Նազարբեկը Փարիզից նամակ[4] էր գրել և հրաժարվել «Հնչակի» սեփականության իր իրավունքից: 1902թ. հուլիսի 23-ին հին հնչակյանները որոշում են Նազարբեկին հրավիրել իբրև «Հնչակի» խմբագիր, սակայն

[1] ՀՀ ՀՔԿՓԿՊՄ, Ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 40, թ. 1-3:
[2] Ճիզմեջյան Մ., նշվ. աշխ, էջ 283:
[3] Նույն տեղում, էջ 73:
[4] Նույն տեղում, էջ 74:

մերժում են ատանում կենտրոնի վերակազմյալ անդամների կողմից /Արզուման, Վահրամ Գրիգորյան, Վահան Շահրիման/: Նազարբեկի շուրջը բարձրացած աղմուկը չէր կարող արձագանք չստանալ հայ հասարակության լայն խավերի շրջանում: «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը հանդես եկավ հնչակյան միության օգտին և քննադատության ենթարկեց Նազարբեկին: Իսկ վերջինիս կողմնակիցները մեծ աղմուկ բարձրացրին Առաքելյանի դրքուլկի դեմ և պահանջեցին Նազարբեկի վերադարձը: Կուսակցության ձախ թևը պահանջում է, որ Կենտրոնը հոգա Նազարբեկի պատասխան գրքուլկի /«Զարթախոս թզուկ»/ նյութական ծախսերը, «որը նախ լուսարանած կըլլար հանրային կարծիքը և երկրորդ փոքրիկ հասույթ մըն ալ ապահոված կըլլար անոր հեղինակին»: Սակայն վերակազմյալները դարձյալ մերժում են: Կուսակցության երկու հատվածների միջև հակամարտությունը գնալով սաստկանում է: Վերակազմյալների ղեկավար Կ. Փափազյանը անհաշտ դիրք է ընդունում բարձրացված հարցերի նկատմամբ: Մյուս կողմից հակառակորդ հատվածը հին հնչակյանները իրենց իսկ բնորոշմամբ «Սագունիի, Սապահ Գյուլյանի և ուրիշներու միջոցով հակահարված կու տար և կջանար կուսակցությանը դնել իր նախկին դիրքին վրա»[2]:

1903թ. հունվարի 1-ին «Հնչակում» լույս է տեսնում հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը . «Ամեն կարգի ոճրագործություների և հեղափոխական գործին դեմ իրենց լարած սոսկալի դավադրության պատճառով, կուսակցությանս շարքերից ընդմիշտ արտաքսված են նախկին վերակազմյալ հնչակյան հերձվածին պատկանող Ալեքսան Արզուման, վահան Շահրիման, Վահրամ Գրիգորյան, Կարապետ Փափազյան, Պատվելի Գարեգին Զիթճյան, Ղևոնդ Վրդ. Մարդուկեսյան, Սուրեն Սուրենյան /Ղազարոս Կոլոզյան/, Զարեհ Գոչունյան, Մարտիրոս Տեր-Հովհաննիսյան ինչպես նաև իրենց ձևքին գործիք դարձած խմբակը»[3]: Հայտարարության մեջ ասվում է, որ կուսակցությունից արտաքսվում են նաև հնչակյաններ Համայակ Խուշպուլյանը, Սմբատ Ոսոիկյանը /կուռնիկ/, Հրաչյան /Գրիգոր Ղարիպյանը/ «առաջինների դավադրությանը մասնակցելու հանցանքով»: Նույն հայտարարության մեջ նշված էր նաև, որ հին հնչակյանները դեռ 1902թ. սեպտեմբերի 5-ին ներքին շրջաբերականով հայտարարել էին Արզուման, Վ. Շահրիմանի և Վահրամ Գրիգորյանի կուսակցության կենտրոնական վարչությունից արտաքսման և վերոհիշյալ անձանց կողմից հնչակյան մասնաճյուղերի հետ որևէ հարաբերություն ունենալու, նաև կուսակցական որևէ պաշտոն վարելու իրավունքից զրկված լինելու մասին: «Հնչակի» նույն համարում ընդարձակ խմբագրականով

[1] «Հնչակ», 1903, թիվ 1:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում:
[4] Նույն տեղում:

հին հնչակյանները /Նազարբեկյանները/ հայտարարեցին «սոցիալիստական ուղղությունը անխաթար պահելու իրենց վճռականությունը», դրանով ուժգին հարված հասցնելով միությանը: ԱՄՆ-ի վերակազմյալները Գարեգին Զիթչյանին որպես լիազոր-ներկայացուցիչ ուղարկում են Լոնդոն, ամրապնդելու համար միության կապը հնչակյան երկու թևերի միջև և թույլ չտալու հետագա պառակտումը: Լոնդոնում Զիթչյանի նկատմամբ խիստ թշնամական դիրք են գրավում հին հնչակյանները: Անգլիայից Զիթչյանն անցնում է Բուլղարիա, հետո Ռուսաստան, հնչակյան մասնաճյուղերում կապերն ամրապնդելու համար[2]: Միևնույն առաքելությամբ վերակազմյալները Կովկաս էին ուղարկել Մխո-Շահենին /Սեֆերյան/, արևմտահայ հայդուկային պայքարի նշանավոր հերոսներից մեկին: Սակայն 1903թ. ապրիլին հին հնչակյանների կողմից Փոթիում սպանվում է Մխո-Շահենը, իսկ հունիսին Օդեսայում Գ. Զիթչյանը[3]: Վերջինս վերակազմյալների «Ձայն հայրենյաց» պարբերականի խմբագիր-տնօրենն էր, կուսակցական նշանավոր գործիչ, հեռատես: Վերակազմյալ երկու գործիչների սպանությունը վերջին հարվածն էր հնչակյան միությանը: Իրենց հերթին պատասխան վրեժխնդրության դիմեցին վերակազմյալները: 1903թ. հոկտեմբերին Շվեցարիայում մահափորձ կատարվեց Նազարբեկի դեմ: Հուլիսին Բոստոնում ծանր վիրավորվեց Սապահ-Գյուլյանը: Հոկտեմբերին Լոնդոնում սպանվեց Սազունին, նոյեմբերին Արամ Գրիգորյանը /Համր/ ու Տիգրան Իշմիրլյանը /Որսորդ/[4]: Եղբայրասպան կռիվները ծանր տպավորություն են գործում ինչպես ողջ հայ հասարակության, այնպես էլ եվրոպական հանրային կարծիքի վրա: Անգլիական մամուլը բողոքի ալիք բարձրացրեց ընդդեմ մայրաքաղաքում կատարված սպանությունների: Այս կռիվների ողջ պատասխանատվությունը հին հնչակյանները դնում էին վերակազմյալների վրա, մեղադրելով նրանց այն բանում, որ իրենց գործիչներին՝ Մխո-Շահենին և Գ. Զիթչյանին ուղարկեցին Կովկաս՝ քայքայելու համար հնչակյան ճակատը. «Մխո Շահեն և մանավանդ Զիթճյան, իրենց հախուռն, կրքոտ և մանավանդ մոլեռանդ կեցվածքով զրգռեցին կիրքերը և ծայր տվեցին սպանություններու այս ցավառիթ շարքին»[5]: Անշուշտ, կատարվածի մեջ մեղքի իրենց բաժինն ունեին վերակազմյալները, որոնք չկարողացան ցուցաբերել հարկավոր համբերատարություն և չրջահայացություն, և գնացին առճակատման՝ հեղելով իրենց երեկվա կուսակիցների արյունը: Սակայն ակնհայտ է, որ հնչակյան միության գլխավոր պառակտիչները դարձան հին հնչակյանները, որոնք նույնիսկ միության հռչակումից հետո էլ չհրաժարվեցին սոցիալիզմի քա-

[1] «Հնչակ», 1903, թիվ 1:
[2] Ճիզմեճյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 87:
[3] Նույն տեղում, էջ 89-90:
[4] Պատմություն Ս. Դ. Հ., հ. Ա, էջ 288:
[5] Նույն տեղում, էջ 289:

րոզչությունից, զրանով խախտելով իրենց իսկ համագումարում ընդունած միության պայմանները:

1904թ. հոկտեմբերին վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության Ամերիկայի նահանգային վարչությանը Բոստոնում հրապարակում է «Արմենիա» անդլերեն ամսաթերթը: Պարբերականի խմբագրական մարմնի անդամներն էին Սարգիս Մալեմեզյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Վահրամ Գրիգորյանը, Կարապետ Փափազյանը, Արշակ Մահտեսյանը: Թերթի նպատակն էր ամերիկյան հասարակությանը իրազեկ դարձնել հայկական հարցին, ընդլայնել հայասերների շրջանակը՝ հատկապես ազդեցիկ խավերի շրջանում և օգտագործել Ամերիկայի հանրային կարծիքը ի նպաստ հայկական հարցի[1]:

1903-ից 1907թթ. Ալեքսանդրիայում հրատարակվում էր «Ազատ բեմ» շաբաթաթերթը: Նրա տնօրենը /Զարեհ Գոչյան/ և խմբագիրներից մեկը /Լևոն Լարենց/ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության անդամ էին: Պարբերականը խմբագրել է նաև Երվանդ Օտյանը:

«Ազատ բեմը» լուսաբանում էր Եգիպտոսի հայ գաղութի հոգսերը, խնդիրները, կրթական, մշակութային ու բարեգործական մարմինների գործունեությունը: «Կացությունը Հայաստանին մեջ» խորագիրը կրող հաղորդումներում արծարծվում էր արևմտահայության վիճակը:

Անդրադառնալով օսմանյան տիրապետությունից հայ ժողովրդի ազատագրության և դրանում եվրոպական դիվանագիտության դերի հարցին, պարբերականը թեև այն իրատացիորեն որակում է չահամոզ, փոփոխական ու խաբուսիկ, սակայն մյուս կողմից չէր անտեսում նրա դերը, ընդունելով, որ առանց նրա միջամտության անհնար կլինի հայության ազատագրությունը[2]:

«Ազատ բեմը» գտնում է, որ իր ազատությունը հայ ժողովուրդը պետք է կապի լրջորեն նախապատրաստված համընդհանուր ապստամբության հետ, որը կտիրի Եվրոպային միջամտելու և ավարտելու համիդյան ռեժիմի վերջնական տապալումը:

Պարբերականը համոզված է, որ ներկա պայմաններում հայության կրած սարսափելի կորուստներից հետո որևէ մասնակի շարժում կամ ցույց ինքնապաշտպանության միջոցներից ցուրկ հայ ժողովրդի նկատմամբ հավասարազոր է «ոճրագործության»[3]:

«Ազատ բեմը» բարձրացնում է հայ ունևոր խավերի կողմից ազատագրական շարժմանն ակտիվորեն աջակցելու խնդիրը, խորապես համոզված լինելով այն ճշմարտության մեջ, որ «ճգնաժամային պահերին ազգին սատարելու փառքն անհամեմատելի է անձնական, սին փառասիրության հետ»[4]:

[1] Ճիզմեճյան, նշվ. աշխ., էջ 116:
[2] «Ազատ բեմ», 1904, 19 հուն. Ցիսի:
[3] Նույն տեղում, 16 հուն. Ցիսի:
[4] Նույն տեղում, 1 սեպտեմբերի:

Անդրադառնալով այդ ժամանակ ընթացող ռուս-ճապոնական պատերազմին, պարբերականը Ռուսաստանի պարտությունը յուրատեսակ պատիժ է համարում հայությանը հասցված վնասների դիմաց: «Ազատ բեմը» գտնում էր, որ բռնապետական Ռուսաստանի պարտությունը կարագացնի Ռոմանովների դինաստիայի անկումը և երկրի ազատականացումը:

Պարբերականը համոզված է, որ դեմոկրատական ազատական Ռուսիան այլևս չի աջակցի Թուրքիային, որի արդյունքում «ավելի շոշափելի կդառնա ազատական պետությունների դերը Արևելյան հարցում»[1]:

Հնչակյան միության ձախողումից հետո երկար չտևեց նաև վերակազմյալների ներքին միասնությունը: Նրանց մի մասը հակված էր դիմելու հայ հարուստներից բռնի ճանապարհով դրամ հավաքելու միջոցին: Այս հարցում հատկապես ակտիվ էր Ակեքսան Արղությանը: Վերակազմյալների մյուս մասը դեմ էր դրան: Վերակազմյալների միջև շարունակվող տարաձայնությունների ժամանակ 1906թ. սկզբին Կ. Պոլսում սպանվեց մեծահարուստ ազգային բարերար Աբիկ Ունճյանը, իսկ 1907թ. հուլիսին Նյու-Յորքում գործի վճռաբանական Հովհաննես Թավշանճյանը, որոնք հրաժարվել էին սպառնալիքով դրամ տալ կուսակցությանը: Այս սպանությունները բողոքի ալիք են բարձրացնում հայության շրջանում: Կուսակցության ներսում սկսվում են երկպառակությունները: Կուսակցության միասնության պահպանման համար 1906թ. հուլիսին Ֆիլադելֆիա քաղաքում տեղի է ունենում վերակազմյալների ԱՄՆ-ի նահանգային մասնաճյուղերի պատգամավորական ժողովը: Սակայն այն չկարողացավ կանխել կուսակցության մասնատումը: Ֆիլադելֆիայից հետո վերակազմյալների մասնաճյուղերի մի մասը ինքնալուծարվում է: Մնացած մասնաճյուղերը /թվով մոտ 20-ը/ ուխտում են հավատարիմ մնալ կուսակցությանը և կրկնակի զոհողությամբ ու գործունեությամբ Ամերիկահայության ուժերը գործածել ազգային դատը հետապնդելու համար: Որոշվում է նաև նոր թերթ հրատարակել: 1907թ. ապրիլի 20-ին Բոստոնում լույս է տեսնում վերակազմյալների «Ազգ» շաբաթաթերթը, Ս. Պարթևյանի խմբագրությամբ[2]:

«Ազգը» դատապարտում է Թավշանճյանին սպանողներին և հայտարարում, որ մարդասպան խմբակը ոչ մի առընչություն չունի վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հետ և ընդամենը «մի քանի գեղծարար ու արտաքսված խաչագողերու դրամաշորթական քլիք մըն է»[3]:

[1] «Ազատ բեմ», Ալեքսանդրիա, 1905, 18 մարտի:
[2] «Ազգ», Բոստոն, 1907, 20 ապրիլ:
[3] Նույն տեղում, սեպտեմբերի 7:

Պարբերականը ընդգծում էր, որ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը խիստ դատապարտում է հայ հեղափոխության անունով բռնի ղրամ պահանջելու և ղրամի համար մարդ սպանելու սկզբունքը»[1]:

Ինչպես և վերակազմյալների մյուս պարբերականները, «Ազգը» նույնպես «հայ հեղափոխություն» ասելով հասկանում էր միայն «տաճկահայ դատը և անոր լուծումին համար մղված կռիվը»[2]:

«Տաճկահայ դատի» լուծման ձևը «Ազգը» համարում էր մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացումը: Սակայն դա չի նշանակում, թե Ամերիկայի վերակազմյալները դեմ էին անկախ Հայաստանի ստեղծմանը, ուղղակի տվյալ պատմական պահին նրանք ավելի իրական էին համարում ինքնավարության պահանջը[3]:

«Ազգը» մեծ նշանակություն էր տալիս զինված ապստամբությանը և մեծ տերությունների միջամտությանը, առանց որի անհնարին էր համարում հաղթանակը: Նա մերժում էր սոցիալիզմը, չտեսնելով «որևէ կապ հայ դատի և զայն շրջապատող ներկա իրականության հետ»: Պարբերականն ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ սոցիալիզմը խառնելով արևմտահայ դատին նրան մեծ վնաս կհասցնի, քանի որ արևմտահայ իրականության մեջ սոցիալիստական գործունեության համար տակավին հող չկա[4]:

1907թ. Դաշնակցություն կուսակցության կողմից հրավեր ուղարկվեց վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությանը խորհրդակցելու և միասնական տեսակետով հանդես գալու Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների երկրորդ համագումարում, որը տեղի ունեցավ դեկտեմբերին Փարիզում: Սակայն վերակազմյալները հրաժարվեցին մասնակցել համաժողովին՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայկական հարցում երիտթուրքերի տեսակետը չէր փոխվել[5]:

1907թ. հին հնչակյանների և վերակազմյալների շրջանում շարժում է սկսվում համագործակցելու համար: Այս նպատակով Եգիպտոսում հին հնչակյանների հետ բանակցություններ էր վարում Մ. Տամատյանը: Այդ բանակցություններն ավարտվում են հաջողությամբ: 1908թ. հունվարի 18-ի «Ազգի» համարում հրապարակվում է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը. «Ներկայիս պաշտոնապես կհայտարարենք. հայ հասարակության, թե հնչակյան և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությանց միջև, 1907 նոյեմբերի 24-են, համերաշխական դաշինք կնքված է կարևոր և էական խնդիրներու

[1] «Ազգ», 1907, սեպտեմբերի 7:
[2] Նույն տեղում, 1907, 7 հուլիսի:
[3] Նույն տեղում, 1908, 25 մայիսի:
[4] Նույն տեղում, 1908, 27 հունիսի:
[5] Նույն տեղում:
[6] Ճիզմեճյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 132:

մասին, տաճկահայ ազատագրության գործին մեջ միացյալ ուժերով գործելու համար»: Հայտարարության տակ ստորագրել էին Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը և վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական հանձնախումբը:

1908թ. սկզբին «Ազգ» թերթի շուրջը համախմբված վերակազմյալները Եգիպտոսի իրենց մասնաճյուղին լիազորում են բանակցությունների մեջ մտնել Արմենական և Միութենական կազմակերպությունների հետ՝ Միություն կազմելու համար: Բանակցություններին վերակազմյալներից մասնակցում էին Մ. Տամատյանը, Վ. Թեքեյանը, Ս. Պարթևյանը, Շ. Հովիվյանը, Կ. Գրիգորյանը, արմենականներց Ա. Եկարյանը, Գր. Պեոզիկյանը, Միք. Նաթանյանը: Բանակցությունների արդյունքում կազմավորվում է «Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը», որը շուտով կոչվում է «Հայ սահմանադրական Ռամկավար կուսակցություն»: Այն հռչակվում է 1908թ. հոկտեմբերին Վահան Մալեզյանի տանը գումարված համագումարի ժամանակ[1]:

1908թ. Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո հնչակյանները ի դեմս Սապահ-Գյուլյանի, վերակազմյալներին առաջարկեցին ձուլվել իրենց կուսակցության մեջ, սակայն մերժում ստացան[2]: Վերակազմյալները զգուշությամբ էին մոտենում երիտթուրքական հեղաշրջմանը և սահմանադրության հռչակմանը: Շարժման եռուզեռի օրերին «Ազգը» գրում էր. «Այս բոլորից չէ կարելի եզրակացնել, թե լուրջ հեղափոխություն է բռնկվում Թուրքիայում, թե թուրք տարն էլ արդեն որոշել է զենքի օգնությամբ դիմադրել սուլթանական կամայականություններին»[3]: Վերակազմյալները կոչ էին անում չատ չոգևորվել, միշտ հիշել ապրած ոչ վաղ անցյալը, որը շրունակում է «դեռևս մնալ ներկա»: Պարբերականը մ տավախություն էր հայտնում, որ «սահմանադրական» Թուրքիան[5] արևմտահայ ազատագրական շարժման համար «գարուն» չի դառնա[4]:

Արմենականների հետ միությանը չմասնակցած վերակազմյալները պահպանեցին իրենց ինքնուրույն գոյությունը: Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո վերակազմյալների մի մասը վերադարձավ Կ. Պոլիս /Արզուան, Քրիզճյան/, որտեղ շարունակեցին հրատարակել «Ձայն հայրենյացը»: Ջնայած Կ. Պոլսում վերակազմյալները սակավաթիվ էին, այնուհանդերձ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում նրանք ճանաչված էին իրենց ակտիվ գործունեությամբ: Նրանք նշում էին, որ հրաժարվում են զինված ապստամբության իրենց ծրագրից, կողմնակից են Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանմանը և ալակցելու են սահմանադրության հռչական սկզբունքների իրականացմանը[1]:

Անդրադառնալով բարենորոգումների խնդրին, «Ձայն հայրենյացը» գտնում էր, որ այն անհրաժեշտ է կայսրության բոլոր ժողովուրդներին, բայց բոլորից առավել դրա կարիքը զգում են հայերը, որովհետև նրանց դրությունն ամենից վատթարն է[2]: 1909թ. կիլիկիահայության կոտորածների ժամանակ, վերակազմյալները ցույց տվեցին,[3] որ ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է երիտթուրքերի վրա[4]: Անդրադառնալով հողային հարցին, վերակազմյալները գտնում էին, որ մինչև 1908թ. հայերից խլված հողերը պետք է ետ վերադարձվեն[5]: Ինչ վերաբերում է սոցիալիզմին, ապա վերակազմյալները մնացել էին իրենց հին տեսակետին, գտնելով, որ հետամնաց ու բռնապետական Թուրքիայում սոցիալիզմի համար ոչ մի պայման չկա:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո «Ձայն հայրենյացը» գրում էր, որ միայն Եվրոպայի օգնության վրա հույս դնելով հայ ազգը չի կարող հասնել իր նպատակին, և պետք է հույսը դնել նաև սեփական ուժերի վրա: Վերակազմյալները գտնում էին, որ հայ երիտասարդությունը պետք է զբաղվի ռազմական գործով, որպեսզի պատրաստ լինի ինքնապաշտպանության:

1910թ. Բոստոնում սկսեց հրատարակվել վերակազմյալների «Պահակ» թերթը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կանխազգալով հայությանը սպասվող աղետը, վերակազմյալները սկսեցին զենք ու զինամթերք փոխադրել Եգիպտոսից և ուժեղացնել իրենց մասնաճյուղերը Սուետիայում, Զեյթունում, Հալեպում[6]:

Միաժամանակ, նրանք հանդես եկան ազգային բոլոր ուժերի համագործակցության կոչով:

---

[1] «Ազգ», 1908, 18 հուն Ցվար:
[2] «Արև», Կահիրե, 1926, 27 հոկտեմբերի:
[3] Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, էջ 363:
[4] «Ազգ», 1908, 8 օգոստոսի:
[5] Նույն տեղում, 15 օգոստոսի:

[1] «Ձայն հայրենյացը», 1908, 6 նոյեմբերի:
[2] Նույն տեղում, 1909, 19 փետրվարի:
[3] Նույն տեղում, 18 փետրվարի:
[4] Նույն տեղում, 9 հուլիսի:
[5] Նույն տեղում, 5 նոյեմբեր:
[6] ՀՀ ՊԿՊԱ, Ապտ Պետրոսյանի ֆ. 453, ց. 1, գ. 133, թ 1:

ԳԵՎՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի ընթացքում հայ ժողովրդի երկու հիմնական հատվածների մոտ արձանագրված աննախադեպ տնտեսական վերելքը, կրթա-մշակութային ու գաղափարա-քաղաքական զարթոնքը ժամանակակից հայ ազգի ձևավորման փաստի վկայությունն էր: Դա անխուսափելի էր դարձնում հայրենիքի ազատագրման և անկախ պետականության վերականգնման մասին հայության աղոտ երազանքների ու ձգտումների տեղափոխումը գործնական պայքարի՝ ազգային-ազատագրական շարժման հարթություն: Շնորհիվ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ծավալված հայ ազգային-ազատագրական շարժման, ինչպես նաև հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության խնդիրների շարք մտնելու պատմական իրողության, հայրենիքի ազատագրման և անկախ պետականության վերականգնման հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը հստակեցրեց իր քաղաքական նպատակների աշխարհագրական սահմանները՝ հանդես գալով որպես Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիր: Դրանով իսկ, 19-րդ դարի վերջին քառորդում ստեղծվեցին անհրաժեշտ նախադրյալներ՝ ողջ ազգի քաղաքական ձգտումների նպատակակետը դարձած Արևմտյան Հայաստանի ու արևմտահայության ազատագրության համար պայքարող ոչ մեծ կազմակերպությունների ու անհատների ջանքերը միավորելու համար:

Հ. Յ. Դաշնակցությունն այդ միաժամանակ և առարկայական և ենթակայական բնույթ ունեցող գործընթացների ծնունդն էր, դրանց ծավալման արդյունքում հայության առջև կանգնած նոր և աննախադեպ մարտահրավերներին՝ դիմակայելու ողջ ու կենսունակ ձգտումների մարմնացումը: Սակայն, Հ. Յ. Դաշնակցությունն արևմտահայերի ազատագրության գործը առաջնորդելու և հունավորելու համար ստեղծված հերթական կազմակերպությունը չէր, այլ մի կողմից՝ սեփական հայրենիքի ազատագրության խնդիրը ողջ ազգի միացյալ ուժերով հետապնդելու քաղաքական կամքի և մյուս կողմից՝ սկիզբ առած շարժումն ազգային նեղ շրջանակներից դուրս բերելու և ողջ մարդկության ազատագրության համար ընթացող ընդհանուր պայքարի մեկ մասնիկը դարձնելու ձգտումների, այսինքն՝ հայ ժողովրդի ազգային ու համամարդկային նպատակների համադրության ու սինթեզի եզակի փորձը՝ ողջ 19-րդ դարի հայոց պատմության մեջ: Հենց դրա շնորհիվ, արդեն 20-րդ դարի սկզբին Հ. Յ. Դաշնակցությունը դարձավ հայ ազգային-ազատագրական շարժումը ղեկավարող հիմնական ուժը, իսկ քիչ անց նաև հայոց անկախ պետականության վերականգնման գործի կազմակերպիչն ու առաջնորդը:

* * *

Հ. Յ. Դաշնակցությունը իր քաղաքական ու կազմակերպական հնարավորությունների և գաղափարական ու բարոյական արժեքների պինանոցում ներառեց ողջ 19-րդ դարի ընթացքում հայության տարբեր հատվածներում կուտակված մարդկային-մտավոր, գաղափարա-բարոյական ու մարտական-պինյալ ներուժի նշանակալի մասը:

19-րդ դարի հայ քաղաքական մտքի կիզակետում գտնվող առանցքային գաղափարը և հայ հասարակական-քաղաքական շարժումների հիմնական նպատակը ազգի հետագա գոյատևումն ապահովելու ուղիների և միջոցների փնտրտուքն էր: Այդ գործում մեծ էր Խ. Աբովյանի, Ստ. Նազարյանցի, Մ. Նալբանդյանի, Գր. Արծրունու, Ղ. Ալիշանի, Մ. Խրիմյանի և Րաֆֆու գաղափարական ներդրումը, ինչպես նաև 1862թ. Զեյթունի ապստամբության, 1870-80-ական թվականների ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների ձեռնարկած առաջին քայլերի և հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտության խնդիրների շարքն անցնելու պատմական փաստի ազդեցությունը:

Երբ 19-րդ դարի 70-80-ական թվականների հայ քաղաքական միտքը տատանվում էր հայկական հարցի լուծմանը հասնելու երկու հիմնական ուղիների՝ խաղաղ տնտեսա-մշակութային առաջադիմության և զինված պայքարի երկընտրանքի միջև, սկզբում ազգային-ազատագրական շարժմանը զուգահեռ հանդես եկած, իսկ ապա նրա հետ աստիճանաբար միաձուլված հայ ազգային նարոդնիկությունը ասպարեզ բերեց հեղափոխական երիտասարդների մի ամբողջ սերունդ, որը փորձեց համադրել արևմտահայերի ազատագրության խնդիրը՝ /հայկական հարցը/, այդ դարաշրջանում առաջադեմ մարդկության պայքարի նպատակը համարվող սոցիալիզմի գաղափարի հետ: Դրան զուգահեռ, ազգային նարոդնիկության ընկերքում ձևավորվեց այդ նպատակները հետապնդելու համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառույցի և գործելակերպի այն ըմբռնումը, որը հիմք դարձավ Հ. Յ. Դաշնակցության ձևավորման համար:

Անդրկովկասի և Ռուսաստանի հայ ազգային-նարոդնիկական կազմակերպությունները և խմբակները իրենց քաղաքական փորձի, հարազատ ժողովրդի հետ ունեցած սերտ կապի, ինչպես նաև գաղափարական ու կազմակերպական համեմատաբար մեծ ներուժի առկայության առումով գերազանցում էին 1885-ին ստեղծված Արմենական և 1887-ին հիմնված Հնչակյան կուսակցություններին, ուստի վերջիններիս ձևավորումից հետո հատուկ նշանակություն ստացավ Անդրկովկասում ու նրա մայրաքաղաք Թիֆլիսում արևմտահայերի ազատագրության գործը առաջ տանող նոր կուսակցություն ստեղծելու և բոլոր ուժերն ու կազմակերպությունները նրա շուրջը միավորելու խնդիրը:

Երբ Անդրկովկասում ու Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում հավաքված հայ ուսանողության ներսում իրենց ավարտին էին մոտենում գաղափարա-քաղաքական խմորումները և զգացվում էր խոսքից գործի անցնելու պահանջը, 1889 թվականի ձմռանը Թիֆլիսում ձևավորվեց «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպությունը, որն իր մեջ էր ներառում ինչպես առաջադեմ ուսանողությանը, այնպես էլ Անդրկովկասի մասամբ ազգայնական, մասամբ էլ ղեռևս նարոդնիկական գաղափարների ազդեցության տակ գտնվող հայ երիտասարդությանը: Այդ կազմակերպությունը չուներ հստակ կառույց ու գործելակերպ և իր ներսում պահպանում էր ավելի արմատական-հեղափոխական /«Յուժնիե նոմերա», հյուրանոցում հավաքվող խմբակ/ եւ չափավոր-ազգայնական /«Սեվերնիե նոմերայի» խմբակ/ թևերի միջև առկա այն տարաձայնությունները, որոնք նկատվում էին նաև Ռուսաստանում սովորող հայ ուսանողության շրջանում «կոսմոպոլիտների» և «չովինիստների» բանավեճի տեսքով: Ձեռնարկվեցին առաջին քայլերը նախնական ծրագիր ու կանոնագիր մշակելու, զենքի հայթայթման ու զինավարժության գործի կազմակերպման, ինչպես նաև «երկիրը» ուսումնասիրելու համար: «Երիտասարդ Հայաստանի» շարքերը ստվարանում էին մանավանդ ամռան ամսիններին, երբ մայրաքաղաքներից վերադառնում էր ուսանողության ակտիվ ու գործունյա մասը: Այդ հոսքը ուժեղացավ 1890թ. փետրվարին Մոսկվայում տեղի ունեցած ուսանողական հուզումների պատճառով, երբ Պետրովսկի գյուղատնտեսական ակադեմիայից արտաքսվեցին և Բուտիրյան բանտը նետվեցին, իսկ քիչ անց՝ հայրենիք աքսորվեցին մեծ թվով ուսանողներ, որոնց մի կարևոր ու գործունյա մասը հայեր էին՝ Ստեփան Զորյան /Ռոստոմ/, Մարտին /Մարտիրոս/ Շաթիրյան, Ավետիս Սահակյան /Հայր Աբրահամ/ և այլք: Նրանց արտաքսումը Անդրկովկաս համընկավ 1890թ. մայիսին հանդիսավորապես նշված Գրիգոր Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյակի տոնակատարություններին, իսկ քիչ անց՝ համալսարանական ու գաղոցական տարեշրջանների ավարտին, որի հետևանքով Թիֆլիսում հավաքվեց հայ երիտասարդության ընտրանին՝ վերին Ագուլիսում իր պարապմունքներն ավարտած Քրիստափոր Միքայելյանը, կայսերական ռազմաբժշկական ակադեմիայի ուսանող Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանը, Մոսկվայի հայ ուսանողության առաջնորդներից՝ Արշակ Բարխուդարյանը, Վրաստանի գյուղերում իր մասնագիտական գործունեությունը ծավալած գյուղատնտես Սիմոն Զավարյանը և այլ ուսանողներ ու երիտասարդներ: Անդրկովկասի հայ երիտասարդության համախմբման գործընթացի հետագա արագացումը պայմանավորված էր նաև 1890թ. հունիսի 18-20-ին Էրզրումում հայերի և թուրքական զորքի միջև տեղի ունեցած ընդհարման, 1890թ. հունիսի վերջերին ռուս-թուրքական սահմանագծի Կաղզվանի հատվածում Հունոյի /Հարությունն Տեր-Մարտիրոսյան/ հայդուկային խմբի սկսած գործողությունների և Էրզրումի դեպքերից

հետո՝ 1890թ. հուլիսի 15-ին, Կ. Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած Գում-Գափուի ցույցի ցնցող ազդեցությամբ: Երիտասարդությունը, որը մինչ այդ ավելի շատ գաղափարական-տեսական բանավեճերի մեջ էր, սկսեց համախմբվել ու կազմակերպվել՝ կոնկրետ նպատակի ու գործի շուրջ:

* * *

1890 թվականի հուլիսի երկրորդ կեսին և օգոստոս ամսվա ընթացքում Թիֆլիսում տեղի ունեցան մի շարք ժողովներ, որոնք հայտնի են Հ. Յ. Դաշնակցության Հիմնադիր կամ Սահմանադիր ժողովներ անունով: Այդ ժողովների արդյունքում ձևավորվեց ոչ թե հետագայի միաձուլ կուսակցությունը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, այլ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցություն կազմակերպությունը, որը արևմտահայերի ազատագրության խնդրի շուրջ բոլոր հեղափոխական ուժերին համախմբելու առաջին փորձն էր:

Տվյալ գործընթացի արագացուցիչը դարձավ Քրիստափոր Միքայելյանի վերադարձը Թիֆլիս և միացումը «Երիտասարդ Հայաստանի» արմատական-ձախակողմյան թևին: Նրա օրինակին հետևեցին նարոդնիկության զղրոցն անցած Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանը, Աբրահամ Դաստակյանը, Արշակ Տեր-Գրիգորյանը, իսկ քիչ անց նաև՝ Սիմոն Զավարյանը: Այդ միաձուլման արդյունքն էր «Դրոշակ» խմբի՝ ապագա կուսակցության միջուկի ձևավորումը: Նույն օրերին Շիրակ էր անցել Պետերբուրգից Թիֆլիս ժամանած Մարգիս Կուկունյանը, որին օժանդակելու և «Դրոշակ» խմբի մասնաճյուղերը ձևավորելու համար Ակնքանդրապոլ-Կարս մեկնեց Մարտին Շաթիրյանը: Մարգիս Կուկունյանի տրամադրության տակ էր դրվել նաև «Երիտասարդ Հայաստանի» զինանոցը: 1890թ. հուլիսի 15-ի Գում-Գափուի ցույցից անմիջապես հետո, Թիֆլիս անցավ նաև Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ Ռուբեն Խան-Ազատ, որը սակայն չմասնակցեց այստեղ սկիզբ առած առանձին խմբակների ներկայացուցիչների ժողովներին: Հիմնադիր ժողովների մասնակիցներից Արշակ Տեր-Գրիգորյանը նրան հայտնում էր. «Երիտասարդների խմբից ընտրուած ենք ես, Զաւարեանը և Քրիստափոր Միքայելյանը, Գ. Աբծրունու խմբի կողմից՝ Խաչատուր, Մալումեանը, Բագուեցիների կողմից՝ Կոստանդին Յատիսեանը...»[1]: Երիտասարդների խումբը «Երիտասարդ Հայաստանի» թևերից մեկի՝ «Յուժնիե նոմերայի» խմբակի և հայ ազգային նարոդնիկների միաձուլումից առաջ եկած «Դրոշակ» խումբն էր, իսկ «բաքվեցիները» կամ Բաքվի նավթային շրջանի ինժեներները, «Սևեր-

[1] Ռուբեն Խան-Ազատ, Հայ յեղափոխականի յուշերից, գլուխ 18, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1927, թիվ 2, էջ 116:

նիե Նոմերայի» խմբակի անդամներն էին՝ Կոստանդին Խատիսյանի գլխավորությամբ:

Առաջադեմ երիտասարդության ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր Արծրունու հոգեզավակները, իրենց ժողովներին մասնակից էին դարձրել «Մշակի» խմբագրի անմիջական շրջապատի մարդկանց, սակայն, ինչպես հետագայում վկայում էր Ա. Շիրվանզադեն՝ «Դաշնակցությունը կազմակերպվեց Գրիգոր Արծրունու գիտությամբ և հովանավորությամբ, բայց ո՛չ անմիջական մասնակցությամբ»[1]:

Թե՛ Գրիգոր Արծրունուն ներկայացնող գործիչները /Ն. Մալումյան, Ա. Քալանթար և այլք/ և թե՛ «Սևերնիե նոմերայի» խմբակի անդամները սկզբունքորեն մերժում էին սոցիալիստական գաղափարները: Նուլն դիրքերի վրա էին կանգնած նաև Մոսկվայի «երկրականների» խմբակի հետ կապված գործիչները, որոնք համախմբվել էին Լևոն Սարգսյանի շուրջը: Իրավիճակը ավելի էր բարդանում նրանով, որ Թիֆլիս ժամանած հնչակյանների ներկայացուցիչը Ռուբեն Խանազատը պնդում էր, որ ձևավորվելիք կազմակերպությունը պետք է ուներ սոցիալիստական ուղղվածություն, հակառակ դեպքում անհնար է լինելու նրա միավորումը Հնչակյան կուսակցության հետ՝ արևմտահայերի ազատագրության համար՝ պայքարող բոլոր ուժերը մեկտեղելու նպատակով: Այս պայմաններում, հենվելով «Յուժնիե-նոմերականներին» ներկայացնող արմատական երիտասարդության վրա /Հովսեփ Արղության, Ա. Պետրոսյան, Հովհաննես Յուսուֆյան և այլք/, որոնք ոչ թե տեսական բանավեճեր, այլ կոնկրետ գործ էին պահանջում, Քրիստափոր Միքայելյանը և Սիմոն Զավարյանը կարողացան համահարթել առկա տարաձայնությունները:

Ձևավորվող Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցությունը խնդիր ուներ միավորել արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր ուժերին ու գործիչներին՝ որպես իր նպատակ բանաձևելով «[2]իւրքաց Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատության...» պահանջը, որն իր խիստ ընդհանրական բնույթի պատճառով կարող էր բավարարել ինչպես ազատական, այնպես էլ սոցիալիստական համոզմունքներ ունեցող գործիչներին և նրանց ջանքներն ուղղել ազգային ընդհանուր նպատակի իրականացման համար սկսված միասնական պայքարի հունը: Այդ առիթով Քրիստափոր Միքայելյանը և Սիմոն Զավարյանը առանձին հանդիպում են ունենում Հիմնադիր ժողովների ընթացքում Թիֆլիսում գտնվող հնչակյան Ռուբեն Խանազատի հետ և նրան բացատրում, որ տվյալ ձևակերպումը նպատակ ունի կազմակերպության մեջ ներգրավել նաև հնչակյաններին: Միաժամանակ, Քրիստափոր Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը գտնում էին, որ կարիք չկա ավելի հստակ բանաձևումներով

[1] Տե՛ս Շիրվանզադե Ա., Երկերի ժողովածու, հատ.8, Երևան, 1961, էջ 169

[2] Տես Մանիֆեստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կամ «Դրոշակի» թռուցիկ թերթ, թիվ 1, էջ 1:

խրտնեցնել նաև հարուստ դասին, քանի որ միևնույն է, իրական գործիչները իրենք՝ սոցիալիստներն են լինելու, իսկ հարուստները բավարարվելու են միայն դրամ տալով: Հիմնադիր ժողովներում որոշում ընդունվեց նաև Կովկասում կուսակցության մարտական օրգանի՝ «Դրոշակի» հրատարակման մասին, իսկ որպես կուսակցության ղեկավար մարմին ընտրվեց 5 հոգուց բաղկացած /Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Զավարյան, Հովհ. Լոռու-Մելիքյան, Աբրահամ Դաստակյան և Լևոն Սարգսյան/ «Կենտրոնական վարչությունը», կամ «Կենտրոնը»: 1890թ. սեպտեմբերի սկզբներին, երբ արդեն գործում էր «Կենտրոնական վարչությունը», հրապարակվեց «Դրոշակի» թիվ 1 թռուցիկ թերթը, որը հետագայում Հ.Յ. Դաշնակցության հիմնադիրներից Ռոստոմը /Ստեփան Զորյան/[1], անվանակոչեց որպես Հ. Յ. Դաշնակցության Մանիֆեստ: Այդ փաստաթուղթը սկսվում էր «Հայեր» վերտառությունը կրող կոչով և նկարագրելով հայ ժողովրդի տառապանքները թուրքական բռնակալության լծի տակ, եզրակացնում, որ «Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին, առաջին հարցը, որ պետք է զբաղեցնի ամեն մի լուրջ հայրենասերի, այդ բոլոր յեղափոխական ուժերի միութեան եւ դաշնակցութեան հարցն է»[2]: Ուստի ձևավորվող Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցությունը դիմում էր բոլոր հայերին՝ հրավիրելով կանգնել մեկ դրոշակի տակ: «Դաշնակցութիւնը» ձգտելու է միացնել բոլոր ուժերը, կապելով իր հետ բոլոր կենդրոնները: Նպատակ դնելով թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւնը, «Դաշնակցութիւնը» մտել է այն կուռ մէջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը տապկաց կառավարութեան դէմ, ուխտելով մինչև արեան վերջին կաթիլը կուռեայ հայրենիքի ազատութեան համար»[3]:

[1] Մոսկվայի 1890թ. վետրովսկայա ուսանողական հուզումներին մասնակցելու համար իր հարազատ Նախիջևանի գավառի Տղնա գյուղը աքսորված Ռոստոմը հենց Հիմնադիր ժողովների ընթացքում է ժամանել Թիֆլիս: Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետի զեկուցագրի համաձայն, նա օգոստոսի 18-ին Երևանի նահանգից տեղափոխել է Թիֆլիս: Թիֆլիսի նահանգի ժանդարմական վարչության պետը իր հերթին 1890թ. սեպտեմբերի 12-ին զեկուցում էր Ոստիկանության դեպարտամենտին, որ Առեխան Աբրահամյանցը /այդպիսին էին Մոսկվա մնկնելիս Ռոստոմի ծեռք բերած անձնագրի տվյալները /«... ժամանել է Թիֆլիս և բնակություն հաստատել 7-րդ տեղամասում Մաչաբելովսկի փողոցի վրա Մալումյանցին պատկանող թիվ 34 տանը» /Государственный архив Российской Федерации, Департамент полиции, 3-е делопроизводство, ф.102, 1894г., д. 65, лл.10, 12/ Այս պատճառով, Հ. Յ. Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովներին Ռոստոմի չմասնակցելու վերաբերյալ ցայսօր ընդունված տեսակետին պետք է վերաբերվել մեծ վերապահությամբ, քանզի հնարավոր է, որ վերջինս գտնվելով ոստիկանության բացահայտ վերահսկողության տակ, սեփական ներկայությամբ չէր ցանկանում վտանգել իր ընկերներին, բայց քանի որ հաստատվել էր Խաչատուր Մալումյանի տանը, ապա առնվազն ոչ ուղղակի կերպով մասնակցում էր տեղի ունեցող բախտորոշ իրադարձությանը:

[2] «Դրոշակի» թռուցիկ թերթ, թիվ 1, էջ 1:

[3] Նույն տեղում:

Նորաստեղծ կազմակերպության համար հրատապ էր դարձել արդեն ռուս- թուրքական սահմանագծի վրա գտնվող Սարգիս Կուկունյանի խմբի գործողությունների կանոնակարգումը: Սակայն նրա ներկայացուցիչների այցելությունները Ս. Կուկունյանին և փորձերը՝ կասեցնել ընդհանուր ոգևորության մթնոլորտում տեղի ունեցող այդ չնախապատրաստված ձեռնարկը, որևէ արդյունք չտվեցին. ո՛չ Կոստանդին Խատիսյանին և ո՛չ էլ Սիմոն Զավարյանին չհաջողվեց իր մտադրությունից հետ կանգնեցնել անփորձ երիտասարդին: Տարերային այդ շարժումը ողբերգական հետևանք ունեցավ և ռուս սահմանապահների հետ ընդհարման հետևանքով արշավանքի մասնակիցներից 43-ը ձերբակալվեցին, իսկ ում հաջողվեց խուսափել ձերբակալությունից, հետագայում մեծամասամբ համալրեցին Հ. Յ. Դաշնակցության շարքերը:

Սարգիս Կուկունյանի տարերային ու անկազմակերպ արշավանքի ձախողումը Հ. Յ. Դաշնակցության առաջնորդներին կրկին ցույց էր տալիս թե ինչքան կարևոր է արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր ուժերի ջանքերի միացումն ու համադրումը: Այդ առումով սկզբունքային նշանակություն ունեին բանակցությունները Հնչակյան կուսակցության հետ: Հիմնադիր ժողովների շրջանում Թիֆլիսում գտնվող Հնչակյանների ներկայացուցիչ Ռուբեն Խանազատը կողմ էր արտահայտվում մեկ համահայկական կազմակերպության՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության մեջ Հնչակյան կուսակցությանը ևս ներգրավելու գաղափարին: Այդ պատճառով, նա փորձում էր հաղթահարել Ժնևում գտնվող Նազարբեկ ամուսիններին, իսկ Քրիստափոր Միքայելյանը և Սիմոն Զավարյանը՝ Հ. Յ. Դաշնակցության մեջ մտած ազատական գործիչների դիմադրությունը: Սակայն չուտով ժնևյան զույգը Կովկաս է ուղարկում իրենց կողմից լիազորված Հակոբ Մեղավորյանին, իսկ 1890թ. սեպտեմբերի 21-ին Թիֆլիս՝ Ռուբեն Խանազատին ուղղված նամակով վերջինից պահանջում է սպասել մինչև Հ. Մեղավորյանի ժամանումը և զգուշանալ տեղացիների հետ ավելորդ խոսակցություններից[1]: Հակոբ Մեղավորյանի ժամանումից հետո բանակցությունները շարունակվում են, մշակվում են համաձայնության նոր պայմաններ ու ստորագրվում Հ. Յ. Դաշնակցության և Հնչակյան կուսակցության երկուսական ներկայացուցիչների կողմից: Համաձայն այդ պայմանների, Հնչակյան կուսակցությունը կազմելու էր Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության անբաժան մասը: Նախատեսվում էր «Հնչակը» պահել արտասահմանում՝ որպես կուսակցության տեսական օրգան, նրա խմբագրությունն ուժեղացնելով Քրիստափոր Միքայելյանով, իսկ «Դրոշակը» հրատարակել Կովկասում՝ որպես մարտական օրգան:

[1] Տես Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, թ. 153:

1890-ի վերջերին ստորագրված այդ համաձայնությունը նույնպես չիրագործվեց, քանի որ 1890թ. դեկտեմբերի 30-ին Թիֆլիսից մեկնած Ռուբեն Խանազատին Նազարբեկ ամուսինները կանչեցին ժնև և դրանից հետո խզեցին կապերը Հ. Յ. Դաշնակցության հետ՝ բացահայտորեն զրպարտելով Կովկասի գործիչներին, իսկ 1891թ. հունիսի 5-ին լույս տեսած «Հնչակի» 7-րդ համարում հայտարարելով, որ երկու կուսակցությունների միջև չի եղել ո՛չ միություն, և ո՛չ էլ կապ:

Հնչակյանների կողմից իրականացվող գործնական քաղաքականության մեջ ազգային ազատագրության խնդրի և սոցիալիզմի դոգմատիկ ընկալման հակադրումը խիստ թուլացրեց, իսկ 1896-ին՝ պառակտման հասցրեց այդ կուսակցությանը, մինչդեռ, փաստորեն այդ նույն արժեքների համադրության և սոցիալ-դեմոկրատիային բնորոշ կաղապարված մտածելակերպը հաղթահարելու ճանապարհով Հ. Յ. Դաշնակցությունը սկսեց ուժեղանալ, ծավալվել ու ամրապնդվել:

Հիմնադիր ժողովներից հետո անցած մի քանի ամիսների ընթացքում, տարերայնորեն սկիզբ առած չարժման ալիքի վրա, Հ. Յ. Դաշնակցությունը արագությամբ տարածվեց Անդրկովկասում, Ռուսաստանի հայաշատ վայրերում, թափանցեց Պարսկաստան, Միջին Ասիա, Տրապիզոն, Կ.Պոլիս: Արևմտահայ եղբայրներին աջակցելու համար սկիզբ առած տարերային չարժման սերուցքը մտավ նորաստեղծ կազմակերպության մեջ: Հ. Յ. Դաշնակցության մեջ մտան նաև տարբեր վայրերում արդեն իսկ ստեղծված մանր կազմակերպություններն ու խմբերը, որոնց անդամները հանդիսանում էին տեղական երիտասարդության ամենաակտիվ զանգվածը: Այդ պատճառով, դեռևս մինչև Հ.Յ.Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովը, ձևավորվեցին Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Բաքվի, Ախալցխայի, Գանձակի /Ելիզավետպոլ/, Մոսկվայի, Նոր-Նախիջևանի և Ռուսաստանի այլ վայրերի առաջին խմբերն ու կոմիտեները:

Արդեն 1890-ին Հ. Յ. Դաշնակցությունը մուտք գործեց Պարսկաստան՝ Տիգրան Ստեփանյանի, Գալուստ Ալոյանի /Թորոս/, Ալեքսանդր Պետրոսյանի /Պետո/ և այլ գործիչների ջանքերով, իսկ այնտեղից էլ շուտով Ալեքսանդր Պետրոսյանը /Պետո/ թափանցեց Վասպուրական: Նույն շրջանում Տարոնում գործում էին Աբաբոն ու Մարզպար վարժապետը, Կարինում՝ Տիգրան Օքոնյանն ու Արամ Արամյանը, Տրապիզոնում՝ Հարություն Շահրիկյանը և որպես ուսուցիչներ նրան միացած Հովսեփ Արղությանը /Իշխան/, Սիմոն Զավարյանը ու Հովհաննես Յուսուֆյանը:

1890թ. հոկտեմբերից հետո՝ Կ.Պոլսում սկսված ձերբակալությունների ու հալածանքների պայմաններում, Հ. Յ. Դաշնակցությունը այնտեղ է ուղարկում Մարտիրոս Մարգարյանին /Սաֆո/, իսկ Տրապիզոնում՝ Հ. Յ. Դաշնակցության առաքյալների /Սիմոն Զավարյան, Հովսեփ Արղությանի/ ձերբակալություններից /1890թ. նոյեմբեր/, քիչ անց

Կ. Պոլիս է անցնում նրանց գործընկերը՝ Հովհաննես Յուսուֆյանը, որը զբաղավ Հ. Յ. Դաշնակցության լիազոր-ներկայացուցիչը և պատրաստեց փայլուն գործիչների ու հանդուգն ահաբեկիչների մի ամբողջ սերունդ:

1891 թվականի ապրիլին թուրքական իշխանությունները Սիմոն Զավարյանին և Հովսեփ Արղությանին արտաքսեցին Կովկաս՝ ոստիկանության տրամադրության տակ, իսկ մի փոքր անց՝ նույն թվականի մայիսին, Կովկասի կառավարչապետն անհրաժեշտ գտավ ժամանակավորապես արգելել նրանց բնակությունը նաև այդ երկրամասում: Նույն օրերին 1891թ. ապրիլի 16-ին, ձերբակալվեց Քրիստափոր Միքայելյանը, որին նույնպես աքսորեցին կովկասյան երկրամասից:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը դեռևս չէր բոլորել իր գործունեության մեկամյա ժամկետը, սակայն արդեն հասցրել էր իր մեջ ներգրավել Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի հայաբնակ կենտրոնների ակտիվ երիտասարդությանը ու թափանցել Արևմտյան Հայաստան: 1890-ի վերջերին և 1891-ի սկզբներին սկսվել էր նաև կամավորների հավաքագրման և զենք ու զինամթերք հայթայթելու գործը: Թվում էր, թե արդեն 1891 թվականին բռնկվելու է ընդհանուր ապստամբություն՝ թուրքական բռնապետության դեմ: Սակայն ոգևորության շրջանն անցավ, իսկ ամենօրյա ծանր ու վտանգավոր աշխատանքի ծավալումը սկսեց տարաձայնություններ առաջացնել տարբեր սոցիալական ծագում ու քաղաքական դավանանք ունեցող երիտասարդության շրջանում:

Քրիստափոր Միքայելյանի ու Սիմոն Զավարյանի ձերբակալությունից և աքսորից հետո, փաստորեն 1891թ. գարնանից մինչև 1892-ի ամռանը տեղի ունեցած առաջին ընդհանուր ժողովը, կուսակցության ղեկն անցավ «Կենտրոնի» ներսում ուժեղացած ազատական գործիչների խմբին՝ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ: «Կենտրոնի» շուրջ հավաքված արմատական երիտասարդությունը դժգոհում էր ստեղծված կացությունից: Հասունացել էր բախումը չափավոր-ազատական և արմատական-հեղափոխական պատկերացումներ ունեցող գործիչների միջև: Ուստի, ստեղծված խառնաշփոթին վերջ դնելու համար անհրաժեշտ էր հստակեցնել կուսակցության գործելակերպը և, իհարկե, սոցիալական հենարանը: Դա առաջին հերթին հայ աշխատավորությունն էր՝ իր տարբեր շերտերով հանդերձ, որի տրամադրությունները արտացոլող արմատական գործիչները աշխատանք էին ծավալել ընդհանուր ժողովի հրավիրման ուղղությամբ:

1892թ. ապրիլին Հոնան Դավթյանի և Տիգրան Օքոնյանի կազմած կոչը առաջարկում էր ընդհանուր ժողովում քննել հետևյալ խնդիրները՝ հեղափոխության նպատակը, կազմակերպությունը /կառույց/ և միջոց-տակտիկան /մարտավարությունը/[1]: Այդ կոչը, որ առաջ էր քաշում ընդհանուր ժողովի հրավիրման պահանջը, հիմնավորում էր նաև կուսակցությունը մեկ կենտրոնից ղեկավարելու սկզբունքից հրաժարվելու և ապակենտրոն կառույց ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

[1] Տե՛ս Հրավեր առաջին ընդհանուր ժողովի հայ յեղափոխականներին, «Դիվան Հ. Յ. Դաշնակցու թեան», հատ. 1, Բոստոն, 1934, էջ 95:

*
* *

Հ. Յ. Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովն սկսվեց 1892թ. հունիսի 20-ին Թիֆլիսում Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանի բնակարանում: Առաջին նիստից հետո, ոստիկանության ուշադրությունը չգրավելու համար Թիֆլիսի ծայրամասում Զուղուրեթում սկսեց աշխատել ժողովի ընտրած լիազոր հանձնաժողովը: Ժողովին մասնակցում էին վճռական ձայնով 65 պատգամավորներ Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, Թուրքիայից: Բնասարաբիայում անցկացրած իրենց աքսորից նոր էին վերադարձել Քրիստափոր Միքայելյանը և Սիմոն Զավարյանը: Նախագահ ընտրված Լևոն Սարգսյանը որպես ժողովին նախորդած տարվա ընթացքում կուսակցության ղեկին ամենամոտ անձնավորության, հաշվետվություն ներկայացրեց Հ. Յ. Դաշնակցության երկամյա գործունեության մասին: Ժողովում բուռն բանավեճեր ծավալվեցին կուսակցության հետագա գործունեության նպատակի, մարտավարության և դրան համապատասխանող կազմակերպական կառույցի ընտրության հարցերի շուրջ, որոնք արտացոլում էին արմատական-հեղափոխական և չափավոր-ազատական մոտեցումների սուր բախումը: Ի տարբերություն Հիմնադիր ժողովների, ուր հիմնական հարցերի շուրջն առկա տարաձայնությունները ստորադասվում էին բոլոր հեղափոխական ուժերին մեկ դրոշի տակ միավորելու խնդրին, 1892-ին առաջին ընդհանուր ժողովում, ստեղծվեց «ոչ այնքան յեղափոխականների դաշնակցութիւն, այսինքն՝ յեղափոխական մարդկանց միութիւն, այլ յեղափոխական դաշնակցութիւն, այսինքն՝ յեղափոխական մի որոշ ծրագիր հետապնդող կուսակցութիւն, որն ունի յեղափոխական գործելակերպ: Եվ աստիճանաբար Դաշնակցութիւնը դարձավ ոչ թե առհասարակ յեղափոխականների միութիւն, այլ դաշնակցական իմաստով յեղափոխականների կազմակերպութիւն»[1]:

Անցումը 1890-ին նախանշված միասնական նպատակից դեպի պաղափարական ու կազմակերպական սկզբունքների միասնությունը հանգեցրեց հստակ ծրագիր ունեցող կուսակցության ձևավորմանը: Այդ ծրագրի հիմնական մասը՝ «բուն ծրագիրը» կամ «ծրագիր-կանոնագիրը» ընդունվեց հենց առաջին ընդհանուր ժողովում տեղի ունե-

[1] Հանգոյց Ն./Ն իկոլ Աղբալյան/, Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցու թեան մասին, Փարիզ, 1930, էջ 75:

ցած քննարկումների հիման վրա և խմբագրվեց երեք հոդուց բաղկացած /Քր. Մ.Թաթևյան, Սիմոն Զավարյան, Լևոն Սարգսյան, որին չուտով փոխարինեց Ռոստոմը/ Հանճնաժողովի կողմից: Հետագայում 1894 թվականին, «Դրոշակի» օգոստոս-սեպտեմբերյան համարներում այն տպագրվեց «Մեր ծրագիրը» վերտառությամբ և Ռոստոմի գրած ընդարձակ առաջաբանով:

Հ. Յ. Դաշնակցության «բուն ծրագիրը» կամ «ծրագիր կանոնագիրը» բաղկացած էր Նպատակ, Միջոցներ, Կազմակերպություն բաժիններից: Կուսակցության նպատակի հստակեցման հարցը ժողովում առաջ բերեց միայն ազգային-քաղաքական պահանջներ առաջադրելու կամ էլ այդ պահանջներին զուգահեռ, նաև սոցիալական ու տնտեսական խնդիրներ հետապնդելու կողմնակիցների բանավեճ, որի արդյունքում որոշվեց «... ընդհանուր ապստամբութեան միջոցով Տաճկահայաստանում ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն...»[1]: Ընդ որում, ծրագրի տպագիր օրինակից հետագայում 1894-ին, հանվեց «ընդհանուր ապստամբություն» հասկացությունը, որը տվյալ հանգրվանում համարվում էր դեռևս չհասունացած խնդիր և փոխարինվեց «ապստամբություն» բառով: Բայց դրան զուգահեռ, ծրագրի մեջ ներառվեցին նաև սոցիալական տարբեր խավերի ու առաջին հերթին գյուղացիության կացությունը բարվոքելու համար անհրաժեշտ պահանջներ: Սակայն չնայած այդ հանգամանքին, ժողովում գերակշռություն ունեցող հեղափոխական-սոցիալիստական թևը նույնպես դեմ էր տվյալ հանգրվանում սոցիալիստական գաղափարների անմիջական քարոզչությանը, փաստ, որը ոչ թե սեփական համոզմունքներից հրաժարվելու, այլ իրավիճակի ռեալ գնահատման հետևանք էր: Դրանով հանդերձ, ծրագրի «Նպատակ» բաժնի 11-րդ կետը պահանջում էր «Ոյժ տալ գիւղացու եւ արհեստաւորի համայնական սկզբունքներին, զարգացնելով այն ընկերական հիմնարկութիւնները, ձևերը, որոնք ծագել են Հայաստանի հողի[2] վրայ տեղական եւ պատմական հանգամանքների ազդեցութեան տակ»:

Այսպիսով, Հ. Յ. Դաշնակցությունը 1892-ին ընդունված իր ծրագրի մեջ, ամրագրելով սեփական սոցիալիստական իդեալները, ժամանակավորապես ձեռնպահ էր մնում սոցիալիստական կուսակցությանը բնորոշ գործնական քաղաքականության որդեգրումից: Դրան զուգահեռ, Հ. Յ. Դաշնակցությունը պահպանում ու փայփայում էր նաև Հայաստանի անկախության իդեալը, բայց տվյալ հանգրվանում Տաճկահայաստանի քաղաքական ազատություն ասելով նկատի էր ունենում նրա լայն ինքնավարությունը, թեև ակնհայտ էր նաև, որ արդեն 1892-ի ծրագիրը «...Տաճկաստանից զատում ու բաժանում է միմիայն Տաճկահայաստանը և այն դարձնում Հայաստան»:

Անցնելով առաջադրված նպատակների իրականացման համար անհրաժեշտ միջոցների քննության հարցին և ընդունելով, որ ընդհանուր ապստամբության խնդիրը դեռևս չի հասունացել, առաջին ընդհանուր ժողովը որդեգրեց մարտական խմբերի կազմության, քարոզչության, ժողովրդին զինելու, կազմակերպական կառույցի ընդլայնման, ահաբեկչական գործողությունների իրականացման, ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպելու մարտավարական սկզբունքները և այդ ամենն ամրագրեց կուսակցության ծրագրում:

Առաջին ընդհանուր ժողովում տեղի ունեցած քննարկումների ու բանավեճերի կարևորագույն արդյունքը, որը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Հ. Յ. Դաշնակցության հետագա գործունեության համար, դա կազմակերպական կառույցը կենտրոնացման սկզբունքից ապակենտրոնացմանը տեղափոխելու մասին որոշումն էր: Այդ որոշման ընդունման համար ժողովում բուռն պայքար ծավալեցին Հոնան Դավթյանը և Սիմոն Զավարյանը: Նրանց ձեռք բերած հաղթանակը Լևոն Սարգսյանի գլխավորած ազատական թևի նկատմամբ, արտացոլում էր կուսակցության ներսում հեղափոխական տրամադրությունների վերնլքի փաստը:

Ապակենտրոնացմանն անցնելու հասունացած պահանջմունքը ուներ նաև առարկայական պատճառներ՝ հայ ժողովրդի ցրվածությունը և աշխարհագրական տարբեր գոտիներում ու տարբեր վարչակարգերի տակ ապրելու փաստը, որը դժվարություններ էր ստեղծում կուսակցությունը մեկ կենտրոնից ղեկավարելու համար: Ելնելով դրանից, «բուն ծրագրի» «Կազմակերպություն» բաժինը սահմանում էր նաև Հ. Յ. Դաշնակցության բարոյական հավատամքը «...յեղափոխական գործում չի կարող լինել իրաւունքի և պահանջի խնդիր, այլ միմիայն բարոյական պարտավորութեան և բավարարութեան խնդիր»[3], որի հեղինակը Սիմոն Զավարյանն էր: Սակայն, կամավորության ու կամավոր նախաձեռնության վրա հիմնված գործունեությունը նույնպես համակարգելու կարիք ուներ, ուստի ժողովը որոշեց ստեղծել երկու տեղեկատու-համակարգիչ մարմիններ, Բյուրոներ՝ Թիֆլիսում և Թավրիզում:

Այսպիսով, առաջին ընդհանուր ժողովը և նրա ընդունած «բուն ծրագիրը» կամ ծրագիր-կանոնագիրը նշանավորեցին Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության փոխակերպումը գաղափարական

[1] Մեր ծրագիրը, «Դրոշակ», 1894, Ցուն. 11, էջ 2:
[2] Նույն տեղում:

[1] Նավասարդեան Վ., Հայ անկախութ թեան գաղափարը մերձաւ որ անցեալի մէջ, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 4, էջ 80:
[2] Մեր ծրագիրը, «Դրոշակ», 1894, սեպտեմբեր թիվ 11, էջ 3:

ու կազմակերպական առումով միաձուլ կուսակցության, որը շուտով սկսեց կոչվել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն[1]:

Առաջին ընդհանուր ժողովին հաջորդած տարիները՝ 1892-1897 թվականները դարձան ազատագրական պայքարի ծավալման ու դրա հիման վրա՝ Հ. Յ. Դաշնակցության կազմակերպական կառույցի ընդլայման և ամրապնդման շրջանը, որի հետևանքով կուսակցությունը իր գործունեությունը կենտրոնացրեց միաժամանակ մի քանի ուղղությունների վրա: Բայց ի վերջո, այդ բոլոր աշխատանքները միտված էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, թեև անմիջականորեն հետապնդում էին զենքի ու զինամթերքի տեղափոխման, դեպի երկիր ուղիներ հարթելու, ժողովրդին զինելու, դավաճաններին ու մատնիչներին ահաբեկելու ու նաև՝ ցուցական բնույթի գործողություններով եվրոպական երկրների ուշադրությունը հայկական հարցի վրա հրավիրելու անմիջական նպատակներ: Այդ խնդիրների իրականացմանը հետամուտ կուսակցությունը սկսեց միաժամանակ մի քանի ուղղությունների վրա մարդուժ և զենք կուտակել՝ Արևմտյան Հայաստան տեղափոխելու համար: Դրանիցից առաջինը Ատրպատականն էր, ուր Հ. Յ. Դաշնակցության գործիչները թափանցել էին դեռևս մինչև առաջին ընդհանուր ժողովը: Թավրիզում Բյուրոյի նստավայրը հաստատելու մասին ընդհանուր ժողովի որոշումը ընդգծում էր այդ ուղղության կարևորությունը: Եվ պատահական չէր, որ ընդհանուր ժողովից հետո ուժեղացվեց տեղի կազմակերպությունը մարտական ու մտավորական գործիչների մի ամբողջ խմբով, որոնք աշխուժացրին Ռոստոմի նախաձեռնությամբ և նրա եղբոր՝ Կարոյի /Արիստակես Զորյան/ ջանքերով ստեղծված «Խարիսխ» զինագործարանի աշխատանքը, ինչպես նաև համախմբվեցին պարսկա-թուրքական սահմանին հենակետ դարձած Դերիկի վանքի շուրջ, ուր որպես վանահայր հաստատվել էր հայ ազատամարտի և Հ. Յ. Դաշնակցության նվիրյալ-հոգևորական Բազրատ վարդապետ Թավաքալյանը: Այստեղ էին անցել Հովսեփ Արղությանը /Իշխան/, Նիկոլ Դումանը /Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան/, Ջարհատը /Սարգիս Օհանջանյան/, Սևքարեցի Սաքոն /Սարգիս Մովիանյան/, Սաթենիկ Մատինյանը /Օրիորդ Մաղիկ/ և ուրիշներ: Դերիկի վանքի համար մղված կռիվներում և դեպի Վասպուրական զենք փոխադրելու համար ձեռնարկված բազմաթիվ վտանգավոր ու արկածալից արշավանքներում իր խիզախությամբ առանձնապես աչքի ընկավ Հ. Յ. Դաշնակցության մարտական լավագույն ուժերից մեկը՝ Նիկոլ Դումանը:

Զենքի և մարտական խմբերի կուտակման ու երկիր թափանցելու համար օգտագործվում էր նաև Երևանի ուղղությունը՝ Սուրմալուի կազմակերպական առումով միաձուլ կուսակցության, որը շուտով սկսեց կոչվել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն[1]:

Առաջին ընդհանուր ժողովին հաջորդած տարիները՝ 1892-1897 թվականները դարձան ազատագրական պայքարի ծավալման ու դրա հիման վրա՝ Հ. Յ. Դաշնակցության կազմակերպական կառույցի ընդլայման և ամրապնդման շրջանը, որի հետևանքով կուսակցությունը իր գործունեությունը կենտրոնացրեց միաժամանակ մի քանի ուղղությունների վրա: Բայց ի վերջո, այդ բոլոր աշխատանքները միտված էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, թեև անմիջականորեն հետապնդում էին զենքի ու զինամթերքի տեղափոխման, դեպի երկիր ուղիներ հարթելու, ժողովրդին զինելու, դավաճաններին ու մատնիչներին ահաբեկելու ու նաև՝ ցուցական բնույթի գործողություններով եվրոպական երկրների ուշադրությունը հայկական հարցի վրա հրավիրելու անմիջական նպատակներ: Այդ խնդիրների իրականացմանը հետամուտ կուսակցությունը սկսեց միաժամանակ մի քանի ուղղությունների վրա մարդուժ և զենք կուտակել՝ Արևմտյան Հայաստան տեղափոխելու համար: Դրանիցից առաջինը Ատրպատականն էր, ուր Հ. Յ. Դաշնակցության գործիչները թափանցել էին դեռևս մինչև առաջին ընդհանուր ժողովը: Թավրիզում Բյուրոյի նստավայրը հաստատելու մասին ընդհանուր ժողովի որոշումը ընդգծում էր այդ ուղղության կարևորությունը: Եվ պատահական չէր, որ ընդհանուր ժողովից հետո ուժեղացվեց տեղի կազմակերպությունը մարտական ու մտավորական գործիչների մի ամբողջ խմբով, որոնք աշխուժացրին Ռոստոմի նախաձեռնությամբ և նրա եղբոր՝ Կարոյի /Արիստակես Զորյան/ ջանքերով ստեղծված «Խարիսխ» զինագործարանի աշխատանքը, ինչպես նաև համախմբվեցին պարսկա-թուրքական սահմանին հենակետ դարձած Դերիկի վանքի շուրջ, ուր որպես վանահայր հաստատվել էր հայ ազատամարտի և Հ. Յ. Դաշնակցության նվիրյալ-հոգևորական Բազրատ վարդապետ Թավաքալյանը: Այստեղ էին անցել Հովսեփ Արղությանը /Իշխան/, Նիկոլ Դումանը /Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան/, Ջարհատը /Սարգիս Օհանջանյան/, Սևքարեցի Սաքոն /Սարգիս Մովիանյան/, Սաթենիկ Մատինյանը /Օրիորդ Մաղիկ/ և ուրիշներ: Դերիկի վանքի համար մղված կռիվներում և դեպի Վասպուրական զենք փոխադրելու համար ձեռնարկված բազմաթիվ վտանգավոր ու արկածալից արշավանքներում իր խիզախությամբ առանձնապես աչքի ընկավ Հ. Յ. Դաշնակցության մարտական լավագույն ուժերից մեկը՝ Նիկոլ Դումանը:

[1] Հին անվանում մը պահպանած դեռ որոշ ժամանակ պահպանվեց, բայց քիչ անց տեղի ու ներքավ «Դրոշակի» տիտղոսաթերթին առկա Յեղափոխակ. հասպիսի մի «բացում» ոչ թե որպես Յեղափոխականների այլ Յեղափոխականի Դաշնակցություն ի ծևակերպմամբ: Այս նախաձեռնության մասին Հ. Յ. Դաշնակցության տեսաբանները վերացում մ են Ռոստոմին:

յով դեպի Հարավ՝ ընդհուպ մինչև Վան: Երրորդ ուղղությունը անցնում էր Կարսի վրայով և նպատակ ուներ զինել Տարոնի հայությանը:

Դրան զուգահեռ, առաջին ընդհանուր ժողովից հետո խիստ կերպով ուժեղացավ Կ. Պոլսի կազմակերպությունը՝ շնորհիվ Հովհաննես Յուսուֆյանի ծավալած հսկայական կազմակերպական աշխատանքի: Նա աճեցրեց դաշնակցական գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն՝ Օննիկ Դերձակյան /Վռամյան/, Վարդգես Սերենկյուլյան /Զարմայր/, Բաբկեն Սյունի /Փարյան/ և այլք:

Հ. Յ. Դաշնակցության գործիչներին բաժին հասած աշխատանքներից առավել դժվարն ու վտանգավորը բուն Երկրում՝ Արևմտյան Հայաստանում ծավալված գործունեությունն էր: Վասպուրականում Հ. Յ. Դաշնակցության կազմակերպությունը ամրապնդվում էր Պետոյի /Ալեքսանդր Պետրոսյան/ եռանդուն գործունեության շնորհիվ, իսկ Տարոնում 1893-ին Մարգար վարժապետին ու Արաքսին կորցնելուց և Սասունի 1894թ. հերոսամարտի պարտությունից հետո, կուսակցությունը ընդարձակվում ու ամրապնդվում էր շնորհիվ Հրայր-Դժոխքի /Արմենակ Ղազարյան/ և նրա շուրջը համախմբված մարտական լավագույն ուժերի, որոնց շարքում աստիճանաբար առանձնանում էր Սերոբ Աղբյուրը /Սերոբ Վարդանյան/:

Սակայն Հ.Յ.Դաշնակցության մեծածավալ կազմակերպական աշխատանքները և մանավանդ զենքի ու զինամթերքի կուտակման գործընթացը, անկասկած, դեռևս չէին համապատասխանում 1894-1895 թվականներին սկիզբ առած հայկական կոտորածներին դիմագրավելու հրատապ առաջադրանքի մեծությանը: Այդ իրավիճակում ճիշտ կողմնորոշվելու և կուսակցության առջև կանգնած խնդիրները հստակեցնելու համար 1895-1898 թվականների ընթացքում Հ. Յ. Դաշնակցությունը հրավիրեց այսպես կոչված «տարեկան ընդհանուր ժողովներ», որոնք հետագայում կոչվեցին «Կովկասյան ռայոնական ժողովներ» կամ «Շրջանային» /«Շրջանական»/ ժողովներ: Դրանց չտրվեց ընդհանուր ժողովի կարգավիճակ, քանի որ բացակայում էին արտասահմանի և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Նշված ժողովներից առաջինը, որը նպատակ ուներ «... պարզել վերջին երեք տարուան ընթացքում առաջ նկած մի քանի անորոշ հարցեր, լուսաբանել ընդհանրապես գործուած սխալները և ճանապարհներ գտնել խոյս տալու համար, ապագայում այդպիսի սխալների կրկնություններից»[1], տեղի ունեցավ 1895 թվականի սկզբին: Ընդունելով ապակենտրոն գործելակերպի ընձեռած առավելությունները, միաժամանակ, այդ ժողովը ուշադրություն դարձրեց նաև տարբեր խմբերի կողմից միմյանց հակասող գործողությունների դիմելու կոնկրետ փաստերի վրա, ուստի անհրաժեշտ գտավ

[1] 1895-ի «Ընդհանուր» ռայոնական ժողովը, «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հմր. Հ.Տ.սանասարեանի, Բ հատոր, Պէյրութ, 1985, էջ 18:

ընտրել միջին ճանապարհը՝ «... պահպանելով մի կողմից խմբերի և ռայոնների ազատութիւնը և ինքնուրոյնութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ ապահովել գործնական ներդաշնակութիւն եւ համերաշխութիւն բոլոր խմբերի մէջ»[1]:

1895-ի «ընդհանուր» /ռայոնական/ ժողովը որոշեց, որ «Պարսկաստանի Բիւրօն» այսուհետև կոչոտելու է եւ ստանալու ինքնուրոյն խմբի անուն ու նշանակութիւն»[2]: Միաժամանակ, ամենակարևոր հարցերից մեկը համարվեց զենքի և զրամական միջոցների հայթայթումը: Դա Սասունի 1894թ. հերոսամարտի և սկիզբ առած ջարդերի անմիջական արձագանքն էր: Զենքի և զինամթերքի խոշոր պաշարներ էին անհրաժեշտ ոչ միայն Արևմտյան Հայաստան անցնող զինատար խմբերին, այլև Կ.Պոլսի կենտրոնական կոմիտեին, որը իրար ետևից սկսել էր կազմակերպել տեղի հայության մեջ առկա լրտեսների ու մատնիչների ահաբեկումը. 1895թ. հունիսի 2-ին՝ ոստիկան Հաճի Տիգրանի, հունիսի 23-ին՝ Թյությունճիեվի, օգոստոսի 3-ին՝ Մամբրեի, 1896թ. մայիսի 16-ին՝ փոլիս-կոմիսեր Մարգարի, 1896թ. մայիսի 27-ին՝ Մայր տաճարի լուսարար Հովհաննեսի և այլն: Այս քայլերը դավաճանների հանդեպ պարզ հաշվեհարդարներ չէին, այլ քաղաքական - դաստիարակչական ձեռնարկներ, որոնցից յուրաքանչյուրի իրականացմանը հետևում էր Կ.Պոլսի կենտրոնական կոմիտեի կազմած «Դատապարտության տեղեկագրի» հրապարակումը: Դաշնակցական ահաբեկիչները արժանապատվությամբ էին տանում նաև պատասխան հարվածները: Երբ 1896թ. հունիսի 3-ին կախաղան բարձրացվեցին դաշնակցական երկու ահաբեկիչներ՝ ուղղաստոցի Գևորգը եւ չմշկածագցի Հովսեփը, Հ.Յ.Դաշնակցության Կ.Պոլսի կԿն իր թռուցիկ թերթում հայտնում էր. «Երկուքն ալ հաւատարիմ իրենց նշանաբանին, անվեհեր դիմագրաւեցին մահը,- Գէորգ ծիծաղեցաւ կախաղանին առջեւ, ու Յովսէփ մերժելով քահանան ու դահիճը, ձեռքովը վզին անցուց չուանը «Կեցցէ Հայաստան» աղաղակելով»[3]:

Սկիզբը առած ջարդերի պայմաններում, մի շարք խորհրդակցություններից հետո, որոշվեց 1896 թվականին միաժամանակ և՛ Կ.Պոլսում, և՛ Արևմտյան Հայաստանում իրականացնել հեղափոխական ձեռնարկներ: Այդ նպատակով, Կարսի գծով 1895-ին Արևմտյան Հայաստան էին անցել Սերոբ Աղբյուրի խումբը, Հրայր-Դժոխքի պլսահավորած խմբերը /2 անգամ/ և Արամ Արամյանի խումբը: Իրավիճակն ավելի էր բարդանում 1896-ի Վանի ինքնապաշտպանությունից ու հերոսական նահանջից հետո, որի հետևանքով Կարահիսար լեռան լանջին, ի թիվս այլ մարտիկների, զոհվել էր նաև Վասպուրականում Հ. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչ Ավ. Պետրոսյանը /Պետոն/:

[1] Նույն տեղում, էջ 19:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նիխեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թեան համար, Ա հատոր, Պէյրութ, 1984, էջ 162:

Վանի իրադարձությունների մասին տեղեկություն ստանալուց հետո, 1896-ի ամռանը Կարսում գումարվում է Հ.Յ.Դաշնակցության Զինվորական խորհուրդ՝ Բյուրոյի ներկայացուցչի մասնակցությամբ, սակայն նրա որոշումների գործադրմանը խանգարում է խորհրդի մասնակիցներից երկուսի՝ Արամ Արամյանի եւ Հրայր-Դժոխքի ձերբակալությունը հուլիսի 2-ին՝ Բասենի Քյոփրիքյոյ գյուղում: Քիչ անց՝ հուլիսի 21-23-ին Կարսում գումարվում է մի նոր Զինվորական խորհուրդ, որը ի նկատի ունենալով միջազգային առումով անբարենպաստ կացությունը և արշավանք ձեռնարկելու դեպքում կոտորածների հավանականությունը, որոշում է ձեռնարկը հետաձգել և խմբերը ցրել: Դրանից հետո, միաժամանակ, ակտիվ գործողությունների կենտրոնը տեղափոխվեց Կ.Պոլիս: Այստեղ անհրաժեշտ էր համարվում ուժեղ ցնցում առաջացնելու և բարենորոգումների գործը տեղից շարժելու համար հարվածել Թուրքիայում եվրոպական երկրների ունեցած շահերին: Այդ նպատակով Կ.Պոլսի ԿԿն որոշում է գրավել Բանկ Օտտոմանը, որը փաստորեն գտնվում էր ֆրանսիացիների և անգլիացիների վերահսկողության տակ: Դրան զուգահեռ, պլանավորված էր ռմբային գործողություններ կատարել Իզմիրում և Կ.Պոլսի Սամաթիա թաղամասում:

Կ.Պոլսի ԿԿն բանկը գրավողների անունից առաջադրելու էր բարենորոգումների իրականացման մի ամբողջ ծրագիր, սակայն 1896թ. օգոստոսի 14-ի ձեռնարկը հնարավոր չեղավ հասցնել մինչև վերջ, քանի որ Բանկ Օտտոման մտած 26 դաշնակցականներից չորսը սպանվել էին, հինգը՝ վիրավորվել, իսկ պայթուցիչների մեծ մասը չէին կարողացել տեղափոխել շենքից ներս: Առկա միջոցներով Բանկ Օտտոմանի ներսում գտնվողները այլևս ի վիճակի չէին պայթեցնել շենքը: Ուստի բանակցություններն ու ռուսական դեսպանատան թարգման Մաքսիմովի միջնորդությամբ՝ գործողության անմիջական մասնակիցների հեռացումը արտասահման, ըստ էության, միակ ելքն էին: Միաժամանակ, մարտեր ծավալվեցին Կ.Պոլսի Սամաթիա թաղամասում, ուր 18 ժամ տևած կռիվների հետևանքով երկուստեք եղան մեծաթիվ զոհեր: Բայց դա այլևս նախորդ տարվա ջարդերը չէին: Հայերը հավասարը-հավասարի՝ կռվում էին կանոնավոր զորքերի և թուրք խուժանի դեմ:

Բանկ Օտտոմանի գրավման արձագանքը շատ մեծ էր և թվում էր, թե եվրոպական միջամտության հեռանկարը իրական է դառնում: Այդ պայմաններում՝ 1896 թվականի դեկտեմբերի 27-ին սկիզբ առած 1896-1897-ի Հ.Յ.Դաշնակցության տարեկան «ընդհանուր» ժողովը որոշեց ուժեղացնել Եվրոպայում հայկական հարցի օգտին տարվող քարոզչությունը և այդ նպատակով «կազմակերպել մի ուժեղ խմբագրութիւն «Դրօշակի» համար, որպէսզի նրա անդամներից մէկը ժամանակ առ ժամանակ չրջագայի արտասահմանում, կազմակերպի նորանոր խմբեր, բանակցի զանազան գործիչների, հրապարակախոսների հետ և

առհասարակ աշխատի վառ պահել հայկական բողոքը եւ աւելի ու աւելի գրգռի Եւրոպայի հետաքրքրութիւնը: Այդ խմբագրութիւնը միեւնոյն ժամանակ լինելու է ամբողջ «Դաշնակցութեան» արտասահմանեան ներկայացուցիչ-բիւրօն»: Այս որոշումը անհրաժեշտ պայմաններ էր ստեղծում Արեւմտյան Բյուրոյի ձեւավորման համար:

1896-1897թթ. տարեկան «ընդհանուր» ժողովը որոշեց Արտպատականում եւս պատրաստի ուժեր ու զենք կուտակել, անհրաժեշտության դեպքում սահմանն անցնելու և արշավանք կազմակերպելու համար՝ միաժամանակ փորձելով զինել Վասպուրականի հայութիւնը: Որոշվեց նաեւ Կարսի ու Բասենի շրջաններում կուտակված ուժերը աստիճանաբար կենտրոնացնել Սասունում, ինչպես նաեւ ուշադրություն դարձնել Կիլիկիայի և Դերսիմի վրա՝ որպես ապագա ակտիվ գործունեության կետերի: Այդ որոշումներից ամենակարեւորը, անկասկած, Արտպատականից դեպի Վասպուրական արշավանքի կազմակերպման խնդիրն էր, որին սկզբնական շրջանում դեմ էին արտահայտվում Վասպուրականի գործիչները, ինչպես նաեւ Արտպատականում գտնվող փիդայիների մի մասը Վարդանը, Իշխանը, Սևքարեցի Սաքոն և ուրիշները: Ուստի Սալմաստում 1897թ. հուլիսի 8-ին կայացած ժողովը թեեւ որոշում է բավարարել Վանի դաշնակցականների պահանջը և այնտեղ ուղարկել 50 զինված հայդուկներ, սակայն, միաժամանակ, Նիկոլ-Ռումանի պնդմամբ կարևորվում է նաև «ընդհանուր» /ռայոնական/ ժողովի որոշումը կատարելու անհրաժեշտությունը: Ուստի, արշավանքի նախապատրաստմանը գլուխ-Վան է մեկնում Վազգենի /Տիգրան Տերոյան/ 25 հոգանոց խումբը, որի մեջ էին նաև Տարոն անցնող ապագա հերոսները՝ Անդրանիկը /Օզանյան/ եւ Գուրգենը /Բաղդասար Մալյան/:

Ձեռնարկված արշավանքը նախորդ բոլոր հայդուկային անցումների համեմատ ամենախոշորն էր և նրանում կիրառվեցին բանակային կարգապահության որոշ տարրեր, /հրամանատար՝ Ս. Մեհրաբյան /Վարդան/, տեղակալ՝ Հ. Արդութեան /Իշխան/, հիսնյակներ և այլն/, քանզի մոտ 250 հայդուկներին այլ կերպ հնարավոր չէր զեկավարել: Մազրիկների ցեղին հասցված հարվածը Խանասորի դաշտում 1897-ի հուլիսի 25-ին, չշմեցուցիչ էր և անկասկած նպաստեց քրդական տարրի սանձմանն ու զսպմանը:

Խանասորի արշավանքից հետո հրավիրվեց Հ.Յ.Դաշնակցության կովկասյան մարմինների 1897-1898թթ. տարեկան շրջանական /շրջանային/ ժողովը, որը ամփոփելով ստացված զեկույցները և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թե՛ տեղի կոմիտեները և թե՛ արտասահմանի կուսակցականները պահանջում են ընդհանուր ժողովի չուտափույթ հրավիրումը, որոշեց այդ ժողովը գումարել Ռուսաստանում

[1] Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թեան համար, հատ. բ, էջ 32:

և կազմել նրանում տարբեր շրջանների ներկայացուցչության չափը, քննարկվելիք հարցերի ցանկը:

* * *

Հ. Յ. Դաշնակցության երկրորդ ընդհանուր ժողովը գումարվում էր 1890-ական թվականների չարդերին հաջորդած տեղատվության ու հուսախաբության պայմաններում: Սակայն 1896-1897 թվականներին կուսակցության իրականացրած գործողությունները /Բանկ Օտտոման, Խանասոր/ տեղաշարժեր էին առաջ բերել նաև թուրքական կառավարության քաղաքականության մեջ, որը թեև չարունակում էր հավատարիմ մնալ հայությանը բնաջնջելու իր ծրագրերին, բայց խուսափում էր նոր կոտորածների կազմակերպումից և անդամ Արթին փաշա Տատյանի միջոցով ժամանակ շահելու համար, բանակցություններ էր սկսում Հ. Յ. Դաշնակցության հետ: Բանակցությունների այդ գործընթացը տևեց 1896-ից մինչև 1899 թվականը, երբ սուլթանին պարզ դարձավ, որ Լահեի խաղաղության համաժողովում հայկական բարենորոգումների խնդիրը չի բարձրացվելու: Հ. Յ. Դաշնակցությունն իր հերթին եվրոպական մամուլում տպագրված համապատասխան հրապարակումներով բացահայտեց սուլթանի կեղծ խաղը և հավատեց պայքարը շարունակելու իր վճռականության:

Հ. Յ. Դաշնակցության երկրորդ ընդհանուր ժողովի նախօրեին ակնհայտ էր դարձել հայության և՛ մարտական ուժի և՛ նյութական հնարավորությունների ահռելի աճը, որի հետևանքով առաջնահերթություններ էին հնչում կուսակցության մարտավարության փոխելու մասին: Այդ առումով ուշադրավ էր Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեի կարծիքը, որը 1897թ. դեկտեմբերի 1-ի/19-ի/ ծածկագիր նամակով ուղարկել էր Վազգենը /Տիգրան Տերոյան/: Նամակում խորհուրդ էր տրվում խուսափել մանակի բնույթ ունեցող գործողություններից և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում կատարել ուժերի կենտրոնացում: Մասնավորապես, առաջարկվում էր Դերսիմում, Սասունում և Վանում կենտրոնացնել յուրաքանչյուրում 500-700 հրացանով մարտական ուժեր, ինչպես նաև գործիչներ ուղարկել ասորիների մոտ՝ մելիքների հետ բանակցելու և նրանց նույնպես ոտքի հանելու համար[1]:

Հ. Յ. Դաշնակցության երկրորդ ընդհանուր ժողովը նշանակված էր 1898թ. մարտի 29-ին, բայց սկսվեց միայն ապրիլի 5-ին ու տևեց երեք ամիս: Մասնակցում էին 19 պատգամավորներ և 13 գործիչներ: Օրակարգում էր 7 հարց ա՛ տակտիկա կամ գործունեության ընդհանուր, բ՛ կազմակերպություն, գ՛ կարգապահություն, դ՛ ղեկավարման խնդիր, ե՛ միության խնդիր /այլ կուսակցությունների հետ/, զ՛ բա-

[1] Տե ս Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թեան համար, Բ. Հատոր, էջ 48:

նակցության խնդիր /սուլթանի հետ/ և է/ ընտրություններ: Առաջնահերթն, իհարկե, նոր մարտավարության /տակտիկայի/ հարցն էր, որի քննարկումից առաջ ժողովը «... սկզբունքով միաձայն ընդունեց, թէ առանց եւրոպական միջամտութեան անկարող ենք մեր ժողովուրդի ազատութեան գործը պլուխ բերել, հետևաբար, գործունեութեան եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտութիւնը յառաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները»[1]: Այդ պատճառով, երկար վիճեր ծավալվեցին երկու հարցերի շուրջը. «1. Միայն ցուցական գործունեութիւն բուն երկրէն /Օսմանեան Հայաստանէն դուրս/: 2. Ուժերու կենդրոնացում երկրին մէջ /ապստամբական պատրաստութիւններ/ ցոյցերու հետ ընկերացած»[2]: Առաջին տեսակետի կողմնակիցները գտնում էին, որ ստեղծված իրավիճակում հնարավոր չէ շարունակել կռիվը կամ նախապատրաստությունները՝ մինչև որ չփոխվեն պայմանները Արևմտյան Հայաստանում /այսինքն չգործադրվեն բարենորոգումները/: Երկրորդ տեսակետի կողմնակիցները պնդում էին, որ իրավիճակի բարդությունը պետք է նկատի ունենալ ոչ թե սեփական նպատակը, այլ նրան հասնելու միջոցները ճշտելու պարագայում: Ի վերջո, ժողովը որոշեց համաձրել Արևմտյան Հայաստանում ուժերի կենտրոնացման խնդիրը Կ.Պոլսում և այլ ծովափնյա քաղաքներում ծավալվելիք ցուցական գործունեության հետ: Բանաձևում նշվում էր որ ժողովը «... սկզբունքով ընդունեց ուժերու կենտրոնացումը երկրին մէջ, ցոյցը Պոլիս եւ ծովափնեայ քաղաքները, եւ մերժելով ֆէտայական ասպատակային գործունէութիւնը՝ ընդունեց մարտական-զինամարզական խումբեր կազմակերպելու ծրագիրը»[3]: Ուժերի կենտրոնացման վայրեր ընտրվեցին Սասունը, Կիլիկիան, Կ.Պոլիսը, ինչպես նաև Վասպուրականը, ուստի որոշվեց Ատրպատականում կուտակված մոտ 300 հրացանները հավասար կերպով բաշխել Վասպուրականի, Շատախի եւ Մոկսի լեռնային մասերում կազմվելիք խմբերին[4]: Որոշվեց նաև դեպի Արևմտյան Հայաստան արշավանք կազմակերպել միայն այն դեպքում, եթե այնտեղ սկսված լինեն կռիվները:

Օտար տարրերի հետ համերաշխություն հաստատելու համար անհրաժեշտ համարվեց կապեր հաստատել մակեդոնացիների, հույների հետ, պատվիրակ ուղարկել ասորիների մոտ, շարունակել սկսված բանակցությունները երիտասարդ թուրքերի հետ: Այդ խնդիրների իրականացման համար երկրորդ ընդհանուր ժողովը լուրջ փոփոխություններ կատարեց Հ.Յ.Դաշնակցության կազմակերպական կառույցի մեջ: Հաստատվեց 1896-1897թթ. Կովկասյան ռայոնական ժողովի որոշումը երկու Բյուրոներ Արևելյան /Թիֆլիս/ եւ Արեւմտյան /Ժնև/ ունենալու մասին, տարանջատվեցին նրանց գործունեության աշխար-

[1] Տե՛ս Ն.Իփեքճի Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Բ. Հատոր, էջ 56:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, էջ 58-59:
[4] Նույն տեղում, էջ 59:

հագրական սահմանները: Արևմտյան Հայաստանը՝ Կիրասոն-Խարբերդ-Տիգրանակերտ գծից դեպի արևելք, Պարսկաստանը և Ռուսաստանը /Կովկասով հանդերձ/ զուրկ էին Արևելյան Բյուրոյի, իսկ վերը նշված սահմանագծից արևմուտք ընկած տարածքները՝ Կիլիկիան, Կ.Պոլիսը, Բալկանները և արևմտյան երկրներում եղած կառույցները՝ Արևմտյան Բյուրոյի գործունեության տիրույթները: Ուժերի կենտրոնացման վայրերում որոշվեց ստեղծել Պատասխանատու կենտրոնական կոմիտեներ, այսինքն այնպիսի մարմիններ, որոնք իրենք էին պատասխանատու տվյալ վայրերում ձեռնարկվելիք քայլերի համար: Վերջիններիս լիազորությունները սահմանափակվում էին միայն ընդհանուր ժողովի որոշումների չրջագծով և իրենց տարածքներում նրանց ունեցած իրավասությունները փաստորեն ավելի բարձր էին, քան Բյուրոներին տրվող լիազորությունները: Ժողովն ինքն ընտրեց Պատասխանատու մարմիններից առաջին երեքի՝ Սասունի, Կիլիկիայի և Կ.Պոլսի կազմերը՝ Արևելյան Բյուրոյին վստահելով Վասպուրականի Պատասխանատու մարմնի ձևավորումը:

Օտարների առջև Հ. Յ. Դաշնակցությունը ներկայացնելու, հարկ եղած դեպքում ողջ կուսակցության անունից չտապ վճիռներ կայացնելու համար որոշվեց ընդհանուր ժողովների միջև ընկած ժամանակամիջոցում նման իրավասություններ տրամադրել երկու Բյուրոներին ու Պատասխանատու կենտրոնական Կոմիտեներին՝ միասնաբար, որոնք այդ պարագայում գառնում էին «Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմին» և իրավունք ունեին անգամ փոխել ընդհանուր ժողովի որոշումները կամ հետաձգել դրանց իրագործումը:

Երկրորդ ընդհանուր ժողովի նախանշած կարևոր խնդիրներից մեկը արտաքսահմանում հայկական հարցի օգտին տարվող քարոզչության ուժեղացման, Արևմուտքում հայասիրական շարժում սկսելու մասին որոշումն էր, որի իրականացման համար ժողովից հետո Ժնև մեկնեց Բրիստափոր Միքայելյանը: Նա նկատելիորեն ուժեղացրեց «Դրոշակի» աշխատակիցների կազմը՝ ներգրավելով Խաչատուր Մալումյանին /Ակնունի/, Ավետիս Ահարոնյանին /Դարիք/, Միքայել Վարանդյանին /Հովհաննիսյան/: Այնուհետև մեկնելով Փարիզ, Բր. Միքայելյանը 1900 թվականին այնտեղ հիմնեց «Պրո Արմենիա» ֆրանսերեն թերթը՝ Պիեռ Քիյառի խմբագրությամբ: Խմբագրակազմի մեջ էին նաեւ Ժան Ժորեսը, Անատոլ Ֆրանսը, Ֆրանսիս դե Պրեսանսեն, Ժ. Կլեմանսոն և այլ նշանավոր գործիչներ: Աշխատանքների մի կարևոր բաժինը իրականացնում էր Միքայել Վարանդյանը, իսկ Եվրոպայում հայասիրական շարժումը աշխուժացնելու գործում սկսել էր կարևոր դեր խաղալ Պետերբուրգից Բր. Միքայելյանի հրավիրած, Հ.Յ.Դաշնակցության հիմնադիրներից՝ Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանը:

Երկրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ ուժերի կենտրոնացման վայրեր ընտրված չրջաններից առավել կարևոր նշանակություն ուներ Սասունը: Թեև արդեն Հիմնադիր ժողովների չրջանում Տարոնում գոր-

ծում էին առաջին դաշնակցականները, բայց որպես կուսակցություն՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունը Սասուն մուտք գործեց 1894թ. կռիվներից հետո: Բազմաթիվ նվիրյալների շարքում Սասունում կուսակցությունն ուներ կազմակերպական ձիրք և քաղաքական փայլուն գիտելիքներ ունեցող այնպիսի առաջնորդ ինչպիսին էր Հրայրը /Արմենակ Ղազարյան/: Խորապես գիտակցելով առաջին տարիներին թույլ տրված սխալները և հայդուկային մարտավարության անհեռանկարայնությունը, նա կարևորում էր զենքի տեղափոխման, ժողովրդի զինման, Հ.Յ.Դաշնակցության կազմակերպական կառույցի ուժեղացման խնդիրները: Հրայրի տեսակետները կիսում էին Գուրգենը /Բաղդասար Մալյան/, Վազգենը /Տիգրան Տերոյան/ և Տարոնի ու Վասպուրականի այլ գործիչներ: Հրայրի որդեգրած գործելակերպը նպատակ ուներ զինել ժողովրդին, նրան դարձնել ժողովուրդ-բանակ և Տարոնում ու Վասպուրականում նախապատրաստվել ընդհանուր ապստամբության: Սակայն Վազգենի նահատակությունը Վանի մոտ, Կուռուբաշ գյուղում 1898-ի հունվարին, Գուրգենի նահատակությունը Մշո Ցրոնք գյուղում 1899-ի ապրիլի 24-ին և Հրայրի ձերբակալությունը 1899-ի հունվարին, խիստ դժվարացրին սկսված գործի շարունակումը: Դրան հաղորդեց Սերոբ Աղբյուրի թունավորումն ու սպանությունը, որին ի պատասխան Անդրանիկն ու Գևորգ Չավուշը վրեժ լուծեցին մատնիչ Ավեից և Սերոբ Աղբյուրի դահիճ Խալիլից:

Ստեղծված հուսալքության մթնոլորտում ժողովրդին ոգևորելու և բարենորոգումների խնդիրը կրկին օրակարգի մեջ մտցնելու համար Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Հակոբ Կոտոյանը և այլ նշանավոր հայդուկներ ձեռնարկում են Առաքելոց վանքի կռիվը՝ 1901 թվականի նոյեմբերին՝ 21 օր դիմադրելով վանքը պաշարած թուրքական զորքերին: Այդ քայլը, անկասկած, բարձրացրեց Տարոնի հայության դիմադրական ոգին, սակայն հիմնական խնդիրը՝ ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստումը, դեռևս ժամանակ ու հսկայական միջոցներ էր պահանջում, միջոցներ, որոնք այդ պահին կուսակցությունը չուներ:

Ստեղծված ծանրագույն կացությունը թելադրում էր իրականացնել արտակարգ միջոցառումներ, որոնք անհրաժեշտ էին զենքի և զինամթերքի խոշոր խմբաքանակներ ձեռք բերելու համար: Սասունում ուժերի կենտրոնացման նպատակով Արևելյան Բյուրոյի չրջանային ժողովը /1899-ի հունվար/ անհրաժեշտ էր համարել առնվազն 1500 հրացանի ներմուծումը, իսկ մյուս ծախսերի հետ միասին՝ դրանք ձեռքբերելու ու տեղափոխելու ընդհանուր գումարը հասնում էր 305 հազար ռուբլու:

Ուստի 1901 թվականի մարտի 25-ին /ապրիլի 7-ին/ երկրորդ ընդհանուր ժողովի որոշումների հիման վրա և Արևմտյան ու Արևելյան Բյուրոների համաձայնությամբ, Բուլղարիայի Ֆիլիպե քաղաքում հրավիրված «Հ. Յ. Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմնի»

ժողովը դիմեց ծայրահեղ քայլի՝ որոշելով դրամական միջոցների «...ժողովարարութեան դիմումը եւ տեւորի կիրառութիւնը կատարել Վիշապի /Կ.Պոլսի Գ. Խ./ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտեի առնունով, եւ ատոր համար կազմել մի առանձին կազմակերպիչ-վարիչ մարմին, Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմինէն որոշուած անձնաւորութիւններէ»[1]: Այս ձեռնարկի «Փոթորիկի» գործի ղեկավարությունը ստանձնած Քր. Միքայելյանը մեկնեց Կովկաս և իր չուրջը համախմբելով երիտասարդ ու անձնուրաց ուժերին, սկսեց միջոցների հանգանակությունը: Հայ բուրժուազիայի մեծ մասը ըմբռնումով մոտեցավ Հ.Յ.Դաշնակցության այս քայլին, սակայն եղան նաև դիմադրողներ ու դաշնակցականներին ցարական ոստիկանությանը մատնողներ: Նրանցից մի քանիսը /Իսահակ Ժամհարյան, Հարություն Աղամյան և այլք/ ահաբեկման ենթարկվեցին: Սակայն, դրանով հնարավոր եղավ որոշ չափով մեղմել զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ միջոցների պակասը:

Ուստի, արդեն 1904թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Սոֆիայում տեղի ունեցած Հ. Յ. Դաշնակցության երրորդ ընդհանուր ժողովը արձանագրեց, որ բռնի հանգանակության մասին որոշումը «... ընդհանուր ժողովը կընդունի որոշ, տաղնապի վայրկեաններուն մէջ իբր անխուսափելի միջոց մը, որը սակայն իբր բացառիկ չարիք՝ պետք է իր կիրարկութեանը մէջ սահմանափակուի...»[2]: Այդ պատճառով ժողովը որոշեց «Փոթորիկի» գործը չարունակելու իրավունք տալ միայն «Յուցական մարմնին», այսինքն՝ Կ.Պոլսի և Իզմիրի Պատասխանատու կենտրոնական կոմիտեին:

Երրորդ ընդհանուր ժողովը տեղի էր ունենում ծանրագույն պայմաններում թուրքական զորքերը պաշարել էին Սասունը: Սկիզբ էր առել օրհասական կռիվը: Մինչ այդ Հ. Դաշնակցության կողմից ուղարկված բազմաթիվ հայդուկային խմբերից միայն Թորգոմի /Թուման Թումյան/ 23 հոգանոց «Մրրիկ» հեծելախմբին էր հաջողվել անցնել Սասուն,- մյուսները սահմանային ընդհանրմների հետևանքով ձախողության էին մատնվել:

Սասունում սկիզբ առած ռազմական գործողությունների պայմաններում ընդհանուր ժողովը Բարձրավանդակի /Սասունի/ Պատասխանատու մարմնին տվեց «...լիազորութիւն ընտրելու այն ուղղութիւնը, որ ինք յարմար կը տեսնէ առաջիկայ գարնան համար, դնելով անոր տրամադրութեան տակ պէտք եղած միջոցները եւ կռուի տեխնիկական մասի պատասխանատուութիւնը ձգեց այս մարմնի վրա»[3]: Միաժամանակ, հանձնարարվեց Չրաբերդի /Կարա/ և Մրգաստանի /Երևան/ կենտրոնական կոմիտեներին մինչև մայիսի կեսը զենք ու զի-

---

[1] Տիիքեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Բ հատոր, էջ 362:
[2] Նույն տեղում, էջ 129:
[3] Նույն տեղում, էջ 111:

նամթերք հասցնել Սասուն: Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեին հանձնարարվեց իր ձեռքի տակ եղած 121 հրացաններից 60-ը տեղափոխել «... Ալաթի մինչեւ զարուն Սասնոյ համար»[1]: Ատրպատականի կենտրոնական Կոմիտեին տրամադրվեցին միջոցներ այստեղ եղած 90 հրացանի փոխադրության համար: Այս որոշումների գործադրումը սկսվեց անմիջապես՝ հենց ժողովի օրերին: Ժողովը որոշեց Թուրքիայում ունենալ երեք Պատասխանատու կենտրոնական կոմիտեներ Կիլիկիայում, Սասունում և Կ. Պոլիս-Իզմիրում /Յուցական մարմին/: Իսկ ելեղեցական կալվածքների բռնագրավման դեմ Անդրկովկասում սկիզբ առած շարժումը ղեկավարող «Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն» ընդհանուր ժողովի որոշմամբ վերածվեց «Կովկասի պատասխանատու մարմնի»:

Երրորդ ընդհանուր ժողովը առաջինն էր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության մեջ, որը ոչ միայն հստակացրեց կուսակցության կազմակերպական կանոնները, այլև մանրամասնեց դրանք՝ որոշելով յուրաքանչյուր կազմակերպական միավորի անդամների նվազագույն թվաքանակը՝ Թուրքիայում և նրանից դուրս: Միաժամանակ, հենց այս ժողովի որոշումով, դեռևս երկրորդ ընդհանուր ժողովի վճռահարման հիման վրա ստեղծված «Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմնին» փոխարինեց «Դաշնակցության խորհուրդը», որը բաղկացած էր լինելու Պատասխանատու կենտրոնական կոմիտեների և զույգ Բյուրոների ներկայացուցիչներից: Մեկ տարի անց հենց այս նոր մարմնի՝ «Դաշնակցության խորհրդի» որոշումների հիման վրա սկսվեց Հ. Յ. Դաշնակցության հեղափոխական գործունեությունը Անդրկովկասում:

Երրորդ ընհանուր ժողովի կողմից ընդունվեց նաև որոշում սուլթան Աբդուլ Համիդին ահաբեկելու մասին, որի իրականացումը դրվեց «Յուցական մարմնի» վրա: Այդ գործը անձամբ իր ձեռքը վերցրեց Քրիստափոր Միքայելյանը: Սակայն 1905թ. մարտի 5-/17/-ին Բուլղարիայում, Վիտոշ լեռան լանջին, ձեռնառումբերի փորձարկման ժամանակ զոհվեցին Քրիստափոր Միքայելյանը և նրա երիտասարդ գործընկեր Վռամ Քենտիրյանը: Դրանից հետո այս որոշման իրականացման գործի գլուխ կանգնեց Մկրտիչ Մարգարյանը /Սաֆո/, որը փոքր ինչ վերափոխեց նախնական ծրագիրը՝ ձեռնառումբեր նետելու մասը: Մահափորձը կատարվեց միայն կառքի մեջ տեղադրված «դժոխային մեքենայի» միջոցով 1905թ. հուլիսի 21-ին, սակայն սուլթանը այդ պահին խոսակցության մեջ լինելով չնչխ-ուլ-իսլամի հետ, փոքրինչ ուշացավ ու դրանով փրկվեց մահից: Հետագայում, 4-րդ ընդհանուր ժողովը /1907թ./ պատասխանատվության ենթարկեց գործողությունը ձախողածներին:

[1] Նույն տեղում:

*
* *

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հ. Յ. Դաշնակցության գործունեության նպատակը Արևմտյան Հայաստանն էր եւ Անդրկովկասում, Պարսկաստանում կամ այլ վայրերում ձևավորված նրա կազմակերպական կառույցը իր ուժերն ու միջոցները կենտրոնացնում էր միայն մեկ ուղղությամբ: Սակայն ցարիզմի հայահալած քաղաքականությունը Անդրկովկասում վտանգում էր կովկասահայության գոյությունը՝ սկզբում հոգևոր-մշակութային /եկեղեցական գույքի բռնագրավում և որպես դրա հետևանք՝ դպրոցների փակում/, իսկ հետագայում նաև՝ ֆիզիկական իմաստով /հայ-թաթարական կռիվների սանձազերծում/:

Կովկասի կառավարչապետ իշխան Գոլիցինի նախաձեռնությամբ 1903թ. հունիսի 12-ին ընդունված օրենքով սկիզբ առած հալածանքները Հայ առաքելական եկեղեցու հանդեպ, միահամուռ դժգոհություն առաջացրին հայ հասարակության բոլոր շերտերի և բոլոր քաղաքական հոսանքների մոտ: Հ. Յ. Դաշնակցության նախաձեռնությամբ ստեղծվեց միջկուսակցական մարմին՝ «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե», որի անունից էջմիածին այցելեց Ռոստոմը՝ հորդորելով կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին՝ ի պատասխան ցարի հրամանագրի հրապարակել մերժման կոնդակ: «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն» հատուկ կոչով դիմեց Անդրկովկասի հայությանը, որտեղ նշվում էր հրամանագրին չենթարկվելու, իրենց հսկողության տակ եղած կալվածքները չհանձնելու անհրաժեշտությունը՝ հակառակ պահվածքը գնահատելով որպես դավաճանություն: 1903թ. հունիսի 29-ից սկիզբ առան ցույցեր /Ակնսանդրապոլի հայության տված առաջին ազդանշանից հետո/: Ակնսանդրապոլից ցույցերի ալիքն անցավ Երևան, Ախալքալաք, Գանձակ, Բաքու, Շուշի և այլ հայաշատ բնակավայրեր:

Ստեղծված կացությունը ստիպում էր Հ. Յ. Դաշնակցությանը վերանայել իր մոտեցումները: Սոֆիայում 1904թ. փետրվար-մարտ ամիսներին գումարված երրորդ ընդհանուր ժողովը արձանագրել էր, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը «...ընդունելով հանդերձ թէ իր հիմնարկութեան նպատակը եղած է եւ այսօր ալ է Օսմանեան Հայաստանի պատմական դատը, ճանաչելով եւ վաւերացուած միջազգային դաշնագրերով, չի կրնար սակայն անտես ընել հայ ժողովրդի մարդկային իրավունքներու բռնաբարումի ծանր դէպքերը, որոնք վերջերս տեղի ունեցած և սկսած են յաճախակի ըլլալ Թուրքիայէն դուրս եւս, սկզբունքով ընդունել պաշտպանել այդ կարգի իրաւունքները, տակտիկի վերապահելով որոշել ինչ չափերով կատարել ինքնապաշտպանութեան այդ գործը»[1]:

[1] Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Բ հատոր, էջ 119:

Այսպիսով, թեև Հ. Յ. Դաշնակցության ծրագրային առաջադրանքները դեռևս որևէ փոփոխության չէին ենթարկվել, սակայն կուսակցությունը հարկադրված էր ընդունել Անդրկովկասի հայությանը նետված մարտահրավերները և այնտեղ գործել դրավոր ու բանավոր քարոզչության, ահաբեկչության, ժողովրդական ցույցերի ու զինված դիմադրության կազմակերպման միջոցով, բայց «... մնալով պաշտպանողական հողի վրայ»[1]: Այդ գործի կազմակերպումն ու ղեկավարումը հանձնվեց Կովկասի պատասխանատու մարմնին, որը հանդես էր գալիս «Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեի» անվան տակ: Միաժամանակ, սկսած 1904 թվականից, Հ. Յ. Դաշնակցությունը սերտ կապեր հաստատեց և համագործակցության եզրեր գտավ Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում գործող այլ ընդդիմադիր ու հեղափոխական կուսակցությունների հետ: Այդ նպատակով կուսակցությունը մասնակցեց 1904-ի վերջերին՝ Փարիզում և 1905թ. ապրիլին՝ Ժնևում տեղի ունեցած միջկուսակցական երկու խորհրդաժողովների: Դրանցից վերջինին մասնակցում էին միայն հեղափոխական կուսակցությունները[2]:

Սակայն ստեղծված կացությունը կարիք էր զգում ավելի ամբողջական ու մանրամասն քննարկման հենց կուսակցության ներսում: Եվ քանի որ երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն «Հ. Յ. Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմնին» արդեն փոխարինել էր բացառիկ իրավասություններ ու լիազորություններ ունեցող «Հ. Յ. Դաշնակցության խորհուրդը»՝ բաղկացած Բյուրոների և Պատասխանատու կենտրոնական կոմիտեների ներկայացուցիչներից, ապա նա իր մի քանի նիստերում՝ 1905թ. փետրվարին և ապրիլին, քննելով այսպես կոչված «Կովկասյան նախագիծը» որոշեց. «Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել դաշնակցական կովկասեան մարմիններին՝ ժամանակավորապես ղեկավարութեան այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական հաստատումը առաջիկայ ընդհանուր ժողովին»: Փաստորեն Հ.Յ.Դաշնակցության ծրագիրը վերանայող այս որոշման հիմնավորումը կատարվում էր ելնելով այն փաստից, որ ստեղծված իրավիճակում հնարավոր չէ սպասել ընդհանուր ժողովին: «Կովկասյան նախագիծը» հենց այդ փաստաթուղթն էր, ուր նշվում էր, որ կուսակցությունը «Յեղափոխական կուռ միջոցով ... ձգտում է դաշնակցական /ֆեդերատիվ/ ռամկավարական մի կազմակերպութեան-ամբողջ Անդրկովկասի համար- ամենալայն տեղական ինքնավարութեամբ»[3]: Միաժամանակ, ուշադրություն դարձնելով այսպես կոչված «տնտեսական անհավասարութեան ուժի» վրա, Հ.Յ.Դաշնակցությունը սահմանում էր, որ ինքը որպես կուսակցություն պաշտպանում է աշխատավոր ընդհանրության շահերը, դաստիարակում է նրան սոցիալիստական իդեալներով և պատրաստում քաղաքական ու սոցիալական պայքարի համար: Ելնելով դրանից, «Կովկասյան նախագծում» սահմանվում էին կուսակցության քաղաքական պահանջները՝ ֆեդերատիվ, դեմոկրատական հանրապետության ձևավորում Անդրկովկասում ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի ընտրական իրավունքի և ազգերի և կրոնական համայնքների իրավահավասարության հիման վրա: Անդրկովկասը մնալու էր ազատ Ռուսաստանի, ֆեդերատիվ միավորը, սակայն միաժամանակ, առաջարկվում էր նաև երկրամասը զավառների բաժանելիս հաշվի առնել նրանց ազգային կազմը՝ հնարավորին չափ միատարր համախմբումներ առաջ բերելու համար: Կարևոր տեղ էր տրված նաև տնտեսական պահանջներին՝ հողերի աստիճանական համայնացում, ուղղակի հարկերի վերացում և պրոգրեսիվ տուրք եկամուտից ու ժառանգությունից, ութժամյա աշխատանքային օր, նվազագույն օրավարձի սահմանում և այլն:

1905-1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխությունը Հ. Յ. Դաշնակցության առջև դնում էր ինչպես իր ազգային-քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական առաջադրանքների ամբողջական վերաթարմացման խնդիրը և միաժամանակ, նոր գործելաոճ-տում արևելահայ իրականության մեջ, պայքարի եղանակների ճշգրտման անհրաժեշտությունը: Այդ պայմաններում կուսակցությունն այլևս չէր կարող սոցիալիզմը դիտել որպես հեռավոր իդեալ և սոսկ գաղափարախոսություն, քանզի այդ ուսմունքը հետևողականորեն կյանքի կոչելու խնդիրը Անդրկովկասում դրված էր գործնական քաղաքականության գետնի վրա: Սակայն արևմտահայերի ազատագրության խնդրի չլուծված լինելը՝ մի կողմից և Անդրկովկասում առկա ազգամիջյան հակասությունների խորացումը՝ մյուս կողմից, հարկադրում էին Հ. Յ. Դաշնակցությանը առավել չափավոր կեցվածք որդեգրել արդեն իսկ սկիզբ առած, իր բնույթով սոցիալ-դասակարգային շարժման հանդեպ: Մերժելով բոլշևիկյան ինտերնացիոնալիզմը, Հ. Յ. Դաշնակցությունը Անդրկովկասում միաժամանակ սահմանազատվում էր նաև ազգայնականության ծայրահեղ դրսևորումներից, սկզբունքներ, որոնք իրենց արտահայտությունը գտան քիչ անց ընդունված կուսակցության նոր ծրագրում: Նման մոտեցման արմատները թաքնված էին նաև 1905-ի փետրվարին սկիզբ առած հայ-թաթարական կռիվների մեջ, որոնք կլանեցին կուսակցության մարտական ներուժն

[1] Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թեան համար, Բ հատոր, էջ 119:
[2] Տե ս Միջկու սակցային խորհրդաժողովների որոշու մները, Ժնեվ, «Դրօշակի» տպարան, 1905, էջ 4:
[3] Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թեան համար, հատոր Բ, էջ 230:

[1] Նախագիծ կովկասեան գործու նեու թեան, Ժնեվ, տպարան Հ. Յ. Դաշնակցու թեան, 1906, էջ 5:

ու նյութական միջոցները: Հանգի քանակապես և մանավանդ՝ գինվածութեամբ կովկասյան թաթարներին նկատելիորեն գիջող արևելահայությունը բնաջնջումից փրկվելու համար ուներ միայն մեկ «հաղթաթուղթ», մեկ զենք՝ դա արդեն ավելի քան 15 տարի տևած հայ ազատամարտի բովում թրծված Հ. Յ. Դաշնակցությունն էր՝ իր արևելահայ ու արևմտահայ փիդայիներով:

Հայ-թաթարական ընդհարումներն սկսվեցին 1905թ. փետրվարի 6-ին՝ Բաքվում, քիչ անց մայիսի 12-15-ին տեղի ունեցավ Նախիջևանի հայության կոտորածը, որից հետո ընդհարումների ալիքը տարածվեց դեպի Շարուր-Դարալագյազ, Զանգեզուր ու Ղարաբաղ: Մայիսի 23-ին առաջին ընդհարումը տեղի ունեցավ Երևանում, օգոստոսին կռիվը զրեթե համընդհանուր բնույթ էր ստացել՝ Բաքու, Ղարաբաղ և այլուր: Նոյեմբերին արյունալի կռիվներ սկսվեցին Գանձակում և Թիֆլիսում: Բաքվի և մանավանդ Նախիջևանի հայությունը լիովին անպատրաստ էր այդ ընդհարումներին, ուստի թաթարական խուժանի հարձակումները ծանր կորուստներ պատճառեցին նրան: Բաքվում չնորհիվ Նիկոլ Դումանի ձեռնարկած արագ ու վճռական քայլերի, հաջողվեց փոքրաթիվ ուժերով կանգնեցնել ու հետ շպրտել հակառակորդին: Իսկ քիչ անց մայիսի 11-ին տակավին երիտասարդ Դրաստամատ Կանայանի /Դրո/ կողմից ռմբային հարվածով ահաբեկվեց այդ ընդհարումների գլխավոր սադրիչը՝ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ Նակաշիձեն: Ահաբեկման ենթարկվեցին նաև բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ կազմակերպել Անդրկովկասի հայության ինքնապաշտպանության գործը՝ մարտի նետելով իր լավագույն ուժերին: Բաքվում մղած անհավասար կռիվներից հետո Նիկոլ-Դումանը ստանձնեց Երևանի նահանգի, Վարդանը /Սարգիս Մեհրաբյան/՝ Ղարաբաղի, Արմեն Գարոն /Փաստրմաճյան/ եւ Տուրբախը /Հարություն Կիրակոսյան/՝ Թիֆլիսի հայության ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու գործը: Մարտի նետվեցին հին փիդայիները՝ և արևելահայ եւ մանավանդ արևմտահայ հատվածներից Սևքարեցի Սաքոն, Սեբաստացի Մուրատը /Խրիմյան/, Բեռբին /Արշակ Գավաճյան/, Համազասպը /Արմանճաստանց/, Սևպուհը /Արշակ Ներսիսյան/ և ուրիշներ: Կարճ ժամանակում թաթարները ծանր կորուստներ կրեցին, սակայն Հ. Յ. Դաշնակցությունը դրանով չբավարարվեց: Մոտավորապես 1906-ի փետրվարին Թիֆլիսում կայացած «Զինվորական խորհրդակցության» ժամանակ որոշում կայացվեց նաև «... նախապատրաստել լինել եւ ջնջել այն բոլոր որջերը, լինեն դրանք մեծ կամ փոքր, որոնք ավազակային կենտրոններ էին: Բացի այդ, անհրաժեշտ համարեց վերացնել խոչընդոտ հանդիսացող այն թաթարական գիւղերը, որոնք խանգարում էին Գանձակից Շուշի, Շուշուց՝ Գորիս եւ Նոր Բայազիտից՝ Գորիս հաղորդակցությանը»[1]: Մի շարք նման ավազակային որջերի հիմնահատակ ավերումը թույլ տվեց բացել ճանապարհների այն հանգույցները, որոնց վրա հենվելով, հետագայում 1918-20 թվականներին հնարավոր եղավ կապ պահպանել Անդրկովկասի հայաբնակ շրջանների միջև ու դրանով իսկ ձևավորել առաջին հանրապետության հայկական դիմագիծը: Հայ-թաթարական կռիվներն ավարտվեցին Անդրկովկասի հայության հաղթանակով: Ցարական պաշտոնյաների քողարկված աջակցությունն անգամ չօգնեց թաթարներին: Այդ կռիվների ընթացքում զինվեց Անդրկովկասի հայության նշանակալի մասը, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցության հեղինակությունը խիստ բարձրացավ՝ ոչ միայն հայության, այլև օտարների աչքում:

* * *

Հայ-թաթարական կռիվների առաջ բերած թոհուբոհը չէր կարող չեղել ռուսական առաջին հեղափոխության՝ իր առջև դրված նպատակներից, չէ կարող չեղել նաև Հ. Յ. Դաշնակցության՝ այդ հեղափոխության մեջ իր մասնակցությունն ունենալու խնդրից:

Հ. Յ. Դաշնակցությունն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ սկիզբ առած զումայական ընտրապայքարներին: Երկրորդ Դումայում Անդրկովկասի պատգամավորներից երեքը՝ Հ. Սաղաթելյան, Սիր. Տիգրանյան, Ստ. Տեր-Ավետիքյան, Հ. Յ. Դաշնակցության ընտրյալներն էին, որոնք գործում էին ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականների /էսեռների/ հետ համախորհուրդ: Օգտվելով ռուսական հեղափոխության ընձեռած հնարավորությունից, 1906թ. օգոստոսի 15-ին էջմիածնում գումարվեց այսպես կոչված «Կեդրոնական ժողովը», որին վերապահված էր Սահմանադիր ժողովի դեր՝ ողջ արևելահայության համար: Ժողովը գրեթե ամբողջովին բաղկացած էր դաշնակցականներից և միայն 6 հոգի էին ներկայացնում մնացած կուսակցությունները: Նախագահ ընտրվեց կուսակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Սիմոն Զավարյանը: Սակայն օգոստոսի 29-ին Կովկասի փոխարքայի հրամանով ոստիկանությունը խուժեց էջմիածին և փակեց ժողովը: Բայց չնայած դրան, Հ. Յ. Դաշնակցության կշիռն ու ազդեցությունը Անդրկովկասի հայության շրջանում ամենևին էլ չսասանվեց: Երկրամասում լույս տեսնող դաշնակցական մամուլը, որի դրոշակակիրը դարձավ «Յառաջ» թերթը, իսկ հետո նրան փոխարինած «Ալիքը», «Զանգը», «երկիրը», «Խարիսխը», «Վտակը» գերիշխող դիրքեր գրավեց հայ մամուլի ասպարեզում: Հ. Յ. Դաշնակցությունը զարձավ զանգվածային ու հզոր մի կազմակերպություն, որն իր մեջ էր ներառում ողջ ազգի գրեթե բոլոր խավերի և շերտերի ներկայացուցիչներին: Այդ հանգաման-

[1] Նիխեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, Բ. հատոր, էջ 251:

քը ուներ առավելություններ՝ Հ. Յ. Դաշնակցության խոսքը վերածվել էր չգրված օրենքի: Սակայն այն իր հետ բերում էր նաև ներքին տարաձայնություններ, որոնց ձևավորման հիմքը կուսակցության գործունեության նախորդ շրջանում առաջադրված և 1892-ի ծրագրով ամրագրված նպատակի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրի և 1904թ. երրորդ ընդհանուր ժողովում՝ որպես ինքնապաշտպանության, իսկ 1905-ին ընդունված «Կովկասյան նախագծում» որպես հեղափոխական գործունեության նպատակ հռչակված այսպես կոչված՝ «ռուսահայ դատի» միջև արհեստականորեն ստեղծված հակասությունն էր:

«Կովկասյան նախագիծը» փաստորեն ծրագրային փոփոխություններ նախատեսող փաստաթուղթ էր և այդ պատճառով ենթակա էր առաջիկա ընդհանուր ժողովի վավերացմանը: Բնական էր, որ հեղափոխական պայքարի անհետաձգելի պահանջմունքների ծնունդը հանդիսացող նման փաստաթուղթը պետք է բուռն քննարկումների արժանանար կուսակցության ներսում: Ի վերջո, այդ քննարկումների ընթացքում Հ. Յ. Դաշնակցության ներսում և նրա շուրջ սկսեցին բյուրեղանալ ոչ թե երկու /ինչպես կարծում են որոշ ուսումնասիրողներ/, այլ միանգամից հինգ տարբեր տեսակետներ: Մայրահեղ ազգայնական-աջակողմյանները խմբապետ Միհրանի /Էքմանքչյան/ գլխավորությամբ /նա հետագայում արտաքսվեց Հ. Յ. Դաշնակցությունից և ահաբեկման ենթարկվեց/, գտնում էին, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը եղել է ու պետք է մնա միայն ու միայն արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող կազմակերպություն, սկզբունքորեն մերժում էին սոցիալիստական աշխարհայեցողությունն ու քաղաքականությունը և պահանջում էին զտարեցնել հեղափոխական պայքարը Անդրկովկասում ընդդեմ ցարիզմի: Միհրանականությունը, որն ընկավ օտար տարրերի ազդեցության տակ /Համբարձում Առաքելյան և այլք/, դուրս դրվեց Հ. Յ. Դաշնակցությունից: Սակայն միհրանականներից զատ, հակասոցիալիստական աշխարհայեցողության կրողներ և «ռուսահայ դատի» մերժման կողմնակիցներ կային նաև կուսակցության ներսում /խմբապետներ Մուրատ, Անդրանիկ և այլք/ և մտավորականներ /Ռ. Զարդարյան, Ա. Վռամյան և այլք/, որոնց աջակցում էին ԱՄՆ-ի և Բալկանների կենտրոնական կոմիտեությունները: Այս երկրորդ հոսանքը դարձավ 1907-ին՝ չորրորդ ընդհանուր ժողովում «Կովկասյան նախագծի» դեմ ծավալված պայքարի դրոշակակիրը: Երրորդ «հոսանքը» դա հենց բուն Հ. Յ. Դաշնակցությանն էր, կուսակցության միջուկը՝ Ս. Զավարյան, Ռոստոմ, Մ. Վարանդյան, Խ. Մալումյան, Ե. Թոփչյան և այլք, որոնց հարում էր խմբապետների մեծ մասը՝ Սաքո, Դուման, Սեպուհ և այլք: Նրանք գտնում էին, որ մեկ կուսակցության շրջանակներում պետք է միավորել և՛ արևմտահայերի և՛ արևելահայերի պայքարի գործը: Կար նաև չորրորդ հոսանք, որը ներկայացնող երիտասարդները Արշակ Իսահակյան /Ջամալյան/, Ա. Շահխաթունի և

այլք, մնալով Հ. Յ. Դաշնակցության ներսում, փորձում էին Անդրկովկասում ձևավորել միայն սոցիալիստական քաղաքականություն վարող կուսակցություն: Նրանց մոտեցումը ամփոփված էր 4-րդ ընդհանուր ժողովին ներկայացված, բայց ժողովի կողմից չընդունված Արշակ Իսահակյանի /Ջամալյանի/ բանաձևում՝ «Ցառաջիկայում Դաշնակցութեան գործունեութիւնը Կովկասում պէտք է լինի զուտ դասակարգային եւ յեղափոխական-սոցիալիստական. ըստ որում նրա Ծրագիրը եւ աշխարհայեացքը միանգամայն պարզ եւ որոշ պէտք է լինին... որ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մէջ, բոլոր ոչ-սոցիալիստ-յեղափոխական տարրերը իրենց ստիպուած զգան թողնելու կուսակցութեան շարքերը» : Այս հոսանքը դարձավ երկրորդ չափավոր-ազգայնական հոսանքի հիմնական հակառակորդ ուժը 4-րդ ընդհանուր ժողովում: Կային նաև ծայրահեղ սոցիալիստ-ձախակողմյաններ, որոնք բաժանվեցին Հ. Յ. Դաշնակցությունից: Նրանք կոչվում էին «անջատականներ», քանի որ պահանջում էին անջատել միմյանցից երկու ռուսահայ և տաճկահայ «դատերը»: Վերջիններիս գաղափարախոսն էր «երիտասարդ դաշնակցական» Արսեն Մրավյանը, որը 1906 թվականին հրատարակված իր «Ժամանակ է սթափուելու» գրքույկում գտնում էր, որ Հ. Յ. Դաշնակցությունը պետք է լինի միայն աշխատավորների դասակարգային կուսակցություն, իսկ արևմտահայերի ազատագրության խնդիրը պետք է հետապնդեն միայն իրենք՝ արևմտահայերը: «Անջատականները» /Լ. Աթաբեկյան, Ա. Մրավյան և այլք/ ի վերջո բաժանվեցին Հ. Յ. Դաշնակցությունից և հարեցին ռուսական սոցիալիստ-հեղափոխականներին /Էսեռներ/:

Ինչպես հետագայում իրավացիորեն նկատում էր Ա. Աստվածատրյանը, կուսակցության ներսում պայքարը կենտրոնանում էր ազգային և սոցիալիստական հարցերի /դատերի/ բաժանման շուրջ, բայց քանի որ դրանք հետապնդելու վայրերը /գործելադաշտերը/ տարբեր էին, ապա ժողովրդի լայն զանգվածը «դատերի բաժանում» ասելով հասկանում էր արևմտահայ և արևելահայ հատվածների առջև կանգնած նպատակների բաժանումը[2]: 1906թ. աշնանը Արևելյան Բյուրոն հատուկ շրջաբերականով կուսակցության շարքերին տեղեկացրեց միհրանական շարժման անմաքուր նպատակների մասին, քանի որ ակնհայտ էր դառնում ցարական Օխրանկայի շահագրգռվածությունը այս շարժման ծավալման մեջ: Վերջիններս ստեղծել էին այսպես կոչված «Ժամանակավոր զինվորական խորհուրդ» և ջլատել կուսակցության ուժերը: Այդ պատճառով, 4-րդ ընդհանուր ժողովը պետք է ճակատագրական դեր խաղար կուսակցության համար: Ուստի այդ ժողովին

---

[1] Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցու թեան պատմու թյան հանդր, Գ հատոր, էջ 180:
[2] Տե ս Աստվածատու րեան, Անջատական շարժու մներ Հ. Յ. Դաշնակցու թեան մեջ, Բ մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1953, թիւ 8, էջ 57:

ներկայացան Հ.Յ.Դաշնակցության լավագույն ուժերը՝ թե՛ մտավորական և թե՛ մարտական:

4-րդ ընդհանուր ժողովը բացվեց Վիեննայում 1907թ. փետրվարի 22-ին և տևեց մինչև մայիսի 4-ը, ունենալով 121 նիստեր: Ժողովի օրակարգի բազմաթիվ հարցերի շարքում առանձնահատուկ նշանակություն ունեին «Կովկասյան նախագծի» ընդունման կարգի և նրա բովանդակության քննությունը, «անջատման» ծրագրի և սոցիալիզմի դաշնակցական ըմբռնման հստակեցումը, հետագա գործելակերպի, ծրագրի ու կանոնագրի մշակումը: «Կովկասյան նախագծի» հակառակորդները պնդում էին, որ « Հ.Յ.Դաշնակցության Խորհուրդը» իրավասու չէր նման փաստաթուղթ ընդունել և հրապարակել: Խաչատուր Մալումյանը հիմնավորում էր այդ իրավասությունը՝ հենվելով 1904 թվականին կայացած երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշումների, 1892թ. ծրագրի սոցիալիստական ոգու և 1905 թվականին ստեղծված նոր կացությունից բխող պահանջների հաշվառման անհրաժեշտության վրա: Սեբաստացի Մուրատը /Խրիմյան/ առարկում էր այդ փաստարկներին՝ հիմք ընդունելով երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշումը, որը Հ.Յ.Դաշնակցության կովկասյան գործունեությունը սահմանափակում էր ինքնապաշտպանությամբ, բայց ո՛չ հարձակողական գործողություններով[1]: Նրան պաշտպանում էր Ռուբեն Զարդարյանը՝ պնդելով որ «Հ.Յ.Դաշնակցության Խորհուրդը» չեղվել է ընդհանուր ժողովի որոշումներից: «Նախագծականների» և «հականախագծականների» բանավեճը երբեմն ընդունում էր նաև սպառնալից տեսք: Սեբաստացի Մուրատը սահմանազատվելով հանդերձ Միհրանից ու նրա անմիջական շրջապատից, միաժամանակ նախազգուշացնում էր ժողովին, որ «...արիւն պիտի թափուի, մի մոռանաք, որ Միհրանի ետեւից 2-3000 հոգի է գնում»[2]: Ու թեև նրա ընդդիմախոսները բերում էին շատ ավելի փոքր թվեր, բայց անգամ միշտ հավասարակշռված ու սառնասիրտ Ռոստոմն էր ընդունում նման տարբերակի հնարավորությունը:

Ի վերջո, քվեարկության դրվեց Ռ. Զարդարյանի կազմած բանաձևը, ուր նշվում էր, որ «Հ. Յ. Դաշնակցության Խորհուրդը», «...պարտաւոր էր հրատարակելու Կովկասեան Նախագիծը...»[3], որից հետո ժողովն անցավ փաստաթղթի բուն էության քննարկմանը: Այդ ընթացքում գաղափարական տարաձայնությունները սկսեցին մեղմվել և ժողովականները փորձեցին ճշտել երկու՝ արևմտահայ և արևելահայ «դատերի» փոխհարաբերակցության ու փոխլրացման հանգամանքները: Ի վերջո, ժողովը հավանություն տվեց Եղիշե Թոփչյանի ներկայացրած բանաձևին, ուր դրականորեն էր գնահատվում «Նախագծի» սահմանած ուղիով Կովկասում Հ.Յ.Դաշնակցության կողմից իրականացված քաղաքականությունը և վճռականություն էր հայտնվում շարունակել սոցիալիստական գործունեությունը: Ժողովը քննության առավ նաև Ա. Շահխաթունու և Արշակ Իսահակյանի /Զամալյան/ առաջարկները Հ.Յ.Դաշնակցությունը կազմակերպական առումով երկու՝ կովկասյան և արևմտահայ հատվածների բաժանելու մասին /ֆեդերատիվ ընդհանուր կապերով/ և բուռն բանավեճերից հետո ընդունեց բանաձև, ուր նշվում էր, որ կուսակցության գործունեությունը արևմտահայ և կովկասյան իրականությունների մեջ ոչ միայն չի վնասում, այլև նպաստում է երկու երկրների աշխատավորների շահերի հաղթանակին: Ուստի ժողովը որոշում ընդունեց «Յետ մղել անջատման առաջարկը, իբրև մի տեսակէտ, որ չէ հիմնուած մեր աշխարհահայեացքի և գործունեութեան վրայ...» և «Երկու գործունէութիւնէն էլ վարել Հ. Յ. Դ. դիւրակի եւ ղեկավարութեան ներքոյ»[1]: Այսպիսով, 4-րդ ընդհանուր ժողովը վճռականորեն մերժեց կուսակցությունը ըստ գործելաոճերի և գործունեության առանձնահատկությունների տրոհելու փորձերը և որդեգրեց մեկ նպատակ-մեկ կազմակերպություն կամ ինչպես հայտարարեց Խաչատուր Մալումյանը՝ «Մի ծրագիր, յեղափոխական մի՛ բանակ...» սկզբունքը:

«Կովկասեան զեղծարարների մասին» օրակարգի տակ ժողովը քննեց խմբապետ Միհրանի և նրա գործակիցների հարցը և որոշեց ճանաչել նրանց արտաքսված՝ Հ.Յ.Դաշնակցության շարքերից, ինչպես նաև «... կազմակերպական կանոններով նախատեսուած պատժին ենթարկել Միհրանին եւ իր գործակիցներին»[3]: Միաժամանակ, ժողովը որոշում կայացրեց «խստիւ արգելել բռնի միջոցների գործածութիւնը հանգանակութեան գործում», որով վերջ տրվեց «Փոթորիկ» գործողությամբ սկզբնավորված հարկադրական, բայց ժամանակավոր բնույթ ունեցող բռնի հանգանակություններին:

Ժողովի ընթացքում ինը պատգամավորներից բաղկացած հանձնաժողովը մշակեց Հ.Յ.Դաշնակցության ծրագիրը՝ համաձայն ընդհանուր ժողովի բանաձևերի ու հանձնեց Արևմտյան Բյուրոյին՝ տպագրելու համար: 1892 թվականին ընդունված առաջին ծրագրի համեմատությամբ սա ավելի հղկված և ամբողջական փաստաթուղթ էր՝ բաղկացած «Ընդհանուր տեսութիւնից», «Նվազագույն պահանջներից» իր քաղաքական և տնտեսական բաժիններով: Ի հակադրություն Ռոստոմի կողմից 1892-ի ծրագրի համար գրված կիսամարքսիստական առաջաբանի, 1907-ին ընդունված «Ընդհանուր տեսութիւնը» ուներ ավելի հավասարակշռված ու չափավոր բնույթ և գտնվում էր ժամանակի սոցիալիստական շարժման գաղափարական լավագույն նվա-

[1] Տե՛ս Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան, հատոր Գ, էջ 146:
[2] Նույն տեղում, էջ 57:
[3] Նույն տեղում, էջ 151:

[1] Տե՛ս Նիիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան, հատոր Գ, էջ 302:
[2] Նույն տեղում, էջ 186:
[3] Նույն տեղում, էջ 243:
[4] Նույն տեղում, էջ 262:

ճումների մակարդակի վրա: Նրանում սահմանվում էին չահագործող փոքրամասնության դեմ աշխատավոր մեծամասնության պայքարի հանգրվանները և նպատակները: Տրվում էր արդյունաբերության զարգացման ու տեխնիկայի առաջադիմության հետևանքների վերլուծությունը և արտադրական ոլորտում առաջ էին քաշվում արդյունաբերության, իսկ գյուղատնտեսության մեջ՝ նաև հողի և աշխատանքի համայնացման առաջնահերթ խնդիրները: Դրանց իրականացումը համարելով աշխատավոր դասակարգի սոցիալիզմի համար մղվող պայքարի նպատակներ, Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրը այդ խնդրի հետ էր միաձուլում նաև ազգային ճնշումների դեմ մղվող պայքարը՝ որպես ներդաշնակ եւ ամբողջական մարդկային հասարակություն ստեղծելու կարևորագույն պայման:

Ծրագրի «Նվազագույն պահանջների» քաղաքական ենթաբաժինը սահմանում էր կուսակցության նպատակները: Այնտեղ նշված էր, որ «Հ. Յ. Դաշնակցությունը իբրեւ յեղափոխական եւ սոցիալիստական մի կուսակցություն, ձգտում է պաշտպանել հայ աշխատաւոր մասսաների բովանդակ շահերը, թէ՛ տնտեսական-դասակարգային, թէ՛ մարդկային-քաղաքական եւ թէ՛ ազգային-կուլտուրական, նպատակ ունենալով ժողովրդի ձեռքը տալ կառավարութեանղեկը եւ այժմեան միապետական ու կապիտալիստական կարգերը փոխարինել լայն ռամկավարութեամբ ու արդիւնաբերութեան միջոցների համայնացումով»[1]:

Թեև ընդհանուր ժողովը մերժել էր կուսակցությունը կազմակերպորեն ըստ գործելադաշտերի բաժանելու պահանջը, բայց դա չէր նշանակում, որ ծրագիրը չպետք է սահմաններ դրանցից յուրաքանչյուրում Հ.Յ. Դաշնակցության հետապնդած առանձնահատուկ նպատակները: Այդ առումով ծրագիրը հիմնվում էր երկու Հայաստանների գաղափարի վրա՝ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան պետության սահմաններում եւ լայն ինքնավարությամբ, իսկ Անդրկովկասի դեմոկրատական հանրապետությունը Ռուսաստանի ֆեդերատիվ հանրապետության կազմում բաժանվելով առանձին կանտոնների, որոնց սահմանները որոշելիս «... պէտք է նկատի առնել ազգաբնակչութեան տեղագրական եւ կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար»[2]: Դրանով իսկ, քաղաքական գետնի վրա առաջին անգամ հենց Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրն էր նախանշում Անդրկովկասում առանձին հայկական տարածքի և դրա հիման վրա՝ հետագայում նաև պետականության ձևավորման խնդիրը: Երկու Հայաստանների գաղափարը հանդիսանում էր 1892-ի ծրագրի՝ միայն Արևմտյան Հայաստանին վերաբերվող պա-

[1] Ծրագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան /Վաւերացուած 1907թ. ընդհանուր ժողովի կողմից/, տպ. Ն. Արամեան, Թիֆլիս, 1917, էջ 21:
[2] Նույն տեղում, էջ 23:

հանջների զարգացումը և նախապատրաստությունը 9-րդ ընդհանուր ժողովում /1919թ./ նվիրագործված Միացյալ և Անկախ Հայաստան ծրագրային հիմնադրույթի՝:

Միացյալ Հայրենիքի գաղափարը քաղաքականապես հասունացնելու ցանկությունը դրսևորվում էր ինչպես երկու երկրների համար քաղաքական ընդհանուր պահանջների /դեմոկրատական ազատություններ/ առաջադրման, այնպես էլ տնտեսական պահանջների ընդհանրության տեսքով: Դրանց շարքում կարևոր էին հողերի համայնացման, հողը մասնավոր սեփականություն և վաճառքի առարկա դարձնելուց հրաժարվելու, ինչպես նաև հողօգտագործման սկզբունքի էսեռա-տրուդովիկական պահանջների առաջադրումն ու պաշտպանությունը: Սահմանելով գյուղատնտեսության մեջ առանց աշխատանքի չահագործման հողից օգտվելու սկզբունքը, Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրը նախատեսում էր նաև հանքերը ու բնական այլ հարստությունները պետական սեփականություն դարձնելու, 8 ժամյա բանվորական օր սահմանելու, նվազագույն աշխատավարձի չափը ճշտելու և այլ կարևոր սոցիալիստական բնույթի պահանջներ:

Այսպիսով, 4-րդ ընդհանուր ժողովում ընդունված Հ.Յ. Դաշնակցության նոր ծրագիրը հանդիսանում էր հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության խնդրի համագրումն ու միաձուլումը ողջ մարդկության ազատագրության համար մղվող պայքարի նպատակների հետ: Դրա հետևանքով կուսակցությունը իր աշխարհայեցողության սոցիալիստական սկզբունքները տեղափոխում էր գործնական քաղաքականության մեջ այնքանով և այն չափով, որքան անհրաժեշտ էր իր գործունեության կոնկրետ միջավայրի համար: Գործունեության նպատակների և առաջնահերթությունների նման պրագմատիկ ընկալումը ապահովում էր Հ.Յ. Դաշնակցության ներկայությունը հայության կյանքի բոլոր ասպարեզներում և հայ ժողովրդի՝ ինչպես ազգային-քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական նպատակների ու ձգտումների հարազատ արտացոլումը:

4-րդ ընդհանուր ժողովում ձևակերպված քաղաքական ու գաղափարական սկզբունքները իրենց հիմնական՝ ընդհանուր գծերով, Հ.Յ. Դաշնակցության մոտ անխաթար մնացին ընդհուպ մինչև սփյուռքյան 70-ամյա հարկադիր վտարանդիության տարիները և անգամ նրանից հետո:

[1] Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ծրագիր /հաստատուած ժ. ժողովին կողմէ/, Ժընեւի, 1925, էջ 20:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ քաղաքական կուսակցությունների շարքում իր ուրույն տեղն ու դերն ունի Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը, որի պատմությունը ցայսօր առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Միայն այս ու այն հարցերին նվիրված պատմագիտական աշխատություններում հընթացս խոսվել է նաև ՀՍՌԿ-ի մասին, որն էլ առիթ է հանդիսացել բազմաբնույթ եզրակացությունների այդ կուսակցության, նրա ծրագրի ու որդեգրած գործելակերպի մասին: ՀՍՌԿ-ի պատմությունը շարադրելիս մեր համար ելակետային է այն դրույթը, որ այն միջանկյալ, անցումային օղակ է հայ առաջին՝ Արմենական կուսակցության և վերջինիս գաղափարների ու ավանդույթների ժառանգորդ Ռամկավար ազատական կուսակցության միջև:

1885-ի աշնանը Վանում Մկրտիչ Ավետիսյան-Թերլեմեզյանի գլխավորությամբ և Գալուստ Ալանյանի /դոկտոր/, Գարեգին Բաղեշցյանի /Մանուկյան/, Եղիշե Գոնդաքճյանի, Ղևոնդ Խանջյանի, Գաբրիել Նաթանյանի, Արիստակես Ախինյանի, Գրիգոր Պեռզիկյանի /Շիկահեր, Ներսես/ և ուրիշների աջակցությամբ հիմնադրված Արմենական կուսակցությունը՝ մնծաթիվ զոհեր տվեց 1895-1896թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ:

Արմենական կուսակցության հիմնադիրներից ողջ մնացած Գրիգոր Պեռզիկյանը մեծ ջանքեր գործադրելով և պարսկահայերի արմենական մասնաճյուղերը վերակազմակերպելով՝ 1898թ. անցնում է Բուլղարիա, որտեղ գործունեություն է ծավալում Արմեն Շիտանյանի հետ: Ապա, նկատի առնելով Բուլղարիայի՝ կենտրոնից դժգոհ և «Հեղափոխական միություն» անունը որդեգրած հնչակյանների ուղեգծի համընկնումը արմենականների գաղափարներին, նրանց միավորում է տեղի արմենական մասնաճյուղին և հռչակում նոր՝ Գաղափարակցական միությունը: Դա երկարատև ու դժվարին գործընթաց էր և գլուխ եկավ 1907թ. օգոստոսին, մեծ ջանքերի ներդրումով:

Ի դեպ, եթե արմենականների, Սահմանադրական ռամկավարների բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող վերակազմյալ հնչակյանների պատմությանն այս կամ այն չափով հայ պատմագիտությունն անդրադարձել է, ապա «Գաղափարակցական միության», նրա ծրագրի ու կանոնագրի մասին որևէ պատմագիտական աշխատության մեջ խոսք անգամ չկա, եթե բացառենք Ա. Դարբինյանի հուշերում գրված և նույնությամբ մյուսների կրկնած միևնույն՝ «Բուլղարիայի արմենականների ու միութենականների միավորումից ստեղծվեց այն, որը հետագայում դարձավ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութ-

[1] ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 5, թ. 5, գ. 27, թ. 1:

յան գոյացուցիչ մասերից»[1] կատարված փաստի արձանագրությունը: Զարմանալի է նաև այն, որ նույնիսկ Ռամկավար ազատական կուսակցության /ՌԱԿ/ ծրագրային ու վավերագրական փաստաթղթերի՝ Վ. Ղազարյանի հրատարակած ժողովածուում բացակայում է Գաղափարակցական միության ծրագիրը: Վ. Ղազարյանի վկայությամբ ՌԱԿ-ի արխիվում նա չի հանդիպել նման փաստաթղթի: Մեզ հաջողվեց գտնել Գաղափարակցական միության ծրագրի և կանոնագրի մեկ օրինակ, որը հրատարակվել է Լոնդոնում 1907-ին[3]:

Ծրագրի նախաբանում արևմտահայ դատը սահմանելով որպես քաղաքական խնդիր՝ նշվում է. «Հայկական դատը պետք է հասկանալ Տաճկական Հայաստանի ազատությունը տաճկական իշխանության լուծեն և զայն դնելը ինքնուրույն, անկախ, սեփական հայկական իշխանության տակ»[4]: Այսինքն, պարզորոշ ղրվում է Հայաստանի անկախության նվաճման հարցը՝ կառավարման ձևը թողնելով որպես ապագայում լուծվելիք խնդիր: Ծրագրի նախաբանում ժամանակավրեպ են համարվում այն քաղաքական կուսակցությունները ու խմբավորումները, որոնք հայկական դատին միանգամայն օտար սոցիալիզմ էին քարոզում, ամեն ինչ բացատրում միայն տնտեսական և դասակարգային պատճառներով, որոնք հենց «սկզբեն խախտեցին հեղափոխական չարժումն իր տեղեն, զայն չեղեցին ուղիղ գիծեն, որով նա պիտի ընթանար»[5]: Այնուհետև նշվում է, որ սոցիալիզմի վարդապետության որդեգրումից հետո մյուս սխալը, որ, ցավոք, համընդհանուր էր, օտարի օգնության ակնկալությունն էր, «որուն անկառուցյ հեղափոխությունը երբեք լրջորեն խնդիր չարավ իրեն սեփական ուժ գոյացնելու անհրաժեշտությունը»[6]: Ապագայում էլ, չբացառելով սխալները, ծրագրի նախաբանում օգտակար է համարվում ուսումնասիրել անցյալում թուլլ տվածները՝ դրանք չկրկնելու համար: Մերժելով հուսահատությունը և եվրոպական օգնության վրա հույս դնելը, այն փրկության ուղիներ է համարում:

«Ա. ամփոփիլ, կեդրոնանալ մեր թե գաղափարային և թե բարոյական ու նյութական ուժերու արտահայտության մեջ,

[1] Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1947, էջ 184, Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Նույնի Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1979, էջ 126, 364, Վ. Ղազարյան, Համառոտ պատմություն ՌԱԿի, Բեյրութ, 1978, էջ 27-28 և այլն:

[2] ՌԱԿ-ի հիմնական ծրագրեր և վավերագրեր /Այսուհետև՝ ՌԱԿ, վավերագրեր/ կազմեց որկտ. Վաչե Ղազարյան, Բեյրութ, 1978:

[3] Ծրագիր կանոնագիր գաղափարակցական միության / Արմենո-միութենական միացյալ կազմակերպություն/, Լոնդոն, 1907:

[4] Նույն տեղում, էջ Ա:

[5] Նույն տեղում, էջ Գ:

[6] Նույն տեղում, էջ Դ:

Բ. չխառնենք ազգային ընդհանուր նպատակին որևէ օտար վարդապետություն:

Գ. Դնենք մեր բոլոր հույսերը մեր սեփական ուժի և միջոցների վրա»[1]:

Բուն ծրագրում միության նպատակ է սահմանվում «զինու զորությամբ ազատել օսմանյան լուծեն Օսմանյան Հայաստանը և կազմել անկախ քաղաքականապես ինքնուրույն, անկախ և ազատ Հայկական իշխանություն մը», դրան հասնելու միջոց համարելով,«նախօրոք և երկարորեն պատրաստված զինեալ ապստամբությունը»[2]: *Այդ նպատակով անհրաժեշտ է ի մի հավաքել բոլոր գործող անհատներին ու խմբակցություններին, գործել գաղտնապահ և կարգապահ, զենք, դրամ հայթայթել, մանրակրկիտ ուսումնասիրել թշնամու ուժերը, դիրքերը, «զգուշանալ վաղաժամ և պրովակացիոն չարժումներեն», հնարավորին չափ բարեկամանալ հարևան ժողովուրդների հետ, գաղտնապահության հնարավոր սահմաններուն գրավոր և բանավոր պրոպագանդով վառ պահել հայրենասիրական ոգին դատապարտելով մատնություններն ու դավաճանությունը*[3]:

Անշուշտ, Գաղափարակցական միության այս ծրագիրը իր էությամբ հեղափոխական-ազատագրական էր և համեմատաբար առաջադիմական երևույթ:

Թեև «արմենականությունը կհանդիսանա մեր /Սահմանադրական-ռամկավար-Ս.Ս./ կուսակցության մայր երակը, սակայն այնոր բուն զանգվածը կհանդիսանան վերակազմյալ հնչակյանները»[4], *այսինքն, արմենականներն արյունն էին, իսկ վերակազմյալները՝ ավիշը, առանց որոնց օրգանիզմը չի գոյատևել, քանզի դրանք գտնվում են անմիջական կապի մեջ, փոխպայմանավորում միմյանց՝ ի վերջո դառնալով անտարբերակելի:*

1896թ. արևմտահայ հնչակյան գործիչները ճիշտ չհամարելով Լոնդոնում գտնվող իրենց կուսակցության կենտրոնի գործունեությունը՝ Ավ. Նազարբեկի ղեկավարությամբ /հիմնականում ժամանակավրեպ համարելով սոցիալիզմի տեսության դավանումը՝ ելնելով ժամանակի հայ իրականությանն անհարիր ու անիրագործելի լինելուց և զուր տեղը ուժերը ջլատելուց/, առանձնացան և իրենց հովչակեցին վերակազմյալ հնչակյաններ: Մի շարք անգամներ վերամիավորվելուց և տարանջատվելուց հետո, ի վերջո, վերակազմյալները 1901թ. սկսեցին հանդես գալ Բոստոնում «Արմենիա» /Armenia/ անգլերեն թերթով հայ դատի պաշտպանությամբ: Սակայն 1906թ. հայ ազգային կյանքի հուզումնառատ շրջանում նրանք էլ տրոհվեցին: Ընդհանրապես,

[1] Ծրագիր կամ նպատակ գաղտնի կազմակերպության / Արմենո-հնչակյան միացյալ կազմակերպության, Լոնդոն, 1907, էջ 3 և ե:
[2] Նույն տեղում, էջ 1:
[3] Նույն տեղում, էջ 2, 3:
[4] «Ձայն», 1951, 1 հոկտեմբերի:

Հնչակյան կուսակցության մեջ պառակտումներն այնքան խորացած ու բազմաբնույթ էին, որ «այնտեղ մայրը իր զավակը չէր ճանչնար»[1]: *Բանն այն է, որ թեև նրանք էլ արմենականների նման դեմ էին արևմտահայոց ազատագրության հարցն ընկերային վարդապետությունների հետ կապելուն և ցուցադրական ու ահաբեկչական գործունեության, սակայն, վահե Արզվյանը սակավաթիվ համախոհներով Սուրեն Սուրենյան, Երվանդ Զավուշյան, Լևոն Լարենց /Քիրիշչյան/, Հրաչ Երվանդ, Արշակ Տեր-Մարկոսյան և այլն, որդեգրեց ահաբեկչության ուղին: Սա էլ դժգոհությունների առիթ ծառայեց: Լևոն Մկրտչյանը, Վահան Թևքեյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Սարգիս Մալեմեզյանը և ուրիշներ, որոնց միացավ նաև մի որոշ ժամանակ կուսակցական կյանքից մեկուսացած Միհրան Տամատյանը, բաժանվեցին կուսակցությունից:*

Այսպիսով, գոյացան երկու հատվածներ. ա/ չափավոր կամ «Ազգյան» 1907թ. ապրիլի 20-ից Ս. Պարթևյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Ազգ» թերթի անունով, բ/արմատական կամ «Արզվյանական»[2]:

1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերջիններս անցան Կ.Պոլիս և իրենց օրգան «Ձայն Հայրենյաց» չաբաթաթերթի էջերում հայտարարեցին, որ կպաշտպանեն Թուրքիայի խաղաղ զարգացումը, բայց և կկանգնեն այն ընդդիմադիր տարրերի կողմը, որոնք «Փոթորկոտ օրերուն մեջ արգարության նախակարապետները եղան և բարեշրջման այս շրջանին՝ խաղաղության և փրկության աներկյուղ և հավատարիմ դրոշակակիրները պիտի ըլլան»[3]: *Հրաժարվելով զինված ապստամբության ծրագրից, «Արզվյանականները» փարվում էին ինքնապաշտպանությանը: Նրանք աղետաբեր էին համարում սոցիալիզմի քարոզները՝ «անգործություն և սոփեստություն համարելով այն արևմտահայի համար»*[4], *քննադատում արևմտահայությանը դասակարգերի բաժանողներին ու իրար հակադրողներին: Դա համարում էին ոչ միայն սխալ, այլև վնասակար, քանի որ «ընկերվարության անունով գործված չարիքները մեզի պես ազգի մը հոգին իսկ կսպանեն, ազգն իր էությամբ կմեռցնեն»*[5] *և այլն: Կարճ ասած, նրանք էլ որդեգրեցին չափավոր գաղափարներ, իսկ նրանց ամերիկայան հատվածն արդեն 1919թ. իրեն հռչակեց Ազատական կուսակցություն, որը 1921թ. միախառնվեց Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությանը՝ դառնալով ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը:*

Չափավոր կամ «Ազգյան» հատվածի իսկական էությունը հասկանալու բանալի կարող է լինել այն, որ նրանք բացարձակապես

[1] Դարբինյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 181-182:
[2] Ղազարյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 25:
[3] ՀՀԿՊՄԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 162, թ. 1:
[4] «Ձայն հայրենյաց», 11 հունիսի 1909:
[5] Նույն տեղում, 11 նոյեմբերի:

արևմտահայեր էին և հիմնական հարցերում կիսում էին արմենականների տեսակետները: Նախ, նրանք ամբողջովին հրաժարվեցին սոցիալիզմի գաղափարներից՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի իրականությունն ընդհանրապես և արևմտահայությունը մասնավորապես դրա համար հասունացած չէ, և որ դրանք թշնամացնում են եվրոպական կառավարություններին, որոնք էլ, բնական է, չպիտի սատարեն հայերին: Նրանք բացառում էին մասնակի կռիվներն ու ցույցերը, քանզի այդպիսիք չէին կարող «օգտակար ըլլալ ապստամբական գործին» և կվնասեին ժողովրդին ու կխանգարեին պատրաստվել համընդհանուր ապստամբության: Վաղաժամ, վնասակար և ուժեր ջլատող էին համարում ազգին դասակարգերի բաժանողներին ու այդ դասակարգերին թշնամացնողներին[2]: Հայկական դատը համարում էին զուտ արևմտահայերի խնդիրը:

Իսկ 1907թ. ապրիլի 20-ից Բոստոնում /ԱՄՆ/ լույս տեսնող «Ազգ» թերթը, որի անունով կոչվեց այդ հատվածը, պարզ հայտարարում էր, որ իր դավանանքը հայ հեղափոխական ուժերի համախմբումն է, հայ համերաշխության ստեղծումը «ազգային հեղափոխական որոշ մշակված ծրագրի մը շուրջ ու մեջ համերաշխ գործակցության սուրբ ու անդրժելի դաշինքով»[3]:

Հայաստանի ազատագրման հարցին նրանք նայում էին այսպես. սկզբում ինքնավարություն Թուրքիայի կազմում, եվրոպական հսկողությամբ, իսկ եթե ժողովուրդը կամենար, ապա դեմ չէին լինի անկախությանն ընդհանրապես»[4]: Նրանք մերժում էին այն հանրահայտ գաղափարը, թե ռուսական հեղափոխությունը կազատագրի նաև արևմտահայությանը, ուստի տարօրինակ էին համարում, որ «ատանկ հեռավոր ու խնդրական հույսերով մեր բախտը կապենք ռուս հեղափոխական արկածին, և մեր այնքան սուղ ուժերուն լավագույն մասը տրամադրենք այդ ուղղությամբ»[5]:

Այսպիսով, վերակազմյալների չափավոր հատվածի ներկայացուցիչները զգուշավոր էին, զննում էին զուսպ պահանջներ ու չնայած իրենց հաճախ անվանում էին հեղափոխականներ, ըստ էության ռեֆորմատորներ էին, աստիճանական պայքարի ու բարենորոգումների քարոզիչներ: Նրանք հաճախ չրջանցում էին այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք էին ագրարայինը, արդյունաբերության ու ընդհանրապես տնտեսության զարգացման հիմնահարցերը, հասարակության մեջ գոյություն ունեցող անհավասարությունները, չրջակա ցեղերի բացահայտ թշնամանքը և այլն: Այսինքն՝ արմենականների հետ ունեին շատ ընդհանրություններ, ինչն էլ ի վերջո հիմք դարձավ Հայ Սահմանադրական Համակարգ կուսակցության մեջ դրանց միաձուլմանը:

Այսպիսին էր վիճակը, երբ չափավոր /«Ազգյան»/ վերակազմյալները սկսեցին մտածել արմենականների և միութենականների, ավելի շուտ՝ 1907թ. դրանց միացումից առաջացած Գաղափարակցական միության հետ գաղափարական ընդհանուր եզր մշակելու և միանալու հիմքեր ստեղծելու մասին: Արդեն 1908թ. հունվարի 1-ին նրանք մի պաշտոնագրով Եգիպտոսի իրենց տեղական կազմակերպությանը լիազորություններ էին տվել բանակցություններ վարելու: Վերակազմյալների Եգիպտոսի տեղական այդ մարմինը 1907թ. սեպտեմբերի 4—ի նամակով «փութաց հանուն կուսակցության չնորհավորել այդ միությանը՝ /Գաղափարակցական-Ս.Ս./ ... չերմ փափագ հայտնելով, որ վերակազմյալների իրենց հատվածի հետ ևս մի միություն ստեղծելու նպատակով բանակցելու համար ներկայացուցիչներ որոշվեն...», որովհետև, ըստ Եգիպտոսի մարմնի, «... տարբերություն մը չկար երկու կազմակերպություններուն հայացքներուն միջև»[1]:

Գաղափարակցական միության կենտրոնական վարչությունը 1907թ. նոյեմբերի թիվ 12 և 15 պաշտոնագրերով «պատասխանած էր, թե սիրով կընդուներ եղած միության առաջարկը և թե որոշած էր այդ նպատակով բանակցությունները վարելու համար լիազոր մը ղրկել Եգիպտոս»[2]: Բանակցություններին մասնակցում են արմենականներից Գր. Պեոզիկյանը /Շիկահեր/, Մ.թ. Նաթանյանը և Հարություն Պեյլերյանը, իսկ վերակազմյալներից՝ Մ. Տամատյանը, Շ. Հովիվյանը, Փոքր Հայքի ներկայացուցիչ Ժիրայր Վաչեն, Դոկտոր Տ. Էնֆիճյանը և Հ. Փափազյանը»: 1908թ. փետրվարի 5-ին սկսված բանակցությունների մասին կազմվեց մանրամասն պաշտոնական արձանագրություն: Բանակցող կողմերն օրինական ճանաչեցին միմյանց լիազորությունները: Գ. Պեոզիկյանը ներկայացրել էր Գաղափարակցական միության կենտրոնական վարչության 1907թ. նոյեմբերի 5-ի թվակիր վկայականը, իսկ վերակազմյալները՝ 1908թ. հունվարի 1-ի թիվ 41 վկայագիրը՝ եր-

[1] Պատմություն սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության, 1887-1962, հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 268-269:
[2] Ծրագիր վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության, 1916, Բոստոն: Այս 1908թ. հոկտեմբերի 23-ի «Ձայն Հայրենյացի» մեջ տպագրված ուրախության բարեխոհություն է:
[3] Ազգ, 20 ապրիլի, 1907:
[4] Նույն տեղում, 4 հուլիսի, 1908:
[5] Նույն տեղում, 10 օգոստոսի, 1907:

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 187:
[2] Նույն տեղում:
[3] Պ. Տեփոյանի «Միհրան Տամատյան» /Բեյրութ, 1964/ աշխատության մեջ Գաղափարակցական միության կողմից Գ. Պեոզիկյանի և Մ. Նաթանյանի հետ բանակցությունների մասնակից է հիշատակվում «նախկին միութենական պատգամավոր Խաչիկ Պուռնազյանը» /էջ 112/, որը, սակայն, չի հիշատակվում արձանագրության բնագրում:
[4] Այս դեպքում էլ արձանագրության բնագրում հիշատակվում է Կ. Գրիգորյանը՝ վերակազմյալների թվում, իսկ Տեփոյանի նշված աշխատությունում ոմն Հ. Փափազյան, որը ճիշտ չէ:

կուսն էլ բանակցություններ վարելու և միություն կազմելու լիազորություններով»[1]:

Բանակցող կողմերը ներկայացուցիչների թվից անկախ ներկայանում էին մեկական հավասար ձայնի իրավունքով: Միևնույն ժամանակ, նրանք «կառավորվելին այն հաստատ համոզումով, թե տաճկահայ ժողովրդի ներկա ճգնաժամային դրության հանդեպ՝ հայ հեղափոխական գործը կկարողանար ավելի քան երբեք մեծ ճիգերու և միահամուռ գործակցության: Անհրաժեշտ էր ուրեմն, որ տաճկահայ դատի համար կազմված առանձին-առանձին կուսակցությունները իրենց համախմբվեին: Այս պահանջն ավելի հրամայողական կդառնար մանավանդ այդ կազմակերպության համար, որոնք գործելով ազգային հողի վրա և չունենալով հայացքների զգալի տարբերություններ, կարող էին բոլորովին ի մի ձուլվել և կազմել միակ հեղափոխական մարմին մը»[2]: Ուստի անպայման պետք էր փոխզիջումներով ստեղծել այդ միությունը, որն ստացավ Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության անունը: Նորաստեղծ կազմակերպության նպատակ հռչակվեց ա/ «ազատել տաճկահայությունը[3] օսմանյան բռնակալություններն և հիմնել անկախ ինքնավարություն մը՝ հաստատված սահմանադրական լայն հիմունքներու վրա, որ ապահովեր միանգամայն այնտեղ ապրող մյուս բոլոր ցեղերու բարօրությունը և ազատ ու խաղաղ կուլտուրական զարգացումը համաձայն իրենց առանձնահատուկ ընդունակությանց

բ/ քաղաքական հանգամանքերու համաձայն վարչական բարենորոգումներ ձեռք բերել Տաճկահայաստանի մեջ, հիմնվելով եվրոպական պետություններեն հաստատված միջազգային դաշնագրություններու վրա»:

Ընդ որում, նկատի էր առնվում, որ հայկական դատը «առանձնապես քաղաքական հանգամանք ունի, որ ողջ տաճկահայությունն է ճնշվում բռնակալ ուժիմի կողմից» և, հետևապես, դասակարգային հակամարտություններն ու տարաձայնությունները մերժվում էին; որպեսզի հայության կենսունակ ուժերը համախմբվեն հեղափոխության շուրջ:

Առաջնակարգ ու անհետաձգելի էր համարվում ժողովրդին պատրաստել ինքնապաշտպանության՝ հնարավոր հարձակումներին դիմագրավելու համար: Մերժելով վաղաժամ ցույցերն ու ելույթները,

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 187-188, Դարբինյան Ա., հիշյալ աշխ., էջ 185-186:
[2] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 188:
[3] Այստեղ կա մի անճշտություն. սկսած Ա. Դարբինյանի հիշյալ աշխատությունից /էջ 188/ բոլոր ուսումնասիրողները, հետագայում հավանաբար օգտվելով նրա վկայակոչումից, գրում են. «Ազատել Տաճկահայաստանը... և հիմնել այնտեղ անկախ կառավարություն», ինչը չի համապատասխանում փաստաթղթի բնագրին և հետագայում զանազան ոչ ճիշտ մեկնություններին ու դատողություններին տեղիք է տվել:
[4] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 188:

որոնք կարող էին կասեցնել ապստամբական ուժի կանոնավոր ընթացքը, նպատակ էր դրվում պատրաստվել ընդհանուր զինված ապստամբության՝ սպասելով քաղաքական նպաստավոր իրադրության:

Մրագրում առաջ էր քաշվում օսմանյան լծի տակ տառապող ժողովուրդների համագործակցության գաղափարը, նրանց վերապահելով սեփական ճակատագրի լիարժեք տնօրինումը՝ պայմանով, որ այն չխաթարի մյուս ժողովուրդների օրինական իրավունքները: Կազմակերպությունն իր գործելավայրեր հռչակեց Արևմտահայաստանը՝ նկատի ունենալով նրա վեց վիլայեթները /Էրզրումի, Վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի/ և, որ բոլորովին նորություն էր, Կիլիկիան, իսկ ապստամբության և ինքնապաշտպանության հարցերը թողեց կենտրոնական վարչության հայեցողությանը[1]: Նորաձին կազմակերպության այս ծրագիրը չէր անցնում հողային հարցը և չէր անդրադառնում ապագա հասարակության կառուցվածքին, որոնք կարևոր բացթողումներ էին և վկայում էին այն մասին, որ կազմակերպությունը դեռևս խարխափում է ազատագրական պայքարի բավիղներում:

Ընդհանուր առմամբ ,այս ծրագիրը ազգային դեմոկրատական էր, որտեղ միախառնված հանդես էին գալիս ինքնապաշտպանության ավանդական ջատագով արմենականն ու զինված ընդհանուր ապստամբության քարոզիչ վերակազմյալը, արտահայտելով ժամանակից մտավորականության սահմանադրական, իրավական պետություն ունենալու մղումները: Թերություններով ու պակասավորությամբ հանդերձ, այն իրատեսական ու նաև առաջադիմական ծրագիր էր:

Նոր կազմակերպության ստեղծման բանակցություններն ավարտվեցին 1908թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ Ակնքսանդիրայում: Հիմնադրամ փաստաթուղթը Գաղափարակցական միության կողմից ստորագրեցին Մ. Նաթանյանն ու Գ. Պեոզիկյանը, իսկ վերակազմյալներից՝ Մ. Տամատյանն ու Շ. Հովիվյանը[2]:

Սակայն Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը վիճակված չէր երկար գոյատևել: 1908թ. հուլիսի 10-ին վերահռչակված միդհատյան սահմանադրությունը գալիս էր վերջ դնելու համիդյան բռնակալությանը և կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, առանց բացառության խոստանում էր սահմանադրական կարգեր, հետևապես, և իրավունք էր տալիս քաղաքական բացահայտ կազմակերպություններ կազմել: Այս պարագաներում էր, որ կահիրեաբնակ մտավորական Վ. Մալեզյանը «գաղափարը էր, որ կահիրեաբնակ մտավորական Վ. Մալեզյանը «գաղափարը հղացավ, թե կարելի է օգտվել օսմանյան սահմանադրությունեն ու հայերու իրավունքները Թուրքիո մեջ պաշտպանելու և ներկայացնելու

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 189-192:
[2] Մեզ ծանոթ բոլոր աշխատություններում փաստաթղթի ստորագրողների թվում հիշատակվում է վերակազմյալ Կարապետ Գրիգորյանի անունը ևս, որը սակայն չկա փաստաթղթի բնագրում:

համար պետք էր ունենալ որոշ հայացքներով ու ծրագրերով քաղաքական կուսակցություն մը»[1]: Հասարակական գործչի իր խանդավառությամբ, նկատի ունենալով Եգիպտոսի պահպանողականների դեմ դեռ 1900-ական թվականներց պայքարող ոչ կուսակցական մտավորականներին, որոնց գլխավոր մտահոգությունն Ազգային սահմանադրության իրագործման հետապնդումն էր, նա առաջարկում էր սահմանադրական նոր կուսակցություն կազմելու նպատակով հավաքվել խորհրդակցության:

Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ 1908թ. հոկտեմբերի 24-ին՝ «Թեաթր Ապպասին» կից լսարան-ընթերցատանը: Չնայած դաշնակցության ներկայացուցիչ Հ. Աստուրյանի պատճառաբանությանը, թե իբր օսմանյան սահմանադրությունից հետո մնում են միայն դասակարգային խնդիրներ, որոնք կոչված է լուծելու իր կուսակցությունը, ուստի նոր կուսակցություն կազմելու հարկ չկա, բանակցությունները շարունակվում են և տալիս ցանկալի արդյունք, քանզի մինչ այդ ստեղծվել էր դրա գաղափարական հիմքը:

Բանն այն է, որ Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության ստեղծումից անմիջապես հետո Մ. Տամատյանը, Վ. Թեքեյանը և Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանը «կմտածեին Միացյալ կազմակերպության վարդապետական խորքին մասին»[2]: Նրանցից հատկապես Մ. Տամատյանը, ամբողջովին կլանվելով այդ աշխատանքով, «կպատրաստեն Ռամկավար ծրագրի մը նախագիծը», որը Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի անունից ուղարկվում է մյուս մասնաճյուղերին, ինչպես նաև անկուսակցական անհատների:

Այսպիսով, Մ. Տամատյանի ռամկավարական և Վ. Մալեզյանի սահմանադրական գաղափարակից խմբավորումների միջև տեղի են ունենում բանակցություններ, որոնք ի վերջո, հաջող ելք են ունում Մ. Տամատյանի նախագիծը հիմք ընդունելով՝ «Մալեզյանի ծրագրին կարգ մը կետերուն հավելումովը»[4]: 1908թ. հոկտեմբերի 26-ին[5] Վ. Մալեզյանի տանը գումարված հիմնադիրների համագումարը հռչակում է նոր՝ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության ծնունդը:

Այսպիսով, Հայ սահմանդրական ռամկավար կուսակցության /ՀՍՌԿ/ կորիզը եղավ 1908թ. սեպտեմբերի 15-ին Ալեքսանդրիայում հռչակված Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը, որի կազմակերպական տեղեկագրին իբրև հավելված կա 1908թ. հոկտեմբերի 31-ի հիշատակությունը ստորագրված Միացյալ կազմակերպության հիմնադիր ղեկավարների կողմից: Այդտեղ կարդում ենք. «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության և Գաղափարակցական միության /Արմենո-միութենական/ միությամբ կազմված «Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը» Օսմանյան սահմանադրության նոր պայմաններու բերմամբ՝ որչափ ատեն մեզմե անկախ հանգամանքները մեզ չպարտավորեցնեն՝ դադրած ըլլալով այլևս հեղափոխական կազմակերպություն մը ըլլալե, իր ամբողջ կազմով կմիախառնվի «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն» անունով քաղաքական կուսակցության մեջ, որը հիմնված է միացյալ կուսակցություններու լիազորներուն կողմե հրավիրված լուրջ և գիտակից անձնավորություններե»[1]:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը և փորձելով պատասխանել մեր պատմագիտության մեջ բաց մնացած մի շարք հարցերի, կարող ենք ասել.

ա/ ՀԱՌ կուսակցությունը կազմավորվեց Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության հիմքի վրա ներառելով գաղափարակից մտավորականների և նախկին հեղափոխականների:

բ/ Թեև խնդրո առարկա հարցին անդրադարձող բոլոր աշխատություններում[2] հիմնադրման վայրեր են նշվում միաժամանակ երկու քաղաքներ՝ Կահիրեն և Ալեքսանդրիան, բայց ոչ ոք չի փորձել բացատրել գործի էությունը: Բանն այն է, որ աշխատանքները սկսվել և տարվում էին միաժամանակ երկու քաղաքներում էլ, բայց իրականում, կուսակցության հիմնադրման մասին վերջնական փաստաթուղթը և ծրագիրն ընդունվել է Ալեքսանդրիայում, որն էլ կուսակցության հիմնադրման վայրն է:

գ/ Որոշ տարակարծություն կա կուսակցության հիմնադրման ժամկետի հարցում: Այսպես, միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության ստեղծման համար դեռևս 1908թ. փետրվարի 5-ից սկսած բանակցությունների արդյունքները թեև ամփոփվեցին սեպտեմբերի 15-ի փաստաթղթում, սակայն, ըստ էության, դրանք չարունակվեցին և, Ա. Անդրեասյանի ասելով, ավարտվեցին հոկտեմբերի 1-ին[3], իսկ Ա. Դարբինյանի վկայությամբ՝ 4-ին[4]: Իսկ կուսակցության ստեղծման օր Մ. Ճիզմեճյանը համարում է 1908թ. հոկտեմբերի 26-ը[5], որը չփոթի արդ-

[1] «Արև», 29 հոկտեմբերի, 1928:
[2] Ղազարյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 30:
[3] «Արև», 29 հոկտեմբերի, 1928:
[4] «Նոր օր», 26 հունիսի. 1965:
[5] ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 8, թ. 7: Իրականում կուսակցությունը պաշտոնապես հռչակվեց մի փոքր ուշ, իսկ այստեղ միայն նախնական համաձայնության մասին է խոսքը:

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 196:
[2] Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ., Հ. Պողոսյան, կուսակցական կյանքի հուշերս, Բեյրութ, 1987թ., Եկարյան Ա., Հուշեր, Բեյրութ, 1985, Տեփոյան Պ., Տամատյան Մ., Բեյրութ, 1964, Նույնի Ատոմ Ասլանյան, Բեյրութ, 1988, Կեօքճեան Վ., Հայկական Կիլիկիո ազատագրական պայքարը, Բոստոն, 1979, Ղազարյան Վ., նշվ. աշխ. և նորադիր ռամկավար ազատականին ուղեցույցը, Բեյրութ, 1981, Համբարյան Ա., նշվ. աշխ.երը:
[3] Անդրեասյան Ա., Պատմություն ՌԱԿ-ի Ամերիկայի արևմտյան շրջանի, Լոս-Անջելես, 1981, էջ 29:
[4] Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 193:
[5] Ճիզմեճյան Մ., Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանց, Ֆրէզնօ, 1930, էջ 169:

յունք է միայն: Իրականում դա կահիրեաբնակ հիմնադիրների հավաքն էր, որը լիազորություններ չուներ և չի էլ ընդունել որևէ հիմնարար փաստաթղթում:; Հայտարարությունը կուսակցության հիմնադրման մասին, ինչպես և ծրագիր-կանոնադիրը ընդունվել է 1908թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրիայում Մ. Նաթանյանի, Գ. Պեոզիկյանի, Մ. Տամատյանի, Շ. Հովիվյանի ստորագրությամբ, ովքեր ունեին այդ լիազորությունները Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության կողմից:

Հենց հոկտեմբերի 31-ին ընդունված ծրագրում ռամկավարները, ողջունելով սահմանադրության հռչակումը, նշում էին, որ այն Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդների մղած հերոսական պայքարի արդյունք է և որ այլևս հեղափոխական կուսակցությունների գոյության անհրաժեշտությունը չկա, այլ գերադասելի է այսուհետև գործել օրինական /Legal/ սկզբունքով, արտահայտելով ժողովրդի մեծամասնության շահերը, ինչպես դեմոկրատական մյուս երկրներում է: Արդ, հայ հեղափոխական նախկին կազմակերպությունները «կվերածվեին նույնպիսի օրինական, քաղաքական կուսակցություններու», մասնավորապես այնպիսի կուսակցության, որը հեռու է ծայրահեղ և օտար վարդապետություններից և վեր կանգնելով դասակարգային խտրություններից կառավորդի ժողովրդին: Ահա այդ մտածողության կրողն ու արգասիքն էլ ՀՍՌ կուսակցությունն է[2], որի ծրագիրը «Պիտի կրնա նկատվիլ իբր ազգային», պիտի նպաստի օսման և մյուս ժողովուրդների հետ բարեկամության ամրապնդմանը և տևական անդորր բերի[3]:

Ներշնչված XX դարի լուսավոր գաղափարներով, կուսակցությունն իր գործունեության դիխավոր նպատակակետ է ընդունում ժողովրդի գերիշխանությունը՝ «կառավարությունը ժողովուրդն է» նշանաբանը որդեգրելով: Անդրադառնալով ազգային խնդրին, ծրագրի հեղինակները գրում են. «Ընդունելով երկրին ամբողջությունը և քաղաքական անբաժանելիությունը, միևնույն ժամանակ այդ ազգերը պետք է պահպանեն և երաշխավորության տակ դնեն իրենց ազգային առանձնահատկությունները», փոքր ին մեծ լինեն իրավահավասար և, որ ամենակարևորն է, սահմանադրական ռամկավարական սկզբունքները «չեն ժխտեր ազգերու ինքնորոշման իրավունքը, այլ ընդհակառակը, այս իրավունքներուն ապահովումն է եղած միակ միջոցը[4], բազմազգ պետություններու անդորրության և առաջադիմության»: Այս տեսությամբ հայությունը ներկայանում է նախ որպես օսմանյան քաղաքացի և ապա իբրև հայ ազգություն, որոնք չպիտի հակասեն իրար, այլ ընդհակառակը լրացնեն միմյանց: Բնական է նաև, որ սրանից չի

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 21:
[2] Նույն տեղում, էջ 22:
[3] Նույն տեղում:
[4] Նույն տեղում, էջ 26:

բխում, թե դա պիտի դիտվի որպես անջատողական ձգտում. համատեղ ու համերաշխ՝ հավասար իրավունքներ պետք է ունենան բոլոր ազգերը՝ մեծ թե փոքր: Վերը չարադրվածից ելնելով է, որ կուսակցությունը «կկանգնի ջատագով՝ ազգային իրավունքներու պահպանման և զուտ վարչային ապակեդրոնացման դրության»[1]:

Այնուհետև որոշվում է կուսակցության ղրոշի տակ համախմբել պարտաճանաչ հայ հարուստը, ժրաջան հայ աշխատավորը և գիտակից հայ մտավորականը» ու հենվել մեր ժողովրդի բնածին ռամկավարական խառնվածքի վրա, հասնել համազգային միակամության:

Մերժելով սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը և ընդհանրապես «հեռու մնալով վիճելի վարդապետություններե», խնդիրը դրվում տնտեսական բնագավառում կապիտալի ազատ զարգացում, որն էլ ծրագրի հեղինակների կարծիքով ինքնըստինքյան կբերի աշխատավոր ժողովրդի վիճակի բարելավում: Ծրագրի հեղինակների կարծիքով, գործելակերպի լավագույն միջոցներ են գրավոր /մամուլ, դանազան հրատարակություններ/ և բանավոր ագիտացիան ու պրոպանդաղը: Անհրաժեշտ էր համարվում ամեն գնով պաշտպանել սահմանադրությունը՝ չբացառելով քաղաքական դաշինքը այլ քաղաքական կուսակցությունների ու խմբավորումների հետ, գործնական սկզբունք դարձնել բարենորոգումների միջոցով առաջադիմության և բարօրության հասնելը, այսինքն, որդնգրվում էր պառլամենտական, ռեֆորմիստական պայքարի ձևը:

Կուսակցության նպատակները բաժանվում էին երկու խմբի.

ա/ քաղաքական, որի տակ հասկացվում է օսմանյան սահմանադրությունը վերածել ռամկավարական սահմանադրության, այսինքն՝ ավելի ժողովրդականացնել այն և օսմանյան կայսրության ամբողջությունը պահպանելով հանդերձ, լայն ինքնավարական արտոնություններ շնորհել տեղական և ազգային իշխանություններին, և բ/ ազգային նպատակ, անխախտ պահել հայոց ազգային իրավունքներն ու սովորույթները, որը երաշխիք կդառնա կրոնական ազատության և կրթական զարգացման, հետամուտ լինել ազգային սահմանադրության վերափոխմանը՝ այն հարմարեցնելով ժամանակի պահանջներին, աշխատել «զուտ ներկեցական գործերը անջատել անոնց ազգային վարչական կազմեն[2]», ստեղծելով ազգային և կրթական միացյալ վարչություն, և ի վերջո, պահպանել ու զարգացնել հայոց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը:

Ծրագրի «Գործելակերպ» բաժնում հայտարարվում էր, որ ՀՍՌԿն գործում է «սահմանադրական ռեժիմի տակ, իբրև քաղաքական օրինական կազմակերպություն և ոչ իբրև հեղափոխական-ապս-

[1] ՌԱԿ, վավերագրեր, էջ 24:
[2] Նույն տեղում, էջ 25:

տամբական գաղտնի մարմին»[1], որի գործունեության միջոցներն են մամուլը, միտինգները և հրապարակային ելույթները, ընտրական ու խորհրդարանական պայքարը: Նախկին բռնապետական ռեժիմի վերականգման ամեն մի փորձի դեմ կուսակցությունը պայքարելու էր բոլոր միջոցներով: Առաջնահերթ խնդիր էր համարվում ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պահանջները և գործունեություն ծավալել դրանց իրականացման համար՝ ջանալով մյուս «ազգությունների հետ մշակել եղբայրակցական ոգի և համերաշխաբար գործակցել անոնց հետ»[2]:

Հաջորդ ենթաբաժնում, որն անվանված է «Հատակագիծ», հռչակվում է կուսակցության իդեալը՝ իրավական սահմանադրական պետական համակարգի ստեղծումը, այն վարչաիրավական մոդելը, որը պիտի գործի ապագա կայսրությունում և մասնավորապես Հայաստանում: Նրանց կարծիքով, ապագայում ժողովրդի գերիշխանությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ են սահմանադրական այնպիսի երաշխիքներ, ինչպիսիք են ազգերի լիակատար հավասարությունը, բոլոր անհատների հավասարությունն օրենքի և պետության առջև՝ դրանից բխող իրավական հետևանքներով և պարտականություններով, անձի անձեռնմխելիություն, խղճի, դավանանքի, ուսման, խոսքի, մամուլի ազատություն, ինչպես նաև խմբակցություններ, միտինգներ և ցույցեր կազմակերպելու իրավունք, աշխատանքի, առևտրի, ազատ տեղաշարժման ազատություն, գրաքննության իսպառ բացառում և այլն:

Վերջին հաշվով նրանք առաջարկում էին սահմանադրական միապետություն հետևյալ կառուցվածքով: Բուրգի վերևում էր «կայսրն օսմանցիներուն», ում անձը թեև անձեռնմխելի էր ու նա թեև պատասխանատու չէր օրենքի առջև, բայց պարտավոր էր հարգել սահմանադրությունը, օրենքները, հետամուտ լինել երկրի անկախությանն ու ամբողջականությանը: Օրենսդրական իշխանությունը պիտի իրականացվեր կայսեր և երկպալատ պառլամենտի կողմից օրենսդրական նախաձեռնություն ընձեռելով նախարարների խորհրդին, իսկ գործադիր իշխանությունն իրագործելու էին կայսրը և նախարարները:

Խորհրդարանի ստորին պալատը՝ երեսփոխանական ժողովը, ընտրվելու էր 25000 ձայնից մեկ պատգամավոր հաշվարկով, ընդհանուր, հավասար, գաղտնի և ուղղակի քվեարկությամբ՝ 21 տարին լրացած այր ընտրողների կողմից: Ընտրվել կարող էին 30 տարեկանից: Վերին պալատը՝ ծերակույտը, ընտրվում էր նահանգային ժողովների կողմից՝ 9 տարի ժամկետով, 40 և բարձր տարիք ունեցողներից:

Ռամկավարների պատկերացմամբ արդարադատությունը, որպես պետական կարևորագույն ֆունկցիա, պիտի իրականացվեր

[1] Նույն տեղում, էջ 25-26:
[2] ՈՒԿ, վավերագրեր, էջ 26:

հետևյալ սկզբունքով. դատարանի անկախություն վարչական իշխանությունից, դատարանների ընտրովիությունն, տեղական լեզվի անպայման օգտագործում դատարանում և անհրաժեշտության դեպքում թարգմանչի առկայության ապահովում, անձի ձերբակալությունն միայն դատախազի սանկցիայով, բանտային պայմանների բարելավում, պատճառած վնասների հատուցում:

Կրթական համակարգը, ըստ ռամկավարների ծրագրի, նախատեսում էր ազատ ուսուցում, նախնական ձրի և պարտադիր կրթություն, պետական հովանավորությամբ ազգային լեզվով վարժարանների բացում, թուրքերենի դասավանդում միայն բարձր դասարաններում: Կարճ ասած, ենթադրվում էր միասնական կրթական համակարգի ստեղծում հնարավորություն ընձեռելով մայրենի լեզվի, պատմության, մշակույթի և կրոնի դասավանդման համար:

Անհրաժեշտ էր համարվում բոլոր չափահաս տղաների պարտադիր ծառայությունը բանակում երկու տարի ժամկետով և ծառայության պայմանների բարելավումը:

Մրագրում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հողային հարցին: Պահանջվում էր բարեփոխել հարկային համակարգը, սահմանել պրոգրեսիվ հարկ, վերանայել մյուլթեզիմությունը կամ կապալառությունը, չեղյալ հայտարարել ապառքները, չքավորներից հարկեր չհավաքել, բաց թողնել էժան վարկեր, հողագործին հող տրամադրել «դյուրամատչելի պայմաններով» նկատի ունենալով հատկապես «վերջին բռնակալության երեսուն» տուժածներին: Հին վարչակարգից փախածները կամ բոլոր տարագիրները պետք է պետական ծախսերով վերադարձվեին իրենց բնակավայրերը: Մուհաջիրներին /նոր գաղթականներ/ բնակեցնելիս պիտի հաշվի առնեին հնաբնակ տեղացիների կամքը: Բռնագրավված տարածքները տեղական քննիչ հանձնաժողովների միջոցով պետք է անպայման վերադարձվեն նախկին տերերին, «բացարձակ չնչում պետական և համայնական տարապարփակ աշխատանքներու»[1]: Անհրաժեշտ էր համարվում հատուկ օրենքներով խրախուսել ընկերությունների և երկրագործական բանկերի ստեղծումն ու զարգացումը:

Մրագիրը մշտական խաղաղության և կայսրությունում ապրող ժողովուրդների եղբայրության ապահովման երաշխիքներ էր համարում թուրք վերնախավի զանազան արտոնությունների վերացումը, «Ջնջել պեյերու և աղաներու ավատական իրավունքները և կամայական հարկահանությունները», թափառաշրջիկ ու մակաբույծ ապրելաձև ունեցող ցեղերի զինաթափումն ու նստակյաց դարձնելը, բայց մինչ այդ անհրաշետ է պաշտպանել հարևան խաղաղ բնակիչներին

[1] ՈՒԿ, վավերագրեր, էջ 30:

կամ զենք տալ նրանց՝ ինքնապաշտպանության համար: Դրանց հետ մեկտեղ, պետք է «ջնջել համիդիե զորագնդերը»[1]:

Ծրագրի վերջում նշվում էր, որ կուսակցության մեջ կարող է մտնել ամեն մի հայ, առանց զավանանքի ու դասակարգի խտրության, ով նյութապես և բարոյապես կնպաստի այդ ծրագրի կենսագործմանը: Հայտարարվում էր, որ կուսակցության կենտրոնը գտնվելու է Կ.Պոլսում, իսկ մասնաճյուղերը հայաշատ բոլոր երկրներում: Դրանք, ենթարկվելով կենտրոնին, տեղերում կլինեին ինքնավար և կղեկավարեին տեղական միջոցների հաշվին:

Անշուշտ, ռամկավարների ծրագիրը, արտահայտելով մանր ու միջին սեփականատերերի շահերն ու տրամադրությունները, ազգային ժողովրդավարական ծրագիր էր, սակայն ոչ կատարյալ: Հավակնելով դեմոկրատական վարչակարգ ստեղծելուն, այն ուներ թերի կողմեր, բացառում էր կնոջ ընտրական իրավունքը, ազգային հարցում ընդունելով երկրի ամբողջությունը և քաղաքական անբաժանելիությունը, ենթարկվելով «թուրքական պատիր սահմանադրության խաբկանքներին» այն հրաժարվում էր Հայաստանի անկախության գաղափարից, մշուշապատ էր պատկերացնում ընդհանրապես ազգային հարցի լուծումը, հնարավոր էր համարում պառլամենտական պայքարի միջոցով հասնել ազատությունների:

XX դ. սկզբին, երբ զարգացած երկրներում տեղի էին ունենում սոցիալ-տնտեսական, իրավական, քաղաքական խոշոր տեղաշարժեր, երբ մի շարք ժողովուրդներ միապետներին համարում էին թանգարանային ցուցանմուշներ, ռամկավարների կողմից սահմանադրական միապետությունը քաղաքական իդեալ հռչակելը պահպանողականություն էր, անկասկած՝ նահանջ ՀՍՌԿ-ի բաղկացուցիչ մասերը կազմող նախորդ կազմակերպությունների ծրագրերի հեղափոխական դրույթներից, բայց անհամեմատ ավելի առաջադիմական էր, քան միդհատյան սահմանադրությունը, որովհետև մերժելով նրա խիստ սահմանափակությունն ու չովինիզմը, Թուրքիայի զարգացման համար բացում էր համեմատաբար լայն հեռանկարներ: Անհրաժեշտ է չեշտել սակայն, որ ռամկավար առաջնորդները բացառապես արևմտահայեր էին, քաջածանոթ թուրքական դժնդակ իրականությանը, շատերն իրենց կաշվի վրա զգացել էին բռնատիրության ճնշումը և ծրագիրը կազմելիս, անկասկած, հաշվի էին առել այն բոլոր հնարավորություններն ու խոչնդոտները, որոնք կնպաստեին կամ կարգելակեին իրենց մտադրությունների իրականացմանը: Նրանք, գտնվելով կատարված անցուդարձի կենտրոնում, չէին կարող առաջարկել իրականությունից կտրված, ուտոպիստական և անիրագործելի ծրագիր:

[1] Նույն տեղում:
[2] Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 10, Երևան, 1984, էջ 142:

Կուսակցության ստեղծումից հետո ռամկավարների ղեկավարները Ալեքսանդրիայից տեղափոխվեցին Կ.Պոլիս, որ ավելի մոտիկից կազմակերպեն աշխատանքներն արևմտահայության մեջ և սովարացնեն իրենց կողմնակիցների թվաքանակը: Նրանք հույս ունեին իրենց ազգանպաստ գործունեությամբ համախմբել նաև աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայերին, սակայն մեծ հաջողությունների չհասան, որովհետև մայրաքաղաքի մտավորականության զգալի մասն արդեն մտել էր առավելապես դաշնակցության մեջ, իսկ անկուսակցականները կամ հրաժարվում էին, կամ գերադասում էին չեզոք մնալ[1]: Այդ պատճառով էլ նախկինի նման ռամկավարները գործում էին գլխավորապես Վան-Վասպուրականում, ուր գրեթե բոլոր արմենականները մեխանիկորեն ընդգրկվեցին նրանց շարքերը: Արդեն 1909թ. «Մշակի» մշտական ծածկանունով թղթակիցը գրում էր. «Քաղաքումս «սահմանադիր-ռամկավար կուսակցությունը» ուժեղանում է, նրա անդամների թիվը խտանում է»[2]: ՀՄՌԿ-ի տեղական մասնաճյուղեր առաջացան նաև Կ.Պոլսում, Իզմիրում, Խարբերդում, Տիգրանակերտում, Կիլիկիայի որոշ քաղաքներում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Թիֆլիսում /համակիրների խումբ/ ու Ամերիկայում: 1912թ. Հուր ծածկանունով թղթակիցը «Աշխատանք» թերթում գրում էր, որ ռամկավարների թիվը չի անցնում 100 մարդուց»: Սակայն մեր ամենահամեստ հաշվումներով անգամ այդ թիվը իրականությանը չի համապատասխանում: Միայն Վան-Վասպուրականում կար ավելի քան 500 ռամկավար[3]:

Լինելով տկար և նեղվելով քաղաքական կուսակցությունների, հատկապես դաշնակցականների կողմից, ռամկավարներն անցնում են պատրիարքարանի հովանավորության տակ և մի շարք հարցերում պաշտպանում են նրա վարքագիծը: Նրանք, օրինակ, քննադատում էին դաշնակցական կառավարությանը գտնելով, որ «մկպուսական թոռները» խայծ են երիտթուրքերի կողմից հայ ազգային ներքին կյանքին իշխելու, հայ ազատագրական միասնականությունը խաթարելու իմաստով: Կամ, որ դաշնակցականները չպիտի խաթարեին պատրիարքարանի հեղինակությունը և «կպատեն նրա դարավոր իրավասությունները», որ գոնե Աղանայի կոտորածների օրերին այն պետք է ոչ թե հակադրվեր պատրիարքարանին, այլ ընթանար նրա հետ: Ռամկավար ղեկավարներից մեծանուն բանաստեղծ Վ. Թեքեյանը 1910թ. հուլիսին այդ առիթով գրում էր. «Երբ պատրիարքարանն արդարություն կխնդրեր կառավարութենեն ու Ս. Պատրիարքն ալ կհրաժարվեր այդ պատճառով, ազգը պետք էր ամբողջովին իբրև մեկ մարմին իր պատրիարքին հետ ըլլար և թե իր մեկ հատվածը կառավարա-

[1] Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ, էջ 205:
[2] «Մշակ», 1909, N 77:
[3] «Աշխատանք», 1912, N 49-96, էջ 6:
[4] Սույն աշխատանքի ծանոթագրային մասերը թույլ չեն տալիս ամբողջովին քննարկել կուսակցականների թվաքանակի խնդիրը:

կան գերհզոր կուսակցության մը հետ, որպիսին է իթթիհատ վե թերաքին, առանձին համաձայնություն մը կնքելով, տկարեցներ պատրիարքի դիմումին ազդեցությունը: Աիկա գործելակերպի /թաքթիք/ սխալ մըն էր»[1]:

Կուսակցության ստեղծման առաջին օրվանից սկսած խնդիր էր դրված գումարել ընդհանուր պատգամավորական ժողով և ճշգրտել ինչպես ընթացիկ, այնպես էլ ապագային վերաբերվող բազում հարցեր: Երկար ձգձգումներից հետո հաղթահարելով անասելի շատ դժվարություններ՝ վերջո այն գումարվեց «Պոլսո Ապահական Քլուպին մեջ» 1911թ.[2]: Ներկա էին 25 պատգամավորներ Եգիպտոսից, Փոքր Հայքից, Կիլիկիայից, Պոլսից, Վասպուրականից, Ամերիկայից: Կազմվեց դիվան և հաջորդաբար գումարվեց 20 նիստ: Համագումարի վերջին նիստին «Ներկա գտնվեցավ նաև «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը»[3]: Կուսակցության ծրագրի ոգուն համապատասխան քննարկվեցին և ընդունվեցին մի շարք որոշումներ:

Իր նշանակությամբ առանձնանում էր համագումարից անջատ և սահմանափակ թվով գործիչներով բացառիկ նիստը, որի միակ օրակարգն էր «ինքնապաշտպանությունը ներքին գավառներուն մեջ» հարցը. նկատի առնելով թուրքական իշխանությունների կեղծ և երկրեսանի քաղաքականությունը, երկար խորհրդակցություններից հետո ընդունվեց պատմականորեն ճիշտ որոշումը. «ամեն հնարավոր միջոցներ ձեռք առնել ներքին գավառներու հայությունը զինելու, ապագա հավանական ինքնապաշտպանության պետքին համար»[4]: Նախապատվությունը տրվում էր Վասպուրական աշխարհին, քանի որ այն աշխարհագրական նպաստավոր դիրքում էր սահմանակից Ռուսաստանին ու Պարսկաստանին և այնտեղ կար արմենականների դրական և ուսանելի փորձ:

Պատգամավորական ժողովից հետո կուսակցությունը ձեռնամուխ եղավ ընդունված որոշումների իրականացմանը: Ժողովրդին զինելու և ինքնապաշտպանվելու անհրաժեշտ պայման էր՝ զրամը, որի հայթհայթման համար պատվիրակներ ուղարկվեցին տարբեր շրջանակներ: Ինչպես նաև հանդես եկան հրատապ մի շարք խնդիրների քննարկմամբ մամուլում ու իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին: Այսպես. Հայկական հարցի քննարկման օրերին հանդես եկան չափավոր պահանջներով հերթական անգամ հանդես բերելով տեղաբնակի իրատեսություն: Նրանք դեմ էին հեղափոխական ելույթներին և պաշտպանում էին օսմանյան ժողովուրդների հետ հայ բնակչության

[1] «Բյուզանդիոն», 1910, N 415:
[2] Ճիզմեճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 224:
[3] Նույն տեղում, էջ 226:
[4] Նույն տեղում:

խաղաղ գարգացման գաղափարը: 1913-ին «Վան-Տոսպում»[1] ամսագրերն հայտարարում էին. «Մենք ապստամբներ չենք և Հայկական հարցը անջատողականն չարժում մը չէ երբեք, մեր պահանջները տարրական արդարության պահանջներ են, որոնց իրագործումով հավասարապես պիտի օգտվին նաև քուրդ ու թուրք ժողովուրդները և ի վերջո ամբողջ պետությունը»[2]: Որ թեև հայ ազգը դժգոհ է, բայց ոչ ապստամբ, թե նա վերջին 30 տարվա ընթացքում նպատակ է ունեցել սոսկ տեսնել «հայ ցեղի ինքնուրույն կուլտուրայի զարգացումը նորոգված ու բարեկարգ օսմանյան պետության մեջ»: Իսկ 1913թ. փետրվարին ամսագրերն արդեն կոնկրետ պահանջում էին տարրական իրավունքներ, գույքի, պատվի և կյանքի անձեռնմխելիության և դրանք ապահովող գործնական երաշխիքներ:

Ամսագրերը գտնում էին, որ Հայկական հարցի լուծման ամենագորեղ ազդակները եթե գտնվում են դրսում օսմանյան կառավարության և եվրոպական դիվանագիտության մեջ, ապա դրանից մեկն էլ «պետք է փնտրենք մեր մեջ, հայության ոգիի մեջ»[5]: Ուստի կոչ էին անում հայ կուսակցություններին՝ առժամանակ մոռանալ իրենց ներքին տարաձայնությունները և համախմբվել «այն հարցի շուրջը, որ կկոչվի տաճկահայկական հարց»: Երբ՝ 1913-ի մարտին Օլֆերևը /Ռուսաստանի դեսպանը Թուրքիայում/ փորձեց հաշտեցնել հայ քաղաքական կուսակցություններին ամսագրերը անմիջապես արձագանքեց նրա կոչին և հոկտեմբերին Պոլսում դաշնակցության արևմտյան բյուրոյի, Հնչակյան կուսակցության թուրքահայ կենտրոնական մարմնի և Վերակազմյալ Հնչակյան կենտրոնական վարչության հետ հանդես եկավ համատեղ հայտարարությամբ, որում ասվում էր, որ այսուհետև միասնաբար կգործեն հայկական բարենորոգումների իրականացման համար և որ պետք է վերջ տան տարիներ շարունակ ձգձգվող, ազգի ուժերը պառակտող սին վեճերին և համերաշխորեն գործեն հայկական հարցի լուծման համար:

Ցավոք, այս համերաշխությունը երկար չտևեց և 1914թ. սկզբին, երբ հրապարակ եկավ օսմանյան պառլամենտի հայ պատգամավորների ընտրության հարցը, հայ քաղաքական կուսակցությունները վերսկսեցին իրար դեմ մղվող պայքարը: Ու թեև արևմտահայ

[1] 1912թ. ՀՌՍԿ-ի Վասպուրականի շրջանակը Վանի երիտասարդական Քրիստոնեական ընկերությունից 120 ոսկով գնելով «Վան-Տոսպը» դեկտեմբերի 12-ից սկսում է վերահրատարակել այն որպես պաշտոնաթերթ Վարդան Պապիկյանի խմբագրապետությամբ:
[2] «Վան-Տոսպ», 1913, N 1, էջ 3:
[3] Նույն տեղում, N 2, էջ 14:
[4] Նույն տեղում, N 3, էջ 27:
[5] Նույն տեղում, N 4, էջ 40:
[6] Նույն տեղում, էջ 38:
[7] Համբարյան Ա. Ս., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 143:

ազգային ուժերի համախմբման համար կային իրական պայմաններ, սակայն տարանջատող ու բաժանող գործոններն ավելի զորեղ դուրս եկան, քան միավորողները: Այդ պատճառով էլ ռամկավարների ու հասարակական տարբեր շրջանների ճգտումներն ազգային ուժերի համախմբման ուղղությամբ ապարդյուն անցան:

Ռամկավարները չէին անտեսում նաև սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Նրանք քննադատում էին Իթթիհատին, որ տարիներ շարունակ ճգճգում էին հողային հարցի լուծումը: «Վան-Տոսպում» շեշտվում էր, որ թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չի լուծել հողային հարցը, այլև չի հաստատել գոնե անձի ու գույքի ապահովություն, որ դրությունը չարունակում է անտանելի մնալ[1]:

Ինչպես իրենց ծրագրային փաստաթղթերում, այնպես էլ մամուլում ռամկավարները սուր քննադատության էին ենթարկում բոլոր նրանց, ովքեր արևմտահայության մեջ սոցիալիզմ էին քարոզում: Նրանք գտնում էին, որ պետք է վերջ դնել չահագործմանը Թուրքիայում, կերպարանափոխել երկիրը, բարելավել նրա տնտեսական պայմանները, վերացնել աղքատությունն ու արտագաղթը, կատեցնել պետության սնանկությունը և գործարանային կյանքի բովում «ի մի ձուլել ազգային ու կրոնական մոլեռանդությամբ և անգործությամբ, իրարմե մեկուսացած, բայց հավասարապես տանջվող ժողովուրդը»[2]: Սակայն արևմտահայ աշխատավոր զանգվածների մեջ հակակրանք ուատելություն չառաջացնելու համար ռամկավարները հարկ էին համարում նշել, որ իրենք կապիտալիզմ են քարոզում ոչ թե բուրժուաներ լինելու, այլ նրա անհրաժեշտությունը լավ հասկանալու համար:

1914թ. հունվարի 26-ի հայտնի բարենորոգումներին ռամկավարներն արձագանքեցին ոչ միանշանակ: Քաղաքական զարգացումներին զուգընթաց փոխվում էր նաև նրանց վերաբերմունքը: Սկզբում ռեֆորմներին դրական վերաբերվեցին բնութագրելով տերությունների ընդունած ծրագիրը որպես «հայող վերջավորություն», թե հայ ժողովուրդը «այսօր ուրեմն կրնա քիչ մը ավելի հույսով ու վստահությամբ նայիլ ապագային...»[3]: Բայց հետո թերահավատությամբ լցվեցին այդ ծրագրի հանդեպ, նշելով, որ Թուրքիան անցյալում շատ է խոստացել բարելավել հայերի վիճակը և չի կատարել: Ապա կանգնելով չեզոք դիրքում, ռամկավարները, այնուամենայնիվ, չուզեցին վատատես լինել. «Ձենք կրնար զուշակել, թե ինչ ապագա պիտի ունենա, որչափ տոկուն ու տևական պիտի ըլլա /ծրագիրը/, բայց պետք է որ առանց հոռետեսության քիչ մը հույսով նայինք անոր վրա և մեր կողմն աշխատինք դյուրացնելու անոր գործադրությունը»[4]:

[1] «Վան-Տոսպ», 1912, N 15, էջ 1:
[2] Նույն տեղում, N 8, էջ 87:
[3] «Ազգ», 1914, մարտի 4, N 37:
[4] Նույն տեղում, մարտի 18, N 39:

Ռամկավարների այս անորոշ ու հեղհեղուկ գնահատականը պայմանավորված էր նրանով, որ Հայկական հարցի լուծումը կապում էին մեկ մեծ տերությունների, մեկ օսմանյան կառավարության և մեկ էլ արևմտահայ քաղաքական ուժերի հետ: Համենայն դեպս, ռամկավարներից չատները, հատկապես նախկին արմենականները արևմտահայության ազատագրության հույսը կապում էին Ռուսաստանի հետ:

Ավելացնենք, որ թեև մեր պատմագիտության մեջ ՀՅՌԿն որակվել է որպես բուրժուազիայի կուսակցություն, որ նրանց վերագրել են միապետության պահապանի դեր, որակել «հետադիմական ու խավարամիտ» պիտակներով, սակայն իրականում մի փոքր այլ է վիճակը: Ճիշտ է, նրանց ծրագիրը ՀՅ Դաշնակցության ու ՍԴ. Հնչակյան ծրագրերի հետ համեմատած սահմանափակ էր, նրանում ընդգծվում էր միապետի առկայության անհրաժեշտությունը, նրանք բավարարվում էին չափավոր և նեղ միջոցառումներով, անտեսում էին արևմտահայության դասակարգային չերտավորումը և այլն: Սակայն իրականում նրանք շատ չուտ հրաժարվեցին սահմանադրական ինքնանվանումից, ավելի հաճախ սկսեցին հանդես գալ հասարակությանը հուզող կարևոր խնդիրների շուրջ և օրում օրեցօր խտացող արյան հոտը նրանց տեղացիներին պարզապես ստիպում էր ավելի զգուշավոր լինել, զուսպ ու զաղտնապահ: Նրանց հուզող ամենահիմնական հարցը հայության ֆիզիկական գոյության ապահովումն էր: Եվ այսպիսի պայմաններում, երբ վտանգված էր հայ մարդու գոյության իրավունքը, հասարակության բոլոր խավերը լծվեցին ինքնապաշտպանվելու նվիրական գործին: Նրանց հետ ու նրանց առջևից քայլեցին նաև ռամկավարները՝ հենարան ունենալով գավառական մեր ու միջին ունետերերի խավը, ում շահերի արտահայտիչն էր ՀՅՌԿն:

Վերջում ավելացնենք, որ ՀՅՌԿն որպես հայ առաջին՝ Արմենական կուսակցության օրգանական շարունակություն և լավագույն ավանդույթների կրող ու իրագործող, ներառելով Վերակազմյալ հնչակյաններին և ուրիշների, 1921թ. հոկտեմբերի 1-ին մասնակցեց ՌԱԿ-ին՝ դառնալով շաղկապող օղակ, առաջնեկ Արմենական և այժմ գոյատևող ավանդական կուսակցություններից մեկի՝ Ռամկավար ազատական /դեմոկրատական լիբերալ/ կուսակցության մեջ:

ՍԱՍՈՒՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ - ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ 1900 -1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքական կուսակցությունների պատմության ուսումնասիրման ընդհանուր համակարգում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում «միջին դասերի» շահերն արտահայտող կուսակցությունները: Այդ կուսակցությունների գաղափարական ու պրակտիկ գործունեության ուսումնասիրությունը, հատկապես ռուսական երևք հեղափոխությունների ժամանակաշրջանում, հնարավորություն է տալիս իրական պատկերացում կազմելու մանրբուրժուական սոցիալիզմի աստիճանական զարգացման մասին:

Գիտական և պրակտիկ գործունեության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես ամենազանգվածային մանրբուրժուական՝ սոցիալիստ - հեղափոխականների /էսէռների/ կուսակցության գործունեության ուսումնասիրությունը, որն ամենից ավելի էր արտահայտում մանրբուրժուական հեղափոխականության միտումները:

Ցարիզմի դեմ պայքարի ժամանակաշրջանում անառարկելի է երկրի դեմոկրատացման, ագրարային հարցի լուծման գործում էսէռական կուսակցության դրական դերը: Պատմական գրականության մեջ, չնայած կատարված զգալի դրական աշխատանքին, մեծ քանակի պատմական նյութի հայտնաբերմանն ու օգտագործմանը, այսուհանդերձ բնորոշ է եղել էսէռական կուսակցության նկատմամբ միակողմանի մոտեցումը, այդ կուսակցության խաղացած դերի անտեսումը կամ նվազեցումը:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների - «էսէռների» կուսակցությունը կազմակերպվել է նարոդնիկական տարրերի համախմբման հիման վրա , 1902 թվականին: Էսէռական կուսակցության ղեկավարները՝ Վ.-Ջեռնովը, Ն.Ավկսենտևը, Գ.Գերշունին, Բ.Սավինկովը և ուրիշներ տեսական հարցերում հանդես էին բերում էկլեկտիզմ, փորձում նարոդնիկական տեսակետները միաձուլել միջազգային սոցիալիզմի առանձին դրույթների հետ: Մերժելով ինքնակալությունը, դնելով դեմոկրատական հանրապետության պահանջը, էսէռներն իրենց ուշադրությունը հատկապես կենտրոնացնում էին ագրարային հարցի վրա:

Առաջադրելով «հողի սոցիալիզացիայի» լոզունգը, նրանք պահանջում էին հողը հանձնել գյուղացիական համայնքների տնօրինությանը՝ հավասար օգտագործման հիմունքով: Դեմ չլինելով ցարիզմի դեմ միասնական պայքարին՝ էսէռները, այսուհանդերձ, պայքարի հիմնական ձևը համարում էին ահաբեկչությունը:

Սոցիալիստ - հեղափոխականների կուսակցությունը նշանակալից դեր է խաղացել Հայաստանի և ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Կուսակցության գործունեության հետազոտման տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունի պարբերական մամուլը՝ Անդրկովկասի էսէռների հրատարակած թերթերը: Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ 1903-1920թթ. ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում լույս են տեսել 37 անուն թերթեր: Այդ թերթերի զգալի մասը, նրանցում եղած պատմական հարուստ նյութը առանձին քննարկման առարկա չի դարձել, իսկ որոշ թերթեր անհայտ են մնացել և չեն հիշատակվել: Թերթերը լույս են տեսել ռուսերեն, հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն:

Անդրկովկասում սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության գործունեությունը սկսվել է 1901-1902 թթ.երկրամասի համեմատաբար խոշոր քաղաքներում, մասնավորապես Բաքվում և Թիֆլիսում[1]: Սակայն խոսել այդ տարիների նրանց կազմակերպված գործունեության մասին չի կարելի, քանի որ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությանը պատկանող անհատ գործիչների աշխատանքը չէր ունենում ցանկալի արդյունք և ընթանում էր փոփոխական «հաջողություններով»: Առաջին կազմակերպված խմբակները Անդրկովկասում սկսեցին գործել 1903 թվականից[2]:

Նշված ժամանակաշրջանում նրանց գործունեությունը սահմանափակվում էր թռուցիկների և կոչերի հրատարակմամբ ու տարածմամբ: Էսէռական սոցիալիզմն իր ոլորտի մեջ էր առնում բանվորների մի մասին, գյուղացիությանը և զինվորների զգալի մասին:

Գործունեության սկզբնական շրջանում էսէռների հարաբերական թուլության կարևոր պատճառներից մեկը պետք է տեսնել նրանում, որ այստեղ՝ Հայաստանում և ընդհանրապես Անդրկովկասում, անցյալ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին հանդես եկան ու գործում էին կուսակցություններ, որոնք թեպետև հիմնականում ազգայնական ուղղվածություն ունեին, բայց և միաժամանակ իրենց վրա էին վերցրել Ռուսաստանում գործող էսէռական կուսակցության ֆունկցիաները: «Ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականներն Անդրկովկասում,- գրում է Աքսանազ Մոռավյանը,- ունեցել են սոցիալապես հարազատ քույր կուսակցություններ – հայ դաշնակցականների, վրաց ֆեդերալիստների և մենշևիկների կուսակցությունները, որոնք հաջողությամբ կատարել են իրենց մեծ քրոջ դերը Անդրկովկասի սահմաններում»[3]:

---

[1] Տես, Партийные известия, 1907, 5 мая:

[2] Տես, Спиридович А.И., Партия социалистов-революционеров и ее предшественники, 1886-1916, Пгр., 1918, стр.93:

[3] Մռավյան Աքսանազ, Հոդվածներ և ճառեր, 1913-1929, Երևան, 1961,էջ 120:

Անդրկովկասում սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության առաջնեկն առաջացած Բաքվի կազմակերպությունն էր, որն իր գործունեությունը էսէռական խմբակի ձևով սկսեց 1903թ. գարնանից: Թիֆլիսում էսէռական կազմակերպության խմբակն իր գործունեությունը սկսել է 1903 թ. աշնանից: 1903 թ. դեկտեմբերի 1-ին Թիֆլիսի էսէռական խմբակի հեկտոգրաֆով լույս ընծայած «Հայ եղբայրներին» թռուցիկում նրանք ողջունում էին հայ եկեղեցական կալվածքների բռնագրավման նախաձեռնող, Կովկասի կառավարչապետ, մոլի ռեակցիոներ, իշխան Գոլիցինի դեմ հայկական հնչակյան կուսակցության հոկտեմբերի 14-ի կազմակերպած մահափորձը[1]: Թռուցիկում նրանք զովերգում էին ահաբեկչությունը և նշում, որ ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարում «մենք ուս սոցիալիստ-հեղափոխականներս եղբայրանում էինք հայ ժողովրդի հետ»[2]:

Էսէռական խմբակներ էին գործում նաև Հայաստանում՝ Կարսում, Ակնքսանդրապոլում, Երևանում, Շուշիում և այլն:

1903-1905թթ. ընկած ժամանակահատվածում էսէռների գործունեության հիմնական նպատակը, իրենց իսկ խոստովանությամբ, ուղղված էր այն բանին, որպեսզի «նվաճեն Կովկասը» արդեն կազմակերպված սոցիալ-դեմոկրատիայից: Այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին էսէռները ձգտում էին միասնական բլոկ ստեղծել հայկական «Դաշնակցության» և վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունների հետ:

Սկզբից ևեթ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունն օգտագործում էր ամեն պատեհ առիթ Անդրկովկասում կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծելու ուղղությամբ: «Կովկասի նվաճումը հեղափոխական սոցիալիզմի (էսէռների – Ս.Մ.) համար,- գրում է կենտրոնական «Партийные известия» թերթը,- զարձել է կուսակցության և նրա գաղափարախոսների խնդիրներից մեկը, որոնք, իհարկե, չէին կարող չհասկանալ Կովկասյան մարտերում կոփված, խիզախ, միլիոնանոց բանակի ստեղծման ստրատեգիական խոշոր նշանակությունը»[3]:

Ցարական պահնորդական բաժանմունքը հայտնում էր, որ 1904թ. սկզբներին արտասահմանից որպես սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության արտասահմանյան կոմիտեի լիազոր Կովկաս է ժամանել նշանավոր տարագիր Վլադիմիր Վոլսկին, որի նպատակն է «Կովկասում բարձրացնել սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության դրոշը»: Նա նպատակ ուներ նաև «միաձուլել էսէռական կուսակցությանը տեղի ազգայնական հեղափոխական կազմակերպություններն և հայկական դրոշակիստներին (Դաշնակցությանը, Ս.Մ.)»[1]: Նույն նպատակով 1904թ. Պետերբուրգից Թիֆլիս է ժամանում սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Կենտկոմի անդամ, ոչ անհայտ Մինորը:

1904թ. էսէռական կազմակերպություն է ստեղծվում Շուշիում: Փետրվարին տեղի ռեալական ուսումնարանի բարձր դասարանցի հայ աշակերտները կազմակերպում են էսէռական խմբակ և հեկտոգրաֆով բազմացնում են թռուցիկներ: Նույն թվականի գարնանը Շուշիում կազմակերպվում է «Սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալիստ-հեղափոխականների միացյալ խումբը», որը հեկտոգրաֆով բազմացնում է թռուցիկներ՝ էսէռական կոմսակցության «Պայքարում ձեռք կրերես քո իրավունքը» նշանաբանով:

1904թ. ընթացքում ընդարձակվում է Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունների և խմբերի հրատարակչական գործունեությունը: Բացի թռուցիկներից և կոչերից, սկսում են հրատարակվել էսէռների ծրագրին և տակտիկական գործունեությանը նվիրված բրոշյուրներ: 1904թ. վերջերին Թիֆլիսի էսէռների խումբը հրատարակում է բանվորների համար նախատեսված «Ինչպես պետք է գործել» բրոշյուրը: Նրանում ասվում էր. «Մենք անհրաժեշտ ենք համարում հիշեցնել ձեզ, որ ինչքան էլ անձնուրաց լինի ձեր պայքարը ինքնակալության դեմ, ձեր հաղթանակը կասկածի տակ կլինի, եթե գյուղացիությունը չօժանդակի ձեզ: Հիշեցեք, ընկերներ, որ դուք ընդամենը մի փոքր խումբ եք, իսկ գյուղացիները միլիոններ են»[2]:

Այնուհետև նշվում էր էսէռական կուսակցության ծրագրային պահանջների մասին, մասնավորապես հողի «սոցիալիզացիայի» և 8-ժամյա բանվորական օր սահմանելու մասին: Նկատի ունենալով էսէռների պայքարի դժվարին մեթոդները, բրոշյուրի հեղինակը նշում էր.«Մենք սոցիալիստ-հեղափոխականներս անհրաժեշտ ենք համարում օգտագործել մեր նախնիների կողմից կուտակված պայքարի բոլոր հնարավոր միջոցները: Որպես հզոր ռազմատեխնիկական և լավագույն մարտական միջոցի ծրագրում մենք, տեղ ենք տալիս քաղաքական տեռորին»[3]:

Ցարիզմի քաղաքականությունն Անդրկովկասում 1900-1905թթ. աչքի էր ընկնում մի շարք հետադիմական միջոցառումների իրագործմամբ:

1903թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ 2-ը հրատարակում է հայ եկեղեցապատկան հողերը և գույքը բռնագրավելու վերաբերյալ օրենքը: Հունիսի 12-ի օրենքը ոտնահարում էր ոչ միայն հայերի կրոնական զգացմունքները, այլև հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային

---

[1] Տե՛ս, ՀՀ ՊԿՊՄ, Ռազմական Վարչության(այսու հետև՝ ՌՎ), ՕՕ, 1905թ.,գ. 80, մ.2, թ.11:
[2] Революционная Россия, 1903, 1декабря:
[3] Партийные известия, 1907, 5 мая:

[1] Վրաց.ԿՊՄՄ, Ֆ.12գ, ց.13, գ.655, թ.6:
[2] Как нужно действовать, Тифлис, 1904, с. 2:
[3] Նույն տեղում, էջ 2-3:

շահերը: Այդ կապակցությամբ սոցիալիստ-հեղափոխականների կազմակերպությունը 1903թ. տարածեց մի թռուցիկ, որում ասվում էր. «Մենք՝ ռուս, վրացի, թաթար և մյուս ազգություններին պատկանող բանվորներս, պետք է օժանդակենք հայ ընկերներին նրանց համար ստեղծված պայքարի այս ծանր միջոցին, մեր ընդհանուր թշնամու՝ ինքնակալության դեմ»[1]:

1905-1907թթ. առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության տարիներին Անդրկովկասի էսէռականության կյանքում սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան:

«Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը,- նրա անդամներից մեկի արտահայտությամբ - 1905թ.ընդհանուր հեղափոխական մթնոլորտում աճում էր ոչ թե օրերով, այլ ժամերով»[2]: Արտահայտելով քաղաքային մանրբուրժուական խավերի և գյուղացիության միջին շերտերի տրամադրությունները, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը հեղափոխության տվյալ բուրժուա-դեմոկրատական էտապում հանդես եկավ ընդդեմ ցարիզմի, մի հանգամանք, որը նկատելիորեն ընդլայնեց նրա սոցիալական բազան:

1905թ. փետրվարին Անդրկովկասում գործող էսէռական կոմիտեները միավորվեցին, ստեղծելով «Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Կովկասյան միությունը» իրեն ենթակա մարտական ջոկատներով, որոնց անմիջական նպատակը ահաբեկչական ակտերի իրագործումն էր:

1905թ. սկսում է գործել Երևանի էսէռական կազմակերպությունը: Այդ մասին հիշատակվում է 1917թ. ապրիլին Թիֆլիսում կայացած սոցիալիստ-հեղափոխականների Անդրկովկասյան մարզային համագումարում Երևանի կազմակերպության ներկայացուցիչ Տեր-Հակոբյանի ելույթում: Նրանում ասված է. «Էսէռական կուսակցության գործունեության սկիզբը վերաբերում է 1905թ., երբ «Դաշնակցություն» կուսակցությունից դժգոհ հեղափոխական-սոցիալիստական էլեմենտները հեռացան այդ կուսակցությունից և մի քանի էսէռ ուսանողների հետ հիմնեցին իրենց կազմակերպությունը»[3]:

1905թ.հաջողվում է էսէռական կազմակերպություն ստեղծել Ելիզավետպոլում: Նրա կազմի մեջ մտնում էին սովորողներ, հիմնականում հայկական մտավորականության ներկայացուցիչներ և երկաթուղայիններ:

1905թ. հեղափոխությունն Անդրկովկասի էսէռականությունը դիմավորեց անկազմակերպ: Չունենալով գործողությունների հստակ ծրագիր, Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների էսէռական կոմիտեները հրատարակած թռուցիկներում աշխատավորությանը կոչ էին անում

[1] Революционная Россия, 1903, 1 ноября:
[2] Спиридович А. И., նշված աշխատությունը, էջ 165:
[3] Նույն տեղում:
[4] Знамя труда, Тифлис, 1917, 11 апреля:

ամենուրեք պայքար ծավալել ցարական պաշտոնյաների դեմ, հիմնականում դիմելով ահաբեկչության: «Թողեք աշխատանքը և դուրս եկեք փողոց,- կոչ էր անում էսէռների Բաքվի կոմիտեի թողարկած թռուցիկը: Ոչնչացրեք ամեն տեսակի ժանդարմների և ոստիկանների»[1]:

1905թ. ընթացքում «մարտական ջոկատներ» էին գործում միայն Բաքվի և Թիֆլիսի էսէռական կազմակերպություններին կից, որոնք նշանավորեցին իրենց գոյությունը 1905թ. սկսված ահաբեկչական ակտերով ընդդեմ ցարական ատելի պաշտոնյաների և կուսակցության շարքերում հայտնաբերված պրովոկատորների: Թիֆլիսի մարտական ջոկատը 1905թ. հուլիսի 12-ին ռումբի պայթյունով վիրավորել էր տեղի ոստիկանապետ Կովալյովին: Նույն խումբը Բաքվի էսէռական կազմակերպության մարտական ջոկատի հետ միասին Թիֆլիսում մահափորձ էր կազմակերպել Բաքվի ոստիկանապետ Մարտինովի դեմ, որը նույնպես վիրավորվել էր: Երկար ժամանակ չէր հաջողվում իրականացնել մահապատիժը գեներալ-նահանգապետ Ալիխանով-Ավարսկու նկատմամբ, որը համընդհանուր ատելության էր արժանացել Վրաստանում և Հայաստանում իր գլխավորած պատժիչ արշավախմբերով: Առաջին մահափորձը նրա դեմ կազմակերպվում է 1906թ. մայիսի 16-ին Քութաիսի երկաթուղային կայարանում, որի ժամանակ գեներալը վիրավորվում է: Երկրորդ մահափորձը տեղի է ունենում 1907թ. հուլիսի 3-ին Ակնքսանդրապոլում: Այն կազմակերպել էր Թիֆլիսի մարտական ջոկատը տեղի դաշնակցականների հետ համատեղ[4]: Արդյունքը լինում է այն, որ Ալիխանով-Ավարսկին սպանվում է[5]:

Էսէռների ահաբեկչության քաղաքականությունը Անդրկովկասում պաշտպանություն էր գտնում հայկական Դաշնակցություն կուսակցության կողմից, որը շատ հարցերում հոգեհարազատ էր էսէռներին: Դաշնակցականները գործուն մասնակցություն էին ունենում էսէռների կողմից պատրաստվող ահաբեկչական գործողությունների կազմակերպմանը: Պետերբուրգ ուղարկված զեկուցագրում Կովկասի ոստիկանապետ, գեներալ Շիրինկինը հայտնում էր, որ 1905թ. օգոստոսի 26-ին Կարսում լիկվիդացվել է դաշնակցականների մի «հանցագործ խումբ», որն օժանդակում էր սոցիալիստ-հեղափոխականներին՝ ռումբերի տեղափոխման գործին Թիֆլիսից Կարս և հակառակը[5]:

Թիֆլիսում էսէռների և դաշնակցականների կուսակցությունները կապվում էին միմյանց հետ հատուկ միջնորդների օգնությամբ,

[1] Արդբ. ԿՊՊԱ, Ֆ.185, ց.34, գ.48, թ.100:
[2] Спиридович А. И., նշված աշխատությունը, էջ 304:
[3] Հ.Յ.Դաշնակցության ահաբեկիչներն էին Դրոն(Պրանտամատ Կանայան) և Մարտիրոսը (Չարխչյան):
[4] Տե՛ս, Վարանդյան Միքայել, Հ.Յ.Դաշնակցության պատմությունը, Բ հատոր, 1981, էջ 149:
[5] Վրաց.ԿՊՊԱ,Ֆ.83գ., ց. 1, գ.37, թ.13:

որոնցից մի քանիսի անունը հիշատակվում է ոստիկանության դիպարտամենտի արխիվում: Այդ թվում էին «Դաշնակցություն» կուսակցության գործիչներ Հովսեփ Տեր-Դավթյանը, Համազասպ Օհանջանյանը և ուրիշներ[1]:

Կարծում ենք, որ ժամանակի բոլոր սուր քաղաքական բնույթի, ազգային և այլ հարցերում սխալ կլինի նույնություն տեսնել էսէռների և ՀՀ դաշնակցության գաղափարախոսության և պրակտիկ գործունեության միջև: Եթե էսէռները հիմնականում հետապնդում էին ցարիզմի տապալման, գյուղացիության չահերի պաշտպանության հարցերը, ապա ՀՀ դաշնակցությանը խորապես հուզում էին հայկական հարցի լուծման, թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման, Թուրքիայում բնակվող հայ բնակչության բնաջնջման, դավանափոխության կանխման, ընդհանրապես նրա ինքնորոշման, երկրամասում ազգամիջյան կոտորածների կազմակերպման մեջ ռուսական պետության արգահատելի քաղաքականության առաջն առնելու և այլ հարցեր: Այս ամենը որոշակի տարբերություն էր մտցնում էսէռների ու դաշնակցականների ծրագրերում ու գործելակերպում:

Ցարիզմի կողմից հրահրված հայ-ադրբեջանական ջարդերը, որոնց նպատակը հեղափոխական ուժերի կազմալուծումը և պարտությունն էր, Անդրկովկասի հեղափոխական-դեմոկրատական ուժերի, այդ թվում և էսէռների կողմից ընդհանուր առմամբ ճիշտ գնահատվեցին: Նշավակելով ցարական իշխանությունների խաղացած բացասական դերը, սոցիալիստ-հեղափոխականների անդրկովկասյան մարզային կոմիտեի օրգան «Солдат» թերթն իր առաջին համարում գրում է. «Որպեսզի չեղի Անդրկովկասում ապրող ժողովուրդներին ժամանակակից կարգերի դեմ մղվող պայքարից, կառավարությունը ամեն կերպ թշնամանք է հրահրում հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Շուշիի զեներալ-նահանգապետը ճկուն, գործունյա դրսևորեց իրեն այդ գործում: Մերթ ռուս զինվորներին նա տանում էր գնդակահարելու ադրբեջանցիներին, իբր օգնելով հայերին, մերթ նույն ռուս զինվորների օգնությամբ գնդակահարում էր հայերին օգնելով ադրբեջանցիներին»[2]:

Սակայն հայ-ադրբեջանական կոտորածների ժամանակ էսէռների վարած գործնական քաղաքականությունը, որն իր մարմնացումը գտնում էր տեռորի տարբեր ձևերում, ոչ մի դրական ազդեցություն չէր կարող ունենալ ջարդերի կանխման գործում: Այդ կապակցությամբ բնորոշ է սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության I համագումարում (1906թ., Փարիզ) Անդրկովկասից Բաքվի կոմիտեի միակ պատգամավոր Բելսկայայի ճառը 1905թ. օգոստոսյան օրերի կապակցությամբ էսէռների վարած քաղաքականության մասին: «Բոլորն են

[1] ՀՀՊԿՊԱ, ՌԻ, Օ Օ, 1905թ., գ. 80, մ.2, թ. 12:
[2] Солдат, Баку, 1906, августа:

հիշում օգոստոսյան սարսափելի օրերը Բաքվում: Հայ-ադրբեջանական ջարդը կանգնեցրել էր Բաքվի ողջ արդյունաբերությունը,- նշում էր Բելսկայան: Կապիտալիստների մոտ ժողովրդական ազետը կանխելու ոչ մի ցանկություն չէր նկատվում: Սոցիալ-դեմոկրատները փորձեցին կազմակերպել խաղաղ երթ, սակայն այդ փորձը դիմավորվեց գնդակների տարափով: Այդ ժամանակ Բաքվի սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության կոմիտեն որոշեց դիմել ռիսկի և օգտագործել «ֆաբրիկային» տեռոր: Կոմիտեի որոշմամբ հրդեհվեցին այն կապիտալիստների նավթաշտարակները, որոնք ցանկանում էին այդ ջարդերի ժամանակ վերսկսել աշխատանքը: Մյուս կապիտալիստներին ուղարկվեցին ահաբեկիչ նամակներ»[1]:

Էսէռների նման տակտիկան, որը Բելսկայայի խոսքերով «ճգնաժամի լուծման միակ ելքն էր», չէր կարող իրականում լուրջ դրական նշանակություն ունենալ բարդ, արդեն ցարական իշխանությունների կողմից բազմիցս խճճված հարցի լուծման, եթե ոչ նրա ավելի սրման, գործում: Ահաբեկման իրենց տակտիկայով էսէռները բորբոքում էին կրքերը և կամա թե ակամա խորացնում ճգնաժամը:

Երկրամասում տեղի ունեցող ազգամիջյան կոտորածները, որոնք խորապես հուզում էին ամբողջ հայ ժողովրդին և որոնց դեմ վճռականորեն հանդես եկան հեղափոխության ձախ ուժերը, առանձնակի ուժով ակտիվացրին և չէին կարող չակտիվացնել հատկապես հայկական ազգային-դեմոկրատական քաղաքական ուժերին, առաջադեմ մտավորականությանը:

Կոտորածների կազմակերպման և բորբոքման մեջ ՀՀ Դաշնակցությունը, ազգային-դեմոկրատական մյուս կուսակցությունները մեղադրում էին ոչ միայն ցարիզմին, այլև թուրք-թաթարական վերնախավին, նրա թելադրանքով գործող ազգայնական–քաղաքական ուժերին, որոնք որդեգրել էին համիդյան հայահալած քաղաքականության մեթոդները և պանթյուրքիզմի իսպառ բնաջնջելու հայ ժողովրդին, իրագործելու բաղձալի «մեծ թուրանի» ստեղծման երազանքը:

Այդ ամենը տեսնում ու հասկանում էին հատկապես պայքարում կոփված գործիչները: Դրա ուղղակի արձագանքը հանդիսացավ այն, որ նույն Բաքվում անվանի ազգային գործիչ Նիկոլայ Տեր-Հովհաննիսյանը(«Նիկոլ Դուման») հայերի կոտորածների թեժ օրերին նախաձեռնեց ու կազմակերպեց թաթարական «խուժանի» դեմ ուժեղ դիմադրություն, ապա հակահարված, որը զգալի չափով զսպեց երկրամասում հայ բնակչությանն իսպառ բնաջնջելու պանթյուրքիստական զազրելի պլանները:

[1] Протоколы первого съезда партии с.-р., Париж, 1906, с. 334:
[2] Նույն տեղում:

1905 չնայած ցարական ոստիկանության հետապնդումներին, Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունները բավականին ակտիվացնում են կուսակցության հրատարակչական գործունեությունը: Կուսակցության կենտկոմ ուղղված հաշվետվություններից մենք իմանում ենք, թե ինչ անլեգալ հրատարակչական գործունեություն են ծավալել տեղի էսէռական կազմակերպությունները:

Էսէռական կուսակցության գաղափարներն Անդրկովկասի բազմազգ բնակչության շրջանում տարածելու նպատակով էսէռները չանք չէին խնայում կուսակցության կազմակերպություններ ստեղծելու նաև տեղական հիմնական ազգությունների շրջանում: Հատկապես հեշտ էր և նպատակահարմար այդպիսի կազմակերպություններ ստեղծել Թիֆլիսում, որը, ինչպես «Партийные известия» թերթն էր նշում, «հայկական, վրացական, ռուսական մտավորականության կենտրոնն» էր: Քաղաքում միշտ կարելի էր գտնել էսէռական ուղղվածության գրականություն տարբեր լեզուներով, հայերեն, վրացերեն, ռուսերեն, օսեթերեն, լեհերեն, հունարեն և այլն[1]:

1905-1907թթ. ընթացքում Անդրկովկասում կազմակերպվում են հայկական, վրացական, աղրբեջանական, հունական, օսեթական և այլ ազգային էսէռական կազմակերպություններ, որոնք իրենց մասնաճյուղերն են ստեղծում Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում, Կարսում, Ելիզավետպոլում, Ալեքսանդրապոլում, Շուշիում և երկրամասի այլ քաղաքներում[2]:

Անդրկովկասի էսէռ լիազորն էսէռական կուսակցության կենտկոմին ուղղված հաշվետվության մեջ նշում էր, որ «ընդհանրապես աշխատանքը ըստ ինտենսիվության և կայունության Անդրկովկասի քաղաքներում տեղաբաշխված է հետևյալ հերթականությամբ՝ Բաքու, Թիֆլիս, Քութայիս, Բաթում, Փոթի, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ելիզավետպոլ, Երևան և այլն[3]:

1907թ. փետրվարին իր աշխատանքներն է սկսում սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության երկրորդ /արտակարգ/ համագումարը: Անդրկովկասը ներկայացնում էին Թիֆլիսի, Բաքվի և Քութաիսի կազմակերպությունները:

Համագումարում Անդրկովկասի էսէռականության ներկայացուցիչները հիմնականում հանդես եկան ՀՀ Դաշնակցություն և վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունների նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի կապակցությամբ: Քութաիսի կազմակերպության ներկայացուցիչն իր ելույթում նշում էր, որ «Դաշնակցություն» և վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունների նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը Կովկասում այժմ ծայրաստիճան սրված է: Համաձայնությունը, որը հաստատվել է ժնևյան կոնֆերանսում նշված կուսակցությունների հետ, այժմ չի համապատասխանում իրականությանը: Անդրկովկասյան էսէռների մարզային վերջին համագումարը նշեց, որ «Դաշնակցությունը» ամբողջովին սոցիալիստ-հեղափոխական չի կարելի որակել: «Նրանում պայքարում են երկու ուղղություններ՝ սոցիալիստ-հեղափոխական և բուրժուական: Եվ այժմ, օրինակ Թիֆլիսում կազմակերպությունն ստիպված է կտրել բոլոր կապերը «Դաշնակցության» հետ: Ինչ վերաբերում է սոցիալիստ-ֆեդերալիստներին, ապա այդ կուսակցության ներսում նույնպես նկատվում են երկու ուղղություններ՝ սոցիալիստ-հեղափոխական և անարխիստական»[4]:

Երկար վիճաբանություններից հետո համագումարը որոշում է այդ հարցի քննարկումը հետաձգել մինչև էսէռական ազգային կազմակերպությունների կոնֆերանսի հրավիրումը, իսկ մինչ այդ վերահիշյալ կուսակցությունների հետ «պահպանել բոլոր տեսակի հարաբերությունները»[5]:

«Դաշնակցության» նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը քննարկվեց նաև Անդրկովկասի էսէռների III մարզային համագումարում, որն իր աշխատանքները սկսեց 1907թ. մարտին: Ոստիկանության հետապնդումների պատճառով համագումարին մասնակցում էին Անդրկովկասի ոչ բոլոր էսէռական կազմակերպությունները: Հայաստանում գործող էսէռական կազմակերպությունները ներկայացնում էին Ալեքսանդրապոլից և Կարսից եկած պատգամավորները: «Կազմակերպչական» հարցի քննարկման կապակցությամբ որոշվում է Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունների կառուցվածքի հիմքում որպես օրինակ վերցնել Բաքվի էսէռական կազմակերպության կառուցվածքը: Համագումարը մեծ տեղ է հատկացնում կուսակցության քարոզչական գործունեությանը, հատկապես II Պետդումայի ընտրությունների ժամանակ: Որոշվում է «լուրջ ուշադրություն դարձնել նաև գաղութաբնակ ռուս մոլոկանների և գերմանացիների շրջանում տարվող պրոպագանդիստական և կազմակերպչական աշխատանքներին»[6]: Տեւորի հարցում համագումարը որպես հիմք ընդունում է II (Արտակարգ) համագումարի կողմից ընդունված բանաձևը, որտեղ ասվում էր. «Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը չի դադարեցնում տեռորիստական գործունեությունը մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը»[7]:

Համագումարը հատուկ ուշադրություն է դարձնում «բանակում տարվող աշխատանքին» և պետք է ասել, որ այդ ժամանակվա-

[1] Партийные известия, 1907, 5 мая:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում:

[1] Տե՛ս Протоколы второго съезда П.С.-Р., Пб, 1907, с. 179:
[2] Նույն տեղում, էջ 176:
[3] Տե՛ս Известия Закавказского областного комитета П.С.-Р., Баку, 1907, июль:
[4] Партийные известия, 1907, 5 мая:
[5] Протоколы второго съезда П.С.-Р., Пб, 1907, с. 38:

նից էսէռները սիստեմատիկ և նպատակաուղղված աշխատանք են տանում Կովկասյան բանակի զորամասերում, որը շարունակվում է նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այդ հարցի կապակցությամբ համագումարի ընդունած բանաձևում ասվում էր. «Նկատի ունենալով հեղափոխական բանակի դերը աշխատավոր ժողովրդի հետ միասին «հողի և ազատության» նվաճման գործում, կուսակցությունը անհրաժեշտ է համարում լայն աշխատանքներ տանել բանակում»[1]: Էսէռները սկսում են ակտիվացնել իրենց աշխատանքը նաև կասպիական և սևծովյան նավատորմում: Համագումարը ընտրում է Անդրկովկասի սոցիալիստ-հեղափոխականների կազմակերպության մարզային կոմիտե: Նորընտիր կոմիտեի ամենադժխավոր խնդիրներից մեկը, ինչպես ընդգծվում էր համագումարում, Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունների միավորումը և կենտրոնացումն էր:

1905-1907թթ. հեղափոխության պարտությունից հետո Անդրկովկասի դեմոկրատական ճամբարում գործող կուսակցությունները, այդ թվում և էսէռները անցնում են ընդհատակ: Ջնայած զգալի կորուստներին, սոցիալիստ-հեղափոխականների կազմակերպությունների մի մասը Անդրկովկասում ռեակցիայի տարիներին պահպանում են իրենց գոյությունը:

Այդ տարիներին Անդրկովկասի քաղաքներում գործող էսէռական կազմակերպությունների վիճակի մասին գալի նյութ է հաղորդում Անդրկովկասի սոցիալիստ-հեղափոխականների մարզային համագումարը, որի աշխատանքներն ընթացան 1907թ. օգոստոսի 16-ից 20-ը[2]: Պատգամավորներ էին եկել նաև Ակեքսանդրապոլից և Կարսից: Անդրկովկասի ազգային բազմազանությունն իր արտահայտությունն էր գտել նաև համագումարում: 19 պատգամավորներից 7-ը վրացիներ էին, 6-ը՝ հայեր, 6-ը՝ ռուսներ: Համագումարի աշխատանքներին առաջին անգամ մասնակցում էին «Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայ կազմակերպության» Թիֆլիսի և Բաքվի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները:

Ամենախոշոր կազմակերպություններն Անդրկովկասում գործում էին Բաքվում և Թիֆլիսում, որտեղ աշխատանքը սիստեմատիկ և կազմակերպված բնույթ էր կրում: 1907թ. վերաբերյալ մենք ստույգ տվյալներ ունենք նաև Հայաստանի և, ընդհանրապես, Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունների թվակազմի մասին, մի բան, որը շատ հազվադեպ է պատահում, քանի որ էսէռական կազմակերպությունները չէին կատարում իրենց անդամների ճիշտ հաշվառում:

[1] Партийные известия, 1907, 5 մայիսի:
[2] S`ես Знамя труда, 1907, 12 сентября:

Ըստ Անդրկովկասի սոցիալիստ-հեղափոխականների IV համագումարի հաշվետվությունների երկրամասի էսէռական կազմակերպությունները հետևյալ պատկերն ունեին[1]:

Քաղաքը	Ազգային կազմակերպությունները	Անդամների թիվը
Բաքու	ռուսական	1.500
	հայկական	670
Թիֆլիս	ռուսական	365
	հայկական	200
	օսեթական	50
Քութաիս		200
Ճիաթուրի		120
Բաթում		120
Սուխում		120
Օզուրգետ		100
Փոթի		60
Սամտրեդի		50
Կարս		} միասին մոտ 300
Ակեքսանդրապոլ		
Շուշի		
Ելիզավետպոլ		
Երևան		
Ընդամենը		մոտ 4.000

Ըստ ազգային պատկանելության և էսէռական կազմակերպություններում ըստ նրանց տեղադրման, առաջին տեղում էին միացյալ, գլխավորապես ռուսական(մոտ 2.500 անդամներ) կազմակերպությունները, այնուհետև հայկական (մոտ 1.200 անդամներ), ապա մյուս ազգային կազմակերպությունները:

1907թ. հունիսին Անդրկովկասի էսէռականության կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններից մեկը «Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայ կազմակերպության» ստեղծումն էր, որի կազմակերպման նախաձեռնությունն իրենց ձեռքն էին վերցրել այսպես կոչված «անջատականները» կամ «երիտասարդ դաշնակցականները», որոնք Լևոն Աթաբեկյանի(Ռիխարդ) և Արսեն Ամիրյանի գլխավորությամբ 1906թ. հեռացել էին «Դաշնակցություն» կուսակցությունից:

Սակայն «երիտասարդ դաշնակցականների» նպատակը ոչ թե «Դաշնակցության» մերժումն էր, այլ բարենորոգումը էսէռական եռանգներով, այդ կուսակցության գործունեության հարմարեցումը

[1] S`ես Знамя труда, 1907, 12 сентября:
[2] Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության պատմություն, Բ.հատոր, Թեհրան, 1981, էջ 162:

կովկասահայ ռեալ իրականությանը և տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի պահանջներին: Առաջադրվում էր ավելի ճախ ծրագիր և ճկուն տակտիկա:

Այսպիսով, 1907 թ. հունիսին Բաքվում ձևավորվեց «սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայ կազմակերպությունը»-ռուսական սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայկական մասնաճյուղը:

Շուտով էսէռների հայ կազմակերպության մասնաճյուղեր են ստեղծվում նաև Թիֆլիսում, Ախալսանդրապոլում, Կարսում, Երևանում, Ելիզավետպոլում, Շուշիում և այլ քաղաքներում: Կազմակերպության անդամների թիվը 1907թ.գնալով աճում էր: Բաքվի էսէռների հայ կազմակերպությունը 1907թ. իր շարքերում ընդգրկում էր 670 անդամ, իսկ Թիֆլիսինը՝ 200: Ընդհանրապես Անդրկովկասում գործող բոլոր հայկական կազմակերպությունները միասին իրենց շարքերում ընդգրկում էին մոտ 1200 անդամ: Հայ էսէռական կազմակերպությունում ակտիվ դեր էին խաղում Լ.Աթաբեկյանը, Վ.Մինախորյանը, Վ.-Խորխորունին, Գ.Մելիք-Շահնազարյանը, Գ.Բազազ-Ազաջանյանը, Բյուզանդը և ուրիշներ: 1908թ մարտից Բաքվում սկսում է լույս տեսնել էսէռների հայ կազմակերպության մամուլի անդրանիկ օրգան «Անիվ» շաբաթաթերթը, որի խմբագիրը Գրիգոր Բազազ-Ազաջանյանն էր: Թերթը հայտարարում էր, որ իրենք ոչ մի կապ չունեն «Դաշնակցության» կուսակցության հետ[1]:

Սակայն պետք է նշել, որ անջատումը «Դաշնակցությունից» և նոր՝ հայ էսէռների կազմակերպության ստեղծումը, եթե մի կողմից ապացույց էր հեղափոխական ուժերի ճախացման, ապա մյուս կողմից այն ավելի շատ ձևական բնույթ էր կրում, քան թե նշանակում էր արմատական շրջադարձ այդ երկու կուսակցությունների կյանքում:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայ կազմակերպության համեմատաբար ակտիվ գործունեությունը շարունակվում է մինչև 1909 թվականը և ապա երկար ժամանակով ընդհատվում: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, Աբգանազ Մռավյանը գրում է. «Սակայն մեծ աղմուկով ծնված այդ վիտ ու օրապակաս մանուկը շուտով լռում է. նա մոնում է սոցիալիստ-հեղափոխականների ընտանիքը և կորցնում իր զեմքը: Նրանց ղեկավարներն էին հանգուցյալ բժիշկ Լևոն Աթաբեկյանը[2] և Արսեն Ամիրյանը: Վերջինս շուտով թոթափեց սոց.-հեղափոխականների փոչին և մտավ բոլշևիկյան կուսակցության մեջ. նա սպանվել է Բաքվի 26 կոմիսարների շարքերում»[3]:

[1] Տե՛ս «Անիվ», Բաքու, 1908, 8 հունիսի:
[2] *Լևոն Աթաբեկյանը* զոհվել է Բաքվում 1918թ.ապրիլի 2-ին ազգամիջյան կոտորածների ժամանակ:
[3] Մռավյան Աբգանազ, Նշված ժողովածուն, էջ 120:

1908թ. օգոստոսին Լոնդոնում տեղի է ունենում «Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության առաջին համակուսակցական կոնֆերանսը», որի աշխատանքներին մասնակցում է նաև էսէռների հայ կազմակերպության ներկայացուցիչը՝ Բյուզանդը:

Յարական ռեակցիան զգալիորեն ազդեց նաև Անդրկովկասի էսէռականության գործունեության վրա: Թուլ կազմակերպություններըը, դրսևորելով նոր պայմաններում գործելու անընդունակություն, չդիմացան և ջախջախվեցին: Համեմատաբար կենսունակ դուրս եկավ Բաքվի էսէռական կազմակերպությունը, որտեղ աշխատանքը, ճիշտ է թուլացավ, բայց շարունակվեց ռեակցիայի ողջ տարիներին: 1908թ. փետրվարին Բաքվի էսէռները մասնակցեցին Զարլոռւյի բանկից 300 հազար ռուբլու էքսպրոպրիացիային: Ինչպես հաղորդում էր Բաքվի պահնորդական բաժանմունքը, այդ գումարի որոշ մասը նախատեսվում էր ուղարկել էսէռական կուսակցության կենտկոմին, իսկ մյուս մասը դրվելու էր Անդրկովկասի մարզային և Բաքվի կոմիտեների տրամադրության տակ[1]:

Բաքվի էսէռական կազմակերպության ջանքերով 1909թ. հոկտեմբերին գումարվում է Անդրկովկասյան սոցիալիստ-հեղափոխականների կազմակերպության մարզային VI համագումարը[2]: Ինչպես նշում էր կենտրոնական էսէռական «Знамя труда» թերթը, նման համագումարի հրավիրումը ռեակցիայի պայմաններում կապված էր մեծ դժվարությունների հետ, երբ կորված էր Անդրկովկասի կազմակերպությունների կապը կենտրոնի հետ:

Անդրկովկասի էսէռական կազմակերպությունների կյանքում դժվարությունները շարունակվում են նաև 1910 թվականին: Չնայած ամբողջ երկրում նկատվող հեղափոխական շարժման նոր վերելքին, ոստիկանության հետապնդումների պայմաններում հայտնաբերվում են բազմաթիվ կազմակերպություններ, իսկ Բաքվում 1910թ. ապրիլին բռնագրավվում է կազմակերպության տպարանը: Այդ կապակցությամբ «Знамя труда» թերթը գրում էր. «1910թ. կեսերին ոստիկանության հետապնդումների հետևանքով, կազմակերպությունը մնաց առանց մտավորականության ներկայացուցիչների, առանց տպարանի, առանց որևէ կապերի և փողի, սակայն հարուստ արխիվով, կուսակցական գույքով և բանվոր դասակարգի շրջանում վարած անձնահատելի աշխատանքով»[3]: «Знамя труда»-ն շարունակում էր, որ շուտով նորից ստեղծվելու է տպարան, կազմվում են ֆինանսական և հրատարակչական հանձնաժողովներ, սակայն դա այն չէր, ինչ կար նախկինում: Բաքվի կազմակերպությունը ստիպված էր վերադառնալ 1903-1904թթ. խմբակային աշխատանքի ձևերին: 1911 թ. հունվարից նորից

[1] Վրաց ԿՊՄՄ, Ֆ. 94, ց. 1, գ. 104, թ. 6:
[2] Տե՛ս Знамя труда, 1910, февраль:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, 1912, սեպտեմբեր:

սկսվում են կազմակերպության անդամների զանգվածային ձերբակալությունները: Կազմակերպության 900 անդամներից աշխատանքը շարունակում էին մոտ 60-ը:

Ցարական պահնորդական բաժանմունքը պրովակատորների օգնությամբ զանդաղ, բայց հաստատակամ, ձգտում էր արմատախիլ անել ոչ միայն սոցիալ-դեմոկրատական շարժումը այլև լիկվիդացնել նաև էսէռական կազմակերպությունները: Աշխատանքը փոքր-ինչ ակտիվանում է 1911թ. փետրվարից: Հրատարակվում են «Морская волна» /1910/ - Բաքվում, «Եռանդ»/1912/ թերթերը Թիֆլիսում և այլն:

1912թ. հունիսին գումարվում է Բաքվի կազմակերպության խորհուրդը[1]: Այնտեղ ներկայացված էր նաև էսէռական հայ կազմակերպությունը, որի մասին մոտ երկու տարի ոչինչ հայտնի չէր: Կազմակերպության ներկայացուցիչը նշում էր, որ կուսակցական աշխատանքը կազմակերպությունում վերականգնվել է մոտ 6 ամիս առաջ: Առաջնահերթ խնդիրը համարվում էր հայերեն կուսակցական մամուլի օրգանի հրատարակումը: Հայկական կազմակերպության ներկայացուցիչն ավելացնում էր, որ Անդրկովկասի պայմաններում կուսակցության անլեգալ աշխատանքն արդյունավետ չէ, անհրաժեշտ է դուրս գալ լեգալ աշխատանքի, հատկապես աշխուժացնել աշխատանքը արհմիություններում:

Զգալով ղեկավար ղիրք ձեռք բերել բանվորական այդ զանգվածային կազմակերպություններում, էսէռները պրոպագանդում էին նրանց «անկուսակցականության և չեզոքության» գաղափարը: Մենշևիկների նման նրանց նպատակը ևս արհմիությունները բոլշևիկյան կուսակցության ազդեցությունից կորելն էր:

Էսէռների գործունեությունը 1910-1914թթ. սահմանափակվում էր գաղտնի հավաքների կազմակերպմամբ, թռուցիկների և կոչերի հրատարակմամբ: Ինչպես հաղորդում էր Բաքվի ոստիկանությունը Կովկասի փոխարքային ուղղված զեկուցագրում, Բաքվի կազմակերպության կենտրոնը 1911թ. Մարիա Սունդուկյանցի «Сотрудник» գրախանութն էր, որտեղ հավաքվում էր կազմակերպության ղեկավար կազմը[2]: Շուտով ձերբակալվում են այդ կազմակերպության և մյուս անդամները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելու պայմաններում նրանց կազմակերպությունների մի մասը չդիմացան և ջախջախվեցին: Անդրկովկասի էսէռականության բազմաթիվ գործիչներ ձերբակալվեցին և աքսորվեցին Ռուսաստանի հեռավոր շրջանները: Նրանց մի մասը բռնեց վտարանդիության ուղին: Օրինակ, Վ.-

[1] "Знамя труда", 1912, сентябрь.
[2] Արխ. ԿՊՊՄ, Ֆ. 46, g.3, գ. 178, թ. 14:

Լունկևիչը (Վ.Արարատսկի), սկսեց աշխատակցել Փարիզում լույս տեսնող «Отклики жизни» էսէռական էմիգրանտական թերթին[1]:

Պատերազմի տարիներին էսէռների ազդեցությունը զգալիորեն աճեց, հատկապես բանակում, այդ թվում և Կովկասյան:

Չնայած ծանր պայմաններին 1905-1914 թթ. Բաքվում, Թիֆլիսում և այլ քաղաքներում գործող էսէռական կազմակերպությունները հրատարակում էին հետևյալ թերթերը. ,,Кавказское слово,,/1905-1906/, ,,Солдат,,/1906/, ,,Молот,,/1907/, ,,Известия закавказского областного комитета партии С - Р,,/1907/, ,,Известия бакинской организации партий С-Р,,/1908/, ,,Современник,,/1909/, ,,Трудовой голос,,/1909/, ,,Морская волна,,/1910/ - Բաքվում, «Աշխատանք» /1906-1907/, ,,Солдатская неделя,,/1907/ - Թիֆլիսում և այլն:

Հայալեզու թերթերից և ամսագրերից հատկապես հիշատակության արժանի են. «Անիվ» /1908թ./, «Եռանդ», /1912թ./, Բաքու; «Աշխատանք» /1906-1907թթ./, հետագայում «Աշխատանքի դրոշակ» /1918-1919թթ./, «Նոր ձայն»/1917թ./, Թիֆլիս; «Սոցիալիստ-Հեղափոխական» /1919-1920թթ./ Երևան; «Լույս» /1918թ./, «Աշխատանքի դրոշակ» /1920թթ./, Երևան; «Աշխատանք» /1917թ./ Սարիղամիշ և այլն:

Հատուկենտ էսէռական կազմակերպություններ պահպանվում են Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ելիզավետպոլում և այլ քաղաքներում;

Սոցիալիստ-Հեղափոխականների կուսակցությունն Անդրկովկասում «իր երկրորդ ծնունդը» ապրեց 1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, երբ նրանց պատմության մեջ սկսվեց, ինչպես իրենք էսէռներն էին դրում, աննախադեպ և «փառավոր» մի շրջան:

[1] Отклики жизни, Париж, 1916:

ԴԵՐԵՆԻԿ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՌՍԴԲԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Մարդկությունը՝ ամենաարդարացի հասարակարգին՝ սոցիալական հավասարության և ճշմարտախորհուրդ կյանքին հասնելու համար անցել է երկար՝ դեգերումների, հիասթափությունների, մաքառումների տառապալից ճանապարհ և ի վերջո հանգել այն եզրակացության, որ ժողովուրդների ազգային ու սոսիալական ազատագրության ուղին նախանշել է սոցիալիզմը: Ռուսաստանում սոցիալիզմի կրողն անշուշտ աշխատանքի ազատագրության դրոշը պարզած բանվոր դասակարգն էր: Հարկավ սոցիալիզմը ռուսական հասարակական կյանքի արդյունք չէր, այն ծագել էր Արևմտյան Եվրոպայում, Ռուսաստան անցել, ըստ էության, միայն XIXդ. վերջին –XX դ. սկզբին և դարձել ճնշված ու հարստահարված ժողովուրդների հավատո հանգանակը: Դասակարգային պայքարն էլ համարվում էր նոր հասարակարգի կառուցման ամենաուղիղ ճանապարհը:

Ռուսաստանյան ժողովուրդները իրենց ազատագրության ուղիների որոնումներում հիմնականում միակամ էին: Այդ միակամության պատճառն այն էր, որ չնայած կայսրության մեջ բնակվող ժողովուրդների սոցիալական և քաղաքական կացության տարբերություններին, XIX դ. վերջին –XX դ. սկզբին, նրանք գտնվում էին մեկ ընդհանուր տնտեսական համակարգում: Մարդկության գալիքին՝ երանելի նպատակին հասնելու համար Ռուսաստանի ժողովուրդները խանդավառված հեղափոխություններ էին անում և նոր հասարակարգ կառուցում: Նրանց բոլորին բնորոշ էր ընդհանուր ոգևորությունը և լավատեսությունը: Մեկ առանձին վերցրած երկրում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հնարավորությունը իրական էր թվում և ազատագրության ձգտող ժողովուրդների մոտ տակավին կասկած չէր հարուցում: Նոր Հասարակարգի թերությունները չատ ուշ դրևորվեցին՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո միայն:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում՝ XX դ. սկզբին, Հայությունը, Ռուսաստանի անքակտելի մասը կազմող կովկասյան երկրամասում, համախումբ չէր բնակվում: Նախահեղափոխական ժամանակաշրջանում, Երևանյան նահանգից բացի, պատմական ճակատագրի բերումով, մեծ քանակությամբ Հայությունն էր ապրում նաև Անդրկովկասյան մյուս վարչական միավորումներում, մասնավորապես՝ Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիսավետպոլի նահանգներում և Կարսի ու Բաթումի մարզերում: Այնպես, որ Հայ աշխատավորության մասնակցությունը հեղափոխական շարժումներում չէր սահմանափակվում միայն Երևանյան նահանգով, այն համակովկասյան չառավիղ ուներ: Դրա սկզբնապատճառն այն էր, որ Կովկասում և մասնավորապես Անդրկովկասում

Հայ բանվոր դասակարգի առաջացումն ուներ որոշակի առանձնահատկություն: Ադրբեջանում և Վրաստանում վարձու աշխատավորների բանակն սկսեց ավելի չուտ ձևավորվել, քան բուն Արևելյան Հայաստանում: Գյուղացիության քայքայման հետևանքով առաջացած արտագնացությունն ուղղվում էր դեպի այն երկրները, ուր կար աշխատանքի հնարավորություն և զարգացած արդյունաբերություն: Դրա հետևանքով արտագնացները համալրում էին հարևան երկրների բանվոր դասակարգի շարքերը: Եվ օրինաչափ է, որ Ադրբեջանում և Վրաստանում Հայ բանվորների թիվը անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան Հայաստանում: XX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում բանվորների թիվը առանց գյուղական պրոլետարների, հաշվվում էր 20-22 հազար: Այդ նույն ժամանակ Վրաստանում բանվորների թիվը հաշվվում էր 38 հազար: Իսկ Անդրկովկասի ամենամեծ արդյունաբերական քաղաքում՝ Բաքվում բանվորների թիվը հաշվվում էր 55-60 հազար: Հայ բանվորները զգալի թիվ էին կազմում Վրաստանի և մասնավորապես Ադրբեջանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում: Ինչպես ասվեց, XIX դարի վերջին տասնամյակը և XX դարի առաջին տարիները բեկումնային ժամանակներ էին արևելահայության հասարակական – քաղաքական կյանքում: Կապիտալիստական հարաբերությունների արմատավորումը, վարձու աշխատավորների բանակի առաջացումը, բանվոր դասակարգի հանդես գալը, բանվորական շարժման նախաքայլերը, ռուսաստանյան պրոլետարիատի հուժկու ելույթները այն քաղաքական և գաղափարական ազդակներն էին, որոնք հիմք հանդիսացան մարքսիզմի՝ որպես աշխարհը վերափոխող գաղափարախոսության տարածման համար: Սակայն ազգային զարթոնք ապրող Հայ հասարակության կյսկնքը երկփեղկված էր: Դրա պատճառն այն էր, որ արևելահայերի մասնակցությունը հեղափոխական շարժումներին յուրօրինակ կերպով զուգակցվում, միանում և տարանջատվում էր ազգային-ազատագրական այն գոյապայքարին, որ արևմտահայությունը մղում էր թուրքական կառավարության բարբարոս քաղաքականության դեմ: Հայ հեղափոխականները, Հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնց ազնվությունը կասկած չի հարուցում, համոզված էին, որ հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում, և ինչու ոչ, նաև ամբողջ աշխարհում, ազատություն կբերի նաև արևմտահայությանը, ուստի և Հայ ազգային կուսակցությունների կուխվը արևմտահայության ազատագրության համար, վերջիններիս կողմից դիտվում էր որպես աննպատակ գործունեություն: Աշխարհի սոցիալիստների, այդ թվում և Հայ սոցիալ-դեմոկրատների ոչ թե սխալը, այլ դժբախտությունն էր, որ նրանց մեծամասնությունը թերագնահատում էր ազգային գաղա-

---

[1] Համբարյան Ա. Ա., Մուրադյան Դ. Ա., Սիմոնյան Ա. Հ., Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, 1988, էջ 65:

փարախոսությունը, ազգային հարցը և այն համարում միայն սոցիալականի ածանցյալ խնդիր:

Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումները սերտորեն կապված են ռուսական հեղափոխական շարժումների հետ:

1885թ. Պետերբուրգում Վ. Ի. Լենինի ստեղծած «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միության» օրինակով, որը Ռուսաստանում հեղափոխական բանվորական կուսակցության սաղմն էր, բանվորական խմբակներ, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ ստեղծվեցին ողջ երկրում:

Անդրկովկասում սոցիալ-դեմոկրատական շարժումն սկսվեց 90-ական թվականներից: Այստեղ մարքսիզմի տարածմանը մեծ չափով նպաստեցին Ռուսաստանի արդյունաբերական վայրերից Անդրկովկաս աքսորված ռուս հեղափոխականները և հատկապես Վ. Կուռնատովսկին, Ն. Կոզերենկոն, Ն. Պոլետաևը, Գ. Ցերաֆեսկին, Ս. Ալիլուևը, Ֆ. Աֆանասևը և մյուսները: XX դարի սկզբին Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների համար հողը արդեն պատրաստ էր:

1901-1902 թվականներին ստեղծվում են Բաքվի, Թիֆլիսի, Բաթումի ՌՍԴԲԿ կոմիտեները: Երկրամասի արդյունաբերական երեք ամենամեծ քաղաքներում ստեղծված սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեները իսկրայական ուղղության էին պատկանում: Այս կոմիտեների կազմում մասնակցում էին նաև զգալի թվով հայ հեղափոխականներ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Բաքվի կոմիտեի հիմնադիր անդամներն էին Բոգդան Կնունյանցը, Լադո Կեցխովելին և Մելիք Մելիքյանը /Դեդուշկա/: Հայտնի է, որ 1903թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լոնդոնում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ II համագումարը, որտեղ Ռուսաստանում գործող անջատ-անջատ կազմակերպությունների միավորումով ստեղծվեց իսկական մարքսիստական կուսակցությունը: Համագումարը համաշխարհային հեղափոխական շարժումների մեջ չրջադարձային նշանակություն ունեցավ: Անդրկովկասից համագումարին մասնակցում էին Բ. Կնունյանցը, Ա. Ջուրաբյանը, Դ. Թոփարիձեն: Բ. Կնունյանցը համագումարում բազմաթիվ ելույթներ է ունենում ի պաշտպանություն լենինյան դրույթների: Հետաքրքիր է նաև այն զեկուցագիրը, որը Բաքվի կոմիտեի անունից Կնունյանցը ներկայացնում է համագումարին, խոսելով Անդրկովկասում տիրող քաղաքական դրության մասին, ցույց է տալիս այն բարոյահոգեբանական վիճակը, որի մեջ գտնվում էր արևելահայությունը՝ ականատես լինելով Թուրքիայում բնակվող 3 միլիոն իր արյունակիցների հալածանքներին և զանգվածային կոտորածներին: Անդրադառնում է նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջացման պատճառներին, արևմտահայ եղբայրներին օգնելու կովկասահայերի ձգտմանը և հայդուկային-հեղափոխական, ինչպես ինքն է ասում, խմբերի ստեղծման պատմությանը:

Բ. Կնունյանցը, որի հետագա գործունեությունը ևս դա ապացուցեց, հայ այն սոցիալ-դեմոկրատներից էր, որ համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակի համար մարտնչելով չէր դարձել անհայրենիք ինտերնացիոնալիստ, այլ մնացել ինտերնացիոնալիստ-հայորդի[1]:

Հայաստանում առաջին մարքսիստական խմբակը կազմակերպվել է 1899թ. Ջալալ-օղլիում /Ստեփանավան/ Ստ. Շահումյանի կողմից:

1902թ. մի խումբ հայ մարքսիստներ Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի, Ս. Ջուրաբյանի ակտիվ մասնակցությամբ ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի օգնությամբ հիմնադրեցին «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը», որը հետագայում միացավ Թիֆլիսի կոմիտեին: 1903թ. մարտի վերջերին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների առաջին համագումարը, որը հիմք դրեց ՌՍԴԲԿ Կովկասյան Միությանը: Ընտրվեց նաև Կովկասյան Միության ղեկավար օրգան՝ Կովկասյան Միութենական կոմիտե: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան Միութենական կոմիտեի կազմում տարբեր ժամանակներում ընտրվել են՝ Բ. Կնունյանցը, Մ. Ճլախայան, Ստ. Շահումյանը, Ալ. Մուլուկիձեն, Ի. Ստալինը, Ա. Ջուրաբյանը, Ա. Ջափարիձեն, Ֆ. Մախարաձեն, Աչ. Խումարյանը, Ս. Խանյանը, Վ. Բոբինսկին, Մ. Բոչորիձեն, Դ. Պոստալովսկին, Մ. Դավթիաշվիլին, Ն. Ժորդանիան և ուրիշներ: Կովկասյան Միությունը ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս Անդրկովկասում հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկված բանվորական և գյուղացիական զանգվածներին:

Կովկասյան Միության ղեկավարները կարևորում էին նաև երիտասարդությանը, մասնավորապես սովորող երիտասարդությանը հեղափոխական շարժումների մեջ ընդգրկելու հարցը[2]: Սոցիալ-դեմոկրատները մեծ նշանակություն էին տալիս զրավոր քարոզչությանը, ընդհանրապես և հատկապես պրոլետարիատի կուսակցության ստեղծմանն ու ամրապնդմանը, և սոցիալիզմը բանվորական շարժման հետ միացնելու գործում մարքսիստական հեղափոխական մամուլին: Բացառիկ էր այս ուղղությամբ «Իսկրայի» կատարած դերը: Այն սկսեց հրատարակվել 1900թ. դեկտեմբերին արտասահմանում: Թերթը գաղտնի առաքվում էր Ռուսաստան և արտատպվում տեղական անլեգալ տպարաններում: «Իսկրայի» օրինակները բազմացվում էին նաև Բաքվում:

«Իսկրան» ուշադրությամբ հետևում էր Կովկասում հեղափոխական իրադրության զարգացմանը, ղեկավար ցուցումներ տալիս տեղերում աշխատող գործիչներին, տպագրում բազմաթիվ հոդվածներ ու թղթակցություններ երկրամասի կյանքից:

---

[1] Второй съезд РСДПР, протоколы, Москва, 1959, стр. 530.

[2] Аветсиян А. Г., Ленин В. И. и пролетарский интернационализм в революционном молодежном движении, Ереван, 1979.

,,Իսկրայի,, հրատարակությունից հետո,նրա օրինակով Անդրկովկասում ստեղծվեցին մի շարք սոցիալ-դեմոկրատական տեղական անլեգալ օրգաններ: 1902թ. հոկտեմբերին լույս տեսավ «Պրոլետարիատ» հայերեն առաջին իսկրայական ուղղության թերթը, բաղկացած 24 էջից, որը հրատարակվում էր Թիֆլիսում ստեղծված «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» կողմից:

«Պրոլետարիատը» որպես առաջնորդող տպեց «Հայ-սոցիալ-դեմոկրատների միության մանիֆեստը»: «Մանիֆեստում» խոսվում էր «Միության» հանդես գալու պայմանների, նրա հետապնդած նպատակների մասին: «Մեր Միությունը Ռուսիայի ամեն ծայրում իր ցանցերը տարածող Ռուսիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ճյուղերից մեկը լինելով միանգամայն համերաշխ է նրա հետ և նրա հետ միասին կռվելու է հանուն Ռուսիայի պրոլետարիատի շահերի ընդհանրապես և հայկականի՝ մասնավորապես»[1]: Հետևելով «Իսկրային», «Պրոլետարիատը» դնում էր բանվոր դասակարգի քաղաքական կուսակցության ստեղծելու խնդիրը, սուր քննադատության ենթարկում «էկոնոմիստներին», միջազգային օպորտունիզմը, դաշնակցականներին և հնչակյաններին:

Վ. Ի. Լենինը տարագրության մեջ ծանոթանալով «Պրոլետարիատի» բովանդակությանը, «Իսկրայի» 1903թ. N 33-ում տպագրեց հատուկ հոդված «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների մանիֆեստի մասին» վերնագրով: Ողջունելով նոր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության հանդես գալը, նշելով նրանց օրգանի ընդհանուր դրական ուղղությունը, նա մանրամասն կանգ առավ «Մանիֆեստի» վրա, մեծ համակրանքով խոսելով հատկապես ազգային հարցի լուծման ճիշտ ուղիներ փնտրելու նրանց փորձի մասին: «Մենք ամբողջ հոգով ողջունում ենք «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» մանիֆեստը և մանավանդ ազգային հարցի ճիշտ դրվածքը տալու նրա հիանալի փորձը,- գրում է Վ. Ի. Լենինը: Մեծ ցանկալի կլիներ, որ այդ փորձը հասցվեր մինչև վերջ»:

Նույն հոդվածում և «Իսկրայի» N 44-ում Լենինը բարեկամաբար կշտամբում էր նաև «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությանը» ֆեդերացիայի հարցում թույլ տված առանձին սխալների համար: 1904թ. փետրվարին Ժնևում Լենինի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց հայերեն և վրացերեն սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն հրատարակող հանձնաժողով: Այդ հանձնաժողովը Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ կարճ ժամանակամիջոցում զգալի թվով հայերեն սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն հրատարակեց: 1904թ. Ստ. Շահումյանի և նրա բուհական դասընկեր Մ. Մանուչարյանի /Զար/ թարգմանությամբ հրատարակվեց Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» ամբողջական տեքստը: 1903թ. մարտին տեղի ունեցած Կովկասյան Միության հիմնադիր համագումարի որոշմամբ վրացական «Բրծոլա» /Պայքար»/ և հայկական ,,Պրոլետարիատ,,թերթերը միավորվեցին և ապրիլ-մայիս ամիսներին սկսեց լույս տեսնել ,,Պոլետարիատի կռիվը,, անունով հայերեն և վրացերեն, իսկ 1905թ. նաև ռուսերեն: Թերթն իր գոյությունը չարունակեց մինչև 1905թ. հոկտեմբերը:

Դեռևս 1903-1904թթ. «Պրոլետարիատի կռիվը» թերթին և նրա հրատարակչական ընդհատումների ժամանակ, հավելվածների ձևով, ապա ինքնուրույնաբար լույս էր տեսնում «Պրոլետարիատի կռվի թերթիկը» հայերեն, վրացերեն, ռուսերեն: 1905թ. նոյեմբերից, արդեն լեգալ պայմաններում, որպես Կովկասյան Միության օրգան, սկսեց լույս տեսնել «Կավկազսկի ռաբոչի լիստոկ» ռուսերեն թերթը, որը դեկտեմբերին փակվեց ցարիզմի դեմ ապստամբության բացահայտ կոչ անելու համար:

«Պրոլետարիատի կռիվը» թերթում և «Պրոլետարիատի կռվի թերթիկում» բազմաթիվ հոդվածներ, թղթակցություններ էին տպագրվում ինչպես Ռուսաստանի և միջազգային բանվորական շարժումների մասին, այնպես էլ անդրկովկասյան իրականությունից: Թերթը պարզաբանում էր պրոլետարիատի խնդիրները հասունացող հեղափոխությունում, կազմակերպում ու դաստիարակում էր գյուղացիությանը, բարձրացնում նրանց գիտակցությունը: Ի դեպ թերթում տպագրվում են նաև Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները մայրենի լեզվով:

Այսպիսով, Անդրկովկասում բանվորական և ընդհանրապես աշխատավորական զանգվածների քաղաքական դաստիարակության, բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ստեղծման գործում որպես կոլեկտիվ պրոպագանդիստ և կազմակերպիչ մեծ դեր է խաղացել իսկրայական մամուլը: 1899թ. Ջալալօղլիում ստեղծված վերոհիշյալ մարքսիստական խմբակը 20-րդ դարի սկզբին ընդլայնելով իր գործունեության շրջանակները, զգալի ազդեցություն է ձեռք բերում նաև հարևան գյուղերի վրա: Կազմակերպությունն ուներ իր հեկտոգրաֆը, որով զաղտնի կոչեր ու թռուցիկներ էին տպագրվում և տարածվում բնակչության մեջ: Հին բոլշևիկ Անուշավան Թումանյանը հիշում է, որ 1902թ. Ղազարոս Աղայանի հոբելյանի կապակցությամբ Ստ. Շահումյանի պատրաստած ճառը, որ նրան թույլատրեցին արտասանել, տպագրվել էր Ջալալօղլիում: Հետևապես հեղափոխությանը նախորդող տարիներին, Հայաստանի ոչ միայն հիմնական արդյունաբերական կենտրոններում, այլև մի շարք գյուղերում, արդեն ստեղծվել էին սոցիալ-դեմոկրատական բջիջներ:

Ստ. Շահումյանը, խոսելով Հայաստանում սոցիալ-դեմոկրատական շարժման մասին, 1904 թվականին գրում էր. «Հայկական շատ

[1] Պրոլետարիատ, 1902, 1:
[2] Լենին Վ. Ի., Ե.Լ.Ժ. հ. 7, էջ 131-132:

[1] Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք առաջին, Ե., 1958, էջ 40:

գյուղերում կան գյուղական երիտասարդական կազմակերպություններ, որոնք կապված են մեր կոմիտեների հետ, ստանում են մեր գրականությունը և լարված ուշադրությամբ հետևում են հայ և այլազգի բանվորների հերոսական պայքարին»[1]: 1902-1904թթ. ընթացքում սոցիալ-դեմոկրատական բջիջներ ստեղծվեցին Ախալքալաքի կայազորում ու դեպոյում, Կարսի զորամասում, Նոր Բայազետում, Իգդիրում, ինչպես նաև Երևանում:

Կովկասյան միությենական կոմիտեի ուշադրության կենտրոնում էր հատկապես Լոռին՝ Ալավերդին և Լոռու տեղամասի հայկական գյուղերը: ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեն Հաղպատ գյուղն է գործուղում բանվոր-հեղափոխականներ Մելիք Մելիքյանին և Աատուր Կախոյանին, որոնք տեղացի երիտասարդներ Մ. Թանդիլյանի, Ա. Սոխիկյանի, Ս. Խրայելյանի, Ս. Շամբարյանի ակտիվ մասնակցությամբ 1903թ. հիմնադրեցին իրենց բջիջը: Շուտով Հաղպատ գյուղը հայտնի դարձավ նաև իր «հակաօրինական» ընդվզումով բազմաթիվ ապօրինություններ կատարած տեղացի կալվածատեր Բարաթովի և նրա կամակատարների դեմ:

Հաղպատը գտնվում էր Ալավերդուց 7-8 կիլոմետր հեռավորության վրա: Գյուղացիական տնտեսությունները, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 150-ի, ունեին ընդամենը 500 դեսյատին հող, իսկ գյուղի հողերի մեծագույն մասը՝ մոտ 2500 դեսյատին պատկանում էր իշխան Բարաթովին: Գյուղացիները ժամանակավոր պարտավորյալ էին: Նրանց տրամադրության տակ եղած հաղաքաժինը չէր կարող բավարարել տնտեսության կարիքները: Գյուղացիները ստիպված էին ծանր պայմաններով, կապալով վերցնել իշխանի հողերը ու հսկայական հարկեր և տուրքեր վճարել նրան:

Զբավարարելով ստացվող եկամուտներով Բարաթովը և նրա կալվածքների կառավարիչը մտադրվեցին ավելացնել կապալավարձը: Մայրահեղ թշվառության մեջ գտնվող և խիստ զայրացած հաղպատցիները 1903թ. նոյեմբերի 5-ին կայացած համագյուղական ժողովում որոշեցին կազմակերպված հակահարված տալ Բարաթովին: Նրանք ժողովում վճռեցին՝ ա/ հրաժարվել կալվածատիրոջ օգտին վճարվող հարկերից և պարտավորություններից, բ/ կտրել նրա հողերից 2 հազար դեսյատին և բաժանել գյուղացիներին, գ/ իջեցնել հողի կապալավարձը և այլն: Գյուղացիներն իրենց որոշումները կայացնելուց հետո անցան դրանց կենսագործմանը:

Հաղպատցիների այս «օրինազանցությունը» անմիջապես իր վրա հրավիրեց նահանգական վարչության ուշադրությունը: Թիֆլիսի օկրուգային դատարանը, որին դիմել էր Բարաթովը, պարտադրեց գյուղացիներին վերադարձնել բռնագրաված հողամասերն ու արոտավայրերը: Այդ վճիռն ի կատար ածելու համար նոյեմբերի 8-ին ստրաժնիկնե-

[1] Շահումյան Ա.Տ., Երկեր, հ. 1, Ե., 1955, էջ 52:

րի ուղեկցությամբ Հաղպատ եկան դատական և ոստիկանական պրիստավները, սակայն գյուղացիները ոչ միայն հրաժարվեցին նրանց կարգադրությունները կատարելուց, այլև զենքով դիմադրեցին: Տեղի ունեցած ընդհարման և փոխադարձ հրաձգության ժամանակ սպանվեցին հինգ գյուղացիներ:

Հաղպատցիների այս դիմադրությունը իրարանցում առաջացրեց կովկասյան բարձր իշխանությունների շրջանում: Թիֆլիսի նահանգապետը խիստ անհանգստացած, հեռագրով զավառապետից պահանջեց անմիջապես միջոցներ ձեռք առնել գյուղացիական ելույթը ճնշելու համար: Նոյեմբերի 10-ին Ջալալօղլիից ժամանած կազակային հարյուրյակը և տեղական ստրաժնիկները հարձակվեցին Հաղպատի վրա: Ներխուժելով գյուղ, կազակները հաշվհարդար տեսան գյուղացիների հետ, անխնա ծեծի և մտրակահարության ենթարկելով նրանց: Բանտարկվեցին 34 հոգի, որոնց մի մասը տեղափոխվեց Թիֆլիս՝ Մետեխի բանտ: Բավական չհամարելով հաղպատցիների տված զոհերը ու կրած վնասները զավառապետը կարգադրեց կազակային հարյուրակին երկու շաբաթ մնալ գյուղում և «կարգ հաստատել այնտեղ»: Կազակների բռնությունները, թալանն ու խժդժությունները ծայրահեղ ազգատության հասցրին հաղպատցիներին: Կազակների հեռանալուց հետո զավառապետը գյուղում 5 հոգուց բաղկացած ոստիկանական պահակախումբ թողեց գյուղացիների վրեժխնդրությունից Բարաթովին պաշտպանելու համար: Սակայն գյուղացիները, ինչպես կտեսնենք հետագայում, չէին մոռացել իրենց կրած տառապանքները և մի քանի անգամ կալվածատիրոջը սպանելու փորձ կատարեցին:

Թեպետև Հաղպատի գյուղացիական շարժումը պարտվեց, սակայն այն պատմության մեջ մտավ որպես XX դարի սկզբի Հայաստանի գյուղացիական շարժումներում առաջին զինված ելույթ, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ հարևան գյուղերի աշխատավորների դասակարգային գիտակցության արթնացման, նրանց քաղաքական զարթոնքի գործում: Հետագայում ևս Հաղպատը պահեց իր հեղափոխական ավանդները: Հաղպատի գյուղացիները հայտնի էին որպես ըմբոստներ, որոնց մասին հարգանքով ու հպարտությամբ էին խոսում շրջակա գյուղերի բնակիչները:

Ռուսական կայսրության ծայրամասերի ժողովուրդները, այդ թվում և հայ ժողովուրդը, ենթարկվում էին ոչ միայն սոցիալական կեղեքման, այև ազգային հալածանքների:

Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատները ելնելով ՌՍԴԲԿ II համագումարում մշակված ազգային ծրագրից, ամենուրեք պաշտպանում էին ճնշված ժողովուրդների պահանջները, նրանց ինքնորոշման իրավունքը, ընդհուպ մինչև անջատումը և առանձին պետության կազմելը:

Բոլշևիկները չերմությամբ էին վերաբերվում նաև արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժմանը: «Պրոլետարիատի կո-

վը» թերթը /1903թ., N 2-3/ սուլթանական բռնապետության դեմ ըմբոստացող ժողովրդական զանգվածների պայքարի մասին գրում էր. «Ուղարկելով Տաճկահայաստանում կռվող եղբայրներին մեր սոցիալիստական ողջույնը, մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր համակրությունը բազմաչարչար տաճկահայ ժողովրդի գործին, և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ այդ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»:

Արևելահայությունը արևմտահայության ազատագրությունը իր օրինավոր գործն էր համարում, արևմտահայությունն նույն տրամաբանությամբ կովկասահայության պայքարը իր կենսական խնդիրն էր համարում: Այսպիսով, մեր ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրական պայքարը ըստ էության միասնական էր: Արևելահայերի մասնակցությունը արևմտահայության պայքարին սկսվել էր տակավին XIX դ. 90-ական թվականներից[1]:

Արևմտահայերի մասնակցությունը անդրկովկասյան իրազարձություններին սկիզբ առավ եկեղեցական գույքի բռնագրավման կապակցությամբ 1903թ. ծագած շարժման և հատկապես ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին բռնված հայ-աղրբեջանական ընդհարումների ժամանակ: Անդրկովկասում ցարիզմի վարած ծայրամասային-գաղութային քաղաքականությունը և տնտեսական ճնշումը, և քաղաքական հալածանքները միասնություն էր կազմում, որի նպատակը տեղական ժողովուրդներին, մասնավորապես հայությանն ազգային դիմահեղման ենթարկելն էր:

XX դարի սկզբին հայկական մշակութային միությունների, դպրոցների, մամուլի և մտավորականության դեմ ձեռնարկված արշավանքները, որոնք սկսվել էին անցյալ դարի 80-ական թվականներից, ավարտվեցին մի նոր բռնությամբ: 1903թ. հունիսի 12-ին ցար Նիկոլայ II –ը կառավարչապետ Գ. Գոլիցինի սադրանքով ստորագրեց մի հատուկ օրենք, որով պետությունը բռնագրավում էր հայոց եկեղեցուն պատկանող ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը: Բռնության այս նոր, իր նախորդը չունեցող ակտը լցրեց ժողովրդի համբերության բաժակը: Օրենքի կիրառումն ամենուրեք հանդիպեց դիմադրության: Ընդվզեց սոցիալական ու ազգային ճնշման տակ գտնվող ժողովուրդը[2]:

Ինչպես Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, այնպես էլ Անդրկովկասի հայկական կենտրոններում տեղի ունեցան բազմաթիվ ելույթներ, ցույցեր, որոնք հաճախ վերածվում էին ոստիկանության և ժողովրդի միջև զինված ընդհարումների: 1903թ. օգոստոսին Ելիսավետպոլում /Գանձակ/ տեղի ունեցավ առաջին զինված բախումը, որի

[1] Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում /1898-1908/, Ե., 1999, էջ 139-141:

[2] Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 405-407:

ընթացքում բնակչությունից եղավ մոտ 80 սպանված և վիրավոր: Ելիսավետպոլի դեպքերն իրենց արձագանքը գտան Անդրկովկասի բազմաթիվ վայրերում: Թիֆլիսում և Բաքվում նույնպես ընդհարումներ եղան բնակչության և ոստիկանության միջև: Ցույցեր և ելույթներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Շուշիում, Էջմիածնում և բազմաթիվ գյուղերում:

Հայապահպանության և եկեղեցու ունեցվածքը հետ վերադարձնելու խնդրում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները: Փաստորեն սկսվում է ցարիզմի դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական պայքար, որը ղեկավարում էին հայ հեղափոխական դաշնակցությունն և սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունները: Հայկական ժողովրդական շարժումների հանդեպ անտարբեր չմնաց սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը: Այդ օրերին ընդհատակում հրատարակվեց և «Իսկրա» թերթում լույս տեսավ նշանավոր հեղափոխական Բոգդան Կունյանցի «Նոր կողոպուտ» հոդվածը, որտեղ նա մերկացնում էր ցարական իշխանությունների ավազակությունը հայ եկեղեցու նկատմամբ[1]:

ՌՍԴԲԿ կովկասյան Միությունը հրատարակեց այս շարժումներին նվիրված բազմաթիվ պրոկլոմացիաներ, կոչեր, որոնց մեջ բացատրվում էր կառավարության քաղաքականությունը, նշվում էին պայքարի այն ուղիները, որ պետք է ընտրեն բանվոր դասակարգն ու աշխատավոր գյուղացիությունը: Այսպես հայատյաց Գ. Գոլիցինին վիրավորելու կապակցությամբ հրատարակած «Գազանը վիրավորված է» կոչում նշված էր, որ նա արժանի էր մահվան և հազարավոր սրտեր ուրախությամբ բարախեցին իմանալով կառավարչապետին ահաբեկելու լուրը ու ցավում էին, որ գազանը չի սպանվել: Հարգանքի տուրք մատուցելով մահափորձը կատարող հերոսներին, միաժամանակ զգուշացվում և խորհուրդ էր տրվում հետու մնալ անհատական տեռորի սխալ մարտավարությունից: Կոչի հեղինակները ալեկոծված ժողովրդին հակացնում էին, որ անհրաժեշտ է մի կողմ տանել Գոլիցինի անձնավորությանը և ապստամբության միջոցով վերջ տալ բոլոր գոլիցիններին, այսինքն՝ ցարական միապետությանը:

Մի այլ «Դիմակը պատռված» վերնագիրը կրող կոչում տպագրված էր ներքին գործերի մինիստր Վ. Պլևեի գաղտնի նամակը կաթողիկոսին, որտեղ մինիստրը սպառնում էր հայոց եկեղեցու պետին: Տպագրելով նամակը և մեկնաբանելով այն, ցույց էր տրվում, որ միապետությունն անհամատեղելի է ինքնավարության հետ նույնիսկ այնպիսի հարցում, ինչպիսին ազգային եկեղեցին է[2]:

[1] "Искра" , 1903, N 49.

[2] Բադիկյան Վ. Բ., Սուրյան Դ. Ա., Հայաստանի աշխատավորները ցարիզմի դեմ մղված հանրաժողովրդական պայքարում /1905-1907/, Ե., 1988, էջ 44:

Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների ծավալած քաղաքական-բացատրական աշխատանքներն իրենց դրական արդյունքը տվեցին. «Անլեգալ գրականությունը,- գրում է «Իսկրան»,- արագությամբ տարածվում է: Միութենական կոմիտեն ամեն կողմից ազիտացիոն գրականության պահանջ է ստանում: Այս իրադարձությունների ժամանակ մեր պրոկլամացիաները թափանցեցին Կովկասի բոլոր անկյուններըը, որտեղ կա հայկական բնակչություն»[1]:

1903թ. հունիսի 12-ին օրենքի դեմ ելած հայ աշխատավորության ազգային-ազատագրական շարժումը լիցք էր ստանում այն պայքարից, որ կովկասյան պրոլետարիատը մղում էր ինքնակալության դեմ: Ամեն տարի կատարվող մայիսմեկյան տոնակատարություններըը, քաղաքական ագիտացիան և հատկապես հարավ-ռուսական քաղաքներում և Կովկասում 1903թ. բռնկված հուլիսյան ընդհանուր գործադուլը ժողովրդական շարժումներին հեղափոխական բնույթ էին հաղորդում:

XIX դ. վերջերին Եվրոպայում սկսված արդյունաբերական ընդհանուր ճգնաժամը իր ոլորտի մեջ առավ նաև Ռուսաստանը և, XX դ. սկզբին ընդգրկեց ռուսական արդյունաբերությունը: Ճգնաժամի տարիներին՝ 1900-1903թթ. Ռուսաստանում մի քանի հազար ձեռնարկություն փակվեց: Առաջացավ գործազրկություն, կրճատվեց աշխատավարձը: Այս բոլորի հետևանքով էլ ավելի էր վատանում բանվորների դրությունը: Սակայն բանվորական շարժումը չէր դադարում: Ընդհակառակը, հասունացող քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում բանվորների պայքարը դառնում էր ավելի գիտակցված: Երկրամասում բուռն իրադարձություններ էին հասունանում; Անդրկովկասի համար պատմական նշանակալից իրադարձություն էր 1901թ. ապրիլի 22-ի /հին տոմարով/ մայիսմեկյան բանվորական ցույցը Թիֆլիսում, որը նույնպես ավարտվեց զինված ընդհարումով և բազմաթիվ ձերբակալություններով: Այդ ցույցով բացվում է քաղաքական գործադուլների և հեղափոխական ցույցերի մի ամբողջ շարան:

Թիֆլիսի ցույցի վերաբերյալ Ժնևում հրատարակվող դաշնակցության «Դրոշակ» թերթը «Մայիսի մեկը Թիֆլիսում» վերտառությամբ թղթակցություն տպագրեց, որը արտատպվեց «Իսկրա» թերթի 1901թ. թիվ 6-ում:

Հայաստանում բանվորական շարժման վաղագույն ժամանակաշրջանի նշանակալից փաստերը վերաբերում են Թիֆլիս-Կարս երկաթուղային շինարարության տեղամասերում XIX դ. վերջին տեղի ունեցած ելույթներին:

XX դ. սկզբներին Հայաստանում տեղի ունեցած հեղափոխական հուզումները կրում էին Հարավային Ռուսաստանի և Կովկասի արդյունաբերական քաղաքներում սկսված գործադուլների և քաղա-

[1] "Искра", 1903, N 49.

քական ցույցերի ազդեցությունը: Արխիվային վավերագրերը ցույց են տալիս, որ առաջին գործադուլը տեղի է ունեցել 1903թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին՝ Ալավերդու հանքարդյունաբերական շրջանի Շամլուղի հանքերում:

1903թ. գործադուլներ տեղի ունեցան նաև Կարսի մի քանի մանր ձեռնարկություններում: Ալավերդու պղնձահանքերում երկրորդ գործադուլը բռնկվեց 1904թ. գարնանը: Տնտեսական հողի վրա ծագած այս գործադուլը ևս, ինչպես Ալավերդու նախորդ գործադուլը, անհաջողությամբ վերջացավ: Գործադուլների այսօրինակ անհաջողություններըը բացատրվում են բանվորների անկազմակերպվածությամբ, նրանց քաղաքական գիտակցության տակավին ցածր մակարդակով, որը նրանք աստիճանաբար հաղթահարում են:

Հայաստանի առանձին քաղաքներում այդ տարիներին տեղի ունեցած գործադուլներից պետք է նշել նաև 1904թ.ապրիլին Ակնաանդրապոլի կենցաղային ձեռնարկությունների աշատողների և տնային ծառայողների հայտարարած գործադուլը, որ կազմակերպել էին ՌՍԴԲԿ տեղական կազմակերպության անդամները: Սակայն այս գործադուլը ևս անհաջողությամբ վերջացավ:

1905թ. հունվարի 9-ին /22-ին/ Պետերբուրգում խաղաղ ցույցի դուրս եկած բանվորների դնդակահարությամբ սկսվեց բուրժուադեմոկրատական առաջին հեղափոխությունը Ռուսաստանում:

Բանվորների նկատմամբ ցարի և նրա կառավարության կազմակերպած արյունահեղ դատաստանը ալեկոծեց ամբողջ երկիրը: Պետերբուրգում սկսված ընդհանուր գործադուլն անմիջական արձագանք գտավ Մոսկվայում, երկրի կենտրոնական-արդյունաբերական շրջանում, Սիբիրի քաղաքներում, Մերձբալթյան երկրներում, Անդրկովկասում: Հունվարի 18-ին գործադուլ հայտարարեցին Թիֆլիսի երկաթուղային արհեստանոցների բանվորները: Հունվար-փետրվար ամիսներին անընդհատ գործադուլներ, ցույցեր էին տեղի ունենում նաև Բաքվում:

Փետրվարի վերջերին, մարտի սկզբներին գործադուլային շարժումների մեջ ընդգրկվեց Հայաստանը: Այստեղ բանվորական խոշոր կազմակերպված առաջին ելույթն Ալավերդու հանքագործների մարտյան գործադուլն էր:

Դեռևս փետրվարի վերջերին Ալավերդու բանվորների մեջ հուզումներ էին տեղի ունենում, որոնք սկսվեցին մարտի 5-ին և աստիճանաբար խորանալով ու ծավալվելով մարտի 8-ին ընդգրկեցին մի մեծ զանգվածի՝ գործադուլավորների թիվը հասցնելով հազար հոգու:

Հանկարծակի գալով բանվորների միահամուռ ելույթից ֆրանսիական Ընկերության Ալավերդու հանքերի և գործարանների տնօրենը նախ փորձեց խաբեությամբ խախտել բազմազգ բանվորների համախմբվածությունը, ապա հայհոյանքների ու բռնության միջոցով ձախողել գործադուլը: Սակայն ոչ նրա ջանքերը, ոչ էլ Ալավերդի ժա-

մանած գավառապետի սպառնալիքները և կազակների ներկայությունը չվախեցրին գործադուլավորներին: Ընդհակառակը, զիմազրավելով նրանց, բանվորներին հաջողվեց 20-ին գործադուլն ավարտել իրենց օգտին: Բանվորների և գործարանատիրոջ միջև կնքվեց 28 կետից բաղկացած մի համաձայնագիր-պայմանագիր, որում չնայած տնտեսական խնդիրներ էին արծարծվում հիմնականում, բայց ընդհանուր առմամբ դրանք բավական արմատական էին:

Այսպես, բանվորները պահանջում էին ավելացնել աշխատավարձը 20 %-ով, կրճատել աշխատանքային օրը, մեկ ամիս արձակուրդ տալ, ապահովել կենցաղային տարրական պայմաններ, վերջ տալ ինժեներների կոպտությանը և արհամարհական վերաբերմունքին և այլն:

Հեղափոխության սկզբին, Հայաստանի պրոլետարիատի այս անդրանիկ ելույթը բանվորական շարժման հետագա ծավալման համար զգալի նշանակություն ունեցավ:

Բանվորները փորձով համոզվեցին, որ կազմակերպված հանդես գալով, կարող են ստիպել կապիտալիստներին՝ ընդունել իրենց առաջարկած պայմանները: Բանվորների համար գործադուլային պայքարը քաղաքական դաստիարակության դպրոց էր: Հետագայում նրանք ավելի համախմբված էին հանդես գալիս, և չսահմանափակվելով տնտեսական պահանջներով, առաջադրում էին ավելի արմատական, քաղաքական պահանջներ:

Ապավերդում բանվորական հոծ զանգվածի և ուժեղ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության առկայությամբ պայմանավորում էր նրանց առաջատար դերը Հայաստանի հեղափոխական շարժումների մեջ:

Ապրիլի սկզբներին Անդրկովկասում սկսվեց երկաթուղային բանվորների ընդհանուր գործադուլ, որին արձագանքեցին նաև Հայաստանի երկաթուղայինները, մասնավորապես՝ Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային բանվորները, որոնք Ապավերդու հանքագործների հետ միասին ընթանում էին պայքարող բանվորների առաջին շարքերում:

Ապրիլ ամսին գործադուլներ տեղի ունեցան նաև Երևանում: Գործադուլ հայտարարեցին Սարաջևի կոնյակի և շուստովի գինու ու կոնյակի գործարանների բանվորները: Նրանց պահանջները հիմնականում վերաբերում էին աշխատավարձի ավելացմանը, բանվորական կայուն օր սահմանելուն և աշխատանքի ընդունելու պայմաններին: Գործադուլը տևեց երկու շաբաթ և վերջացավ բանվորների պահանջների մասնակի բավարարումով:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում մայիս ամսին և ամառվա ընթացքում հեղափոխական շարժումները գնալով խորանում էին: Հայաստանի աշխատավորները ևս այդ ամիսներին մի շարք ելույթներով արձագանքեցին Ռուսաստանի, Ադրբեջանի ու

Վրաստանի պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական պայքարին:

Ապավերդում բանվորները գուրս եկան մայիսմեկյան ցույցերի: Ստ. Շահումյանը, որ այդ ժամանակ չրջագայում էր Լոռիում, մայիսի մեկին հանդես եկավ ճառով և նշեց հեղափոխական պայքարի այն խնդիրները, որոնք կուսակցությունը դնում էր բանվորների և գյուղացիների առջև: Բանվորները միտինգին բարձրացրին կարմիր դրոշ: Ելույթ ունեցան նաև մի շարք առաջավոր բանվորներ, այդ թվում Սերգո Փիլոսյանը[1]:

1905թ. մայիսի սկզբներին Հաղպատ, Ջալալօղլի, Ուզունլար, Որնակ գյուղերի, Ապավերդու գործարանների, Ախթալա և Հաղպատ կիսակայարանների սոցիալ-դեմոկրատական բջիջների ներկայացուցիչների ժողովում Ստ. Շահումյանի ղեկավարությամբ դրվեց ՌՍԴԲԿ Բորչալուի /Լոռու/ գավառական կոմիտեի հիմքը, որը վերջնականապես ձևավորվեց 1905թ. օգոստոսին: Լոռու կազմակերպության մեջ աշխատում էին Ս. Էվոյանը, Ս. Կախոյանը, Աշոտ Թումանյանը, Անուշավան Թումանյանը, Ս. Փիլոսյանը, Ա. Խաչատրյանը և ուրիշներ: Հաճախակի լինելով Հայաստանում, այդ կազմակերպությունների աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն էին ցույց տալիս Մելիք-Մելիքյանը: ՌՍԴԲԿ Լոռու կոմիտեն, որի ընդհանուր ղեկավարությունը իրականացնում էր Ստ. Շահումյանը, Հայաստանում զարձավ ամենակենսունակ և ամենամարտական կազմակերպություններից մեկը: Ստ. Շահումյանը լինում է նաև Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքում, և օգտագործելով առիթը, ելույթներ է ունենում նաև դաշնակցականների դեմ: Այդ օրերին Վ. Տերյանը Մեծ Ղարաքիլիսայում ներկա գտնվելով նրա ելույթներից մեկին, իր հուշերում պատմում է. «Կարծես հրաշալի գավազանի գորությամբ դյութված՝ լուռ ու հանդիպատ լսում էր այդ ամբոխը, որը սովոր էր բանվորական կուսակցության ներկայացուցիչներին ամենալի ատելությամբ ու չվոցներով դիմավորելու և ճանապարհ դնելու...»[2]:

Շահումյանը այնուհետև մեկնեց Երևան:

Դեռևս 1902-1904թթ., ինչպես նշել ենք, Ուլուխանլու-Երևան երկաթուղային տեղամասի բանվորների, քաղաքի արական և իգական գիմնազիաների ուսուցիչ-ուսուցչուհիների և փոստ-հեռագրատան ծառայողների մեջ գործում էին սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական խմբակներ: Դրանց ակտիվ անդամներից էին գիմնազիայի ուսուցիչներ Լաբինսկին, Սավինիչը, ժողովրդական ուսումնարանի դիրեկտորի կին Զիլինաձեն, կանանց գիմնազիաների դասատուներ Վախտինան, Վորոբյով ամուսինները և ուրիշներ: Առանձին գործող այս խմբակներ-

[1] Մելիքյան Հ. Ա., Մարքսիստական կազմակերպությունները և ռևոլյուցիոն շարժումները Լոռիում, Ե., էջ 107:
[2] Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, Ե., 1925, էջ 241:

րը, որոնց ղեկավարներից էին Գևորգի Սոկոլովսկին և Ալեքսանդր Մալխասյանը, միավորելու և նրանց աշխատանքները կենտրոնացնելու համար կովկասյան Միութենական կոմիտեի հանձնարարությամբ տակավին 1904թ. սեպտեմբերին Երևան էր եկել Ստ. Շահումյանը:

Երկրորդ անգամ Ստ. Շահումյանը Երևան է գալիս արդեն 1905թ. մայիսին: Այստեղ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների աշխատանքները զգալիորեն աշխուժացել էին: Ընդարձակվել էին կազմակերպության կապերը նաև Երևանի նահանգում գործող առանձին խմբակների հետ: Հասունացել էր համաքաղաքային ընդհանուր կազմակերպություն ստեղծելու հարցը և, 1905թ. մայիսի 12-ին Ստ. Շահումյանը հիմնադրեց ՌՍԴԲԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեն: «Այդ ժամանակվանից Երևանի կազմակերպությունը ,- վերհիշում է Գ. Սոկոլովսկին,- Ստեփանի միջոցով սերտորեն կապվեց Թիֆլիսի կազմակերպության հետ: Ստեփան Շահումյանը դարձավ իմ անձնական բարեկամը և մեր Երևանի կազմակերպության ընկեր-բարեկամը»[1]:

Բացառիկ է եղել նաև Ստ. Շահումյանն իր մարդկային հատկանիշներով: Անձնվեր գաղափարականություններ և անձնական համբերք մարմնավորվելով բոցաշունչ նկարագրի մեջ, նրան դարձրել էին Անդրկովկասի բոլշևիկների ամենասիրելի առաջնորդներից մեկը: Երևանի կոմիտեի ակտիվ անդամներից էին նաև Կ. Ալավերդովը, Վ. Բարժանսկին, Ն. Ինձովիլին, Վ. Բաղդասարյանը և ուրիշներ: Հետագայում կազմակերպությունը համալրվեց նոր կարող ուժերով: Երևան փոխադրվեցին Մարտիրոս Միրաքյանը /բանվոր Շանթ/, Ասքանազ Մռավյանը, Լևոն Տեր-Հովսեփյանը, Լևոն Յաղուբյանը[2]:

1905թ. ամռանը Երևանում լինում է նաև Բ. Կուռնյանցը և հանդիպումներ ունենում տեղական կազմակերպության ղեկավարների հետ[3]:

Բանվորական գործադուլներն իրենց ազդեցությունն ունենան գյուղերի վրա; Գարնանից սկսվեցին գյուղացիական շարժումները: Ուժեղ էին այդ շարժումները հատկապես Ռուսաստանի կենտրոնում Պավոլժյեում, Արևմտյան Վրաստանում:

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան Միութենական կոմիտեն, որ ղեկավարում էր գյուղացիական ելույթները Արևմտյան Վրաստանում, միջոցներ ձեռնարկեց հեղափոխական շարժումներն ամբողջ Անդրկովկասում տարածելու համար: Մարտի 19-ին հրապարակվեց Կովկասյան Միութենական կոմիտի «Հայ գյուղացիներին» կոչը, որտեղ Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիությանը կոչ էր արվում միանալ ռուս և վրացի բանվորների և գյուղացիների պայքարին: Այն առաջադրում էր նաև գյուղացիական շահերից բխող 12 պահանջներ, որոնց թվում

[1] Հին բոլշևիկների հիշողություններ, դ. 1, Ե., 1958, էջ 101-102:
[2] Բարսեղյան Խ. Հ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գ. 2, Ե., 1975, էջ 68:
[3] Նույն տեղում, էջ 69:

«սարեզկանների» վերաբաշխ, ձրի ուսուցում, 300 ռուբլուց պակաս եկամուտ ունեցող տնտեսությունների հարկերի վերացում և այլն[1]: «Սակայն դրանց հասնելու համար,- ասվում էր կոչում,- անհրաժեշտ է ուժի գնել, ջախջախել ցարին և նրա կառավարությունը»:

1905թ. գարնան-ամռան-աշնան ամիսներին ամբողջ երկրում տեղի ունեցող գյուղացիական շարժումների ընդլայնման և խորացման պայմաններում, Հայաստանում ևս գյուղացիական շարժումները ծավալվեցին նոր թափով: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան Միությունը կազմակերպչական աշխատանքներին զուգահեռ ծավալել էր նաև զրավոր քարոզչություն անլեգալ գրականության, թերթերի, կոչերի, թռուցիկների տարածման միջոցով: Այդ օրերին ձեռքից-ձեռք էր անցնում Թիֆլիսի կոմիտեի նշանավոր կոչը՝ ուղղված «Բոլշևիկի գյուղացիներին»: Հայերեն գրված այդ կոչում գյուղացիներին բացատրվում էր, որ նրանց բոլոր թշվառությունների պատճառը ցարիզմն է, որն իրեն փրկելու, ժողովրդի ուժերը չլատելու համար հրահրում և կազմակերպում է ազգամիջյան ընդհարումներ և հրեական ջարդեր: Անդրադառնալով դաշնակցականներին, կոչում գրված է, որ նրանք իրենց «կոմիտեների» միջոցով ստիպում են վճարել պետական և կալվածատիրական հարկերը, իսկ քաղաքներում՝ ճնշում բանվորական գործադուլները: Ակտիվ գործողության, քաղաքական պայքարի մղելով աշխատավոր գյուղացիներին, կոչի հեղինակները առաջարկում են միանալ բանվորներին և համախմբված սոցիալ-դեմոկրատիայի շուրջը՝ ոտքի հանել շահագործողների լուծը: Կոչը ստորագրված էր «Հայ բանվոր»[2]:

Երկրում ստեղծված հեղափոխական իրադրությունը տեղի արժելով հասարակության բոլոր դասակարգերին, հարկադրում էր ստեղծված իրավիճակին համապատասխան մշակել նոր մարտավարություն: Հասունացած խնդիրները անհրաժեշտաբար պահանջում էին, որ Պրոլետարիատի ղեկավար կուսակցությունն էլ մշակի իր տակտիկան: Միասնական տակտիկա մշակելու համար բոլշևիկները 1905թ. ապրիլի 25-ին Լոնդոնում հրավիրեցին կուսակցության III համագումարը: Մենշևիկները հրաժարվելով մասնակցել համագումարին, ժնևում հրավիրեցին իրենց կոնֆերանսը: Կուսակցության III համագումարը ևնում էր նրանից, որ չնայած մեղի ունեցող հեղափոխությունն իր բնույթով բուրժուական էր, նրա հաղթանակով ավելի չահագրգռված էր պրոլետարիատը, քան բուրժուազիան:

Համագումարի առաջին և գլխավոր հարցը դինված ապստամբության հարցն էր: Համագումարը քննարկեց Վ. Ի. Լենինի «Կովկասի իրադարձությունների առթիվ» բանաձևը և ողջույն հղեց Կովկասի մարտնչող պրոլետարիատին և գյուղացիությանը, որոնք իրենց հա-

[1] Листовки кавказского союза РСДРП 1903-1905гг., 1955, стр. 292-293:
[2] Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ /կազմել և խմբագրել է Խ. Հ. Բարսեղյանը/, Ե., 1960, էջ 129-131:

մատեղ պայքարում ցույց են տալիս, թե ինչպես պետք է իրականացնել բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության դաշինքը:

Հեղափոխության տարիներին դրվեց նաև Հայաստանի գյուղացիության ժամանակավոր-պարտավորյալ հարաբերությունները վերացնելու հարցը և այդ կապակցությամբ կառավարության ներկայացվեցին մի շարք նախագիծ-առաջարկություններ: Սակայն տեղական կալվածատերերը սեփական շահերի «ոտնահարումը» նկատելով, այդ առաջարկությունների մեջ, մերժում էին դրանք, փոխարենը առաջարկելով իրենց նախագիծը, որոնց էությունը գյուղացիներին տրվող հողի դիմաց կրկնակի փրկավճար ստանալն էր:

1905թ. հոկտեմբերին սկսվեց համառուսաստանյան քաղաքական գործադուլը, որով հեղափոխական շարժումը երկրում թևակոխեց իր զարգացման ավելի բարձր աստիճանը:

Հոկտեմբերյան քաղաքական գործադուլների ալիքը Ռուսաստանի կենտրոններից հասավ նաև Անդրկովկաս, այդ թվում և Հայաստան:

Հոկտեմբերի 15-ին ժամը 6-ից Ալեքսանդրապոլի հանդուցյում դադարեցին աշխատանքները. գնացքների երթևեկությունը կանգ առավ նաև Ալեքսանդրապոլ-Երևան, Ալեքսանդրապոլ-Կարս գծամասերում: Կազմակերպվեց գործադուլային կոմիտե Ս. Շահբազյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեն բանվորական վերահսկողություն սահմանեց Ալեքսանդրապոլի ամբողջ հանդուցյի և երկաթուղային երթևեկության վրա: Հոկտեմբերի 16-ին հրապարակվեց գործադուլային կոմիտեի թռուցիկը, որտեղ շարադրված էին բանվորների պահանջները, որոնք տնտեսական և քաղաքական բնույթ ունեին: Հոկտեմբերի 17-ին գործադուլները տարածվելով ամբողջ երկրում, զարձան համառուսաստանյան: Այսպիսի մթնոլորտում համառուսական քաղաքական գործադուլը ցարիզմի դեմ ուղղված համաժողովրդական ապստամբության նախաբանն էր արդեն: Այս պայմաններում ցար Նիկոլայ II-ը ստիպված եղավ հրապարակել հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որը հռչակում էր «քաղաքացիական ազատությունների անխախտ հիմունքներ՝ անձի իսկական անձեռնմխելիություն, խղճի, խոսքի, ժողովների, միությունների ազատություն»: Այն խոստանում էր նաև օրենսդիր դումա: Մանիֆեստը մեծ ոգևորություն առաջացրեց ռուսական ազատական կուսակցությունների շրջանում: Մանիֆեստը գոհունակությամբ ընդունեցին նաև մենշևիկները ու էսեռները:

Միայն բոլշևիկյան կուսակցությունն էր, որ կոչ արեց՝ չհավատալ ցարին և նրա խոստումներին: Ելնելով ստեղծված դրությունից, բոլշևիկները առաջարկեցին չարունակել գործադուլային պայքարը, նախապատրաստվել նոր, ավելի հզոր ընդհանուր գործադուլի, որը պետք է վերաճեր զինված ապստամբության:

ՌՍԴԲԿ Հայաստանյան կազմակերպությունները որդեգրեցին բոլշևիկյան ռազմավարությունը: Հոկտեմբերի 26-ին ՌՍԴԲԿ Կարսի

կազմակերպությունը մարտական բովանդակությամբ մի կոչ հրապարակեց «Բոլոր քաղաքացիներին» վերնագրով: Կոչի առաջին մասում բացատրվում էր, որ այս «իսկական ազատությունը», որ չնորհել է Մազավորը, մեծ և փոքր ավազակների, թալանի ու ճնշումների ազատություն է, որ «ազատության» այս պայմաններում բանվորները չարունակում են քաղցից մեռնել բանտերում, գյուղացիները՝ խեղդվել վաշխառուների և կալվածատերերի ճանկերում, աղանդավորները հալածանքների ենթարկվել իրենց հավատի համար, իսկ հրեաներին, հայերին, վրացիներին, լեհերին և ուրիշներին իրավունք է վերապահված մեռնել «կատաղած ամբոխի» գնդակների և մահակների հարվածներից:

Վերջում տրվում էին հետևյալ լոզունգները.

«Միացե՛ք, մոտ է ազատության ժամը:

Կորչե՛ն ցարի կեղծ մուրհակները:

Կո՛րչի նրա ողորմածությունը:

Կեցցե՛ հեղափոխությունը և դեմոկրատական հանրապետությունը:

Կեցցե՛ սոցիալիզմը»:

Մանիֆեստի բնույթը մերկացնող բոլշևիկյան բովանդակություն ուներ նաև Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության հոկտեմբերի 29-ի կոչը: Այդ կոչում բացատրվում էր, որ մանիֆեստը ոչինչ չտվեց բանվոր դասակարգին: Ցարը և կառավարությունը փորձում են դիմագրավել հեղափոխությանը, ուստի նրանք համախմբում են իրենց ուժերը, նախապատրաստում զորքը, որպեսզի հենված նրա սվիններին վրա կանգնեցնեն ժողովրդական շարժումը և հրաժարվեն այն խղճուկ արտոնություններից, որ տվել էր մանիֆեստը: Կոչը վերջանում էր մարտական լոզունգներով:

Մանիֆեստի հռչակումից հետո էլ ամենուրեք չարունակվում էին ցույցերը:

Նշանակալից էին Կարսի բանտից Բաքվի կազմակերպության 32 նշանավոր հեղափոխական գործիչների ազատվելու կապակցությամբ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած ցույցերը: Ազատվելով բանտից, բոլշևիկները հոկտեմբերի 22-ին և 23-ին Կարսում մեծ ցույցեր կազմակերպեցին: Կարսից Բաքու մեկնելիս ազատված բոլշևիկներն անցան Ալեքսանդրապոլով: Լուր ստանալով Ալեքսանդրապոլ ժամանելու մասին, քաղաքի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը հոկտեմբերի 28-ին կազմակերպեց նրանց դիմավորումը: Ավելի քան երկու հազար մարդ կարմիր դրոշներով դուրս էին եկել փողոց: Տեղի ունեցավ մեծ ցույց, որի ժամանակ ելույթ ունեցող հռետորները մարտական ճառեր էին ասում հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն՝ կոչ անելով տապալել ցարական կարգերը: Բանվորների, զինվորների և մտավորականության տրամադրությունը այնքան բարձր էր, որ ոստիկանությունը չհամարձակվեց միջամտել, այլ բավարարվեց

միայն տեղի ունեցածի մասին գաղտնի գործակալների միջոցով տեղեկություններ հաղորդել Կովկասի ոստիկանության պետ գեներալ Շիրինկինին:

Ցարիզմը, սակայն, ինչպես պետք էր սպասել, իր դիրքերը հեշտությամբ չէր զիջում: Ծավալվող շարժումների առաջն առնելու, հեղափոխական ուժերը մասնատելու համար հասարակության տականքներից կազմակերպված և ոստիկանության կողմից ֆինանսավորվող ռուս միապետականների «Հայրենասիրական» կուսակցությունները, որոնց ժողովուրդը «սև հարյուրակներ» անունը տվեց, ամբողջ երկրում ահաբեկչական և սադրիչ գործողություն ծավալեցին: Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների առաջն առնելու, ժողովուրդների համերաշխությունը խախտելու համար, տակավին 1905թ. փետրվարին Բաքվում կազմակերպվեցին հայ-ադրբեջանական արյունալի ընդհարումներ: Դժբախտաբար չարիքը միայն Բաքվով չսահմանափակվեց: Բաքուն ազդանշան ծառայեց Անդրկովկասի մյուս քաղաքների և գավառների համար: Ընդհարումներ եղան Երևանում և Նահանգում, Ելիսավետպոլի նահանգում: Ընդհարումներից զերծ չմնաց նաև Թիֆլիսը: Ընդհարումները չդադարեցին նաև հաջորդ տարում: 1906թ. ընթացքում Անդրկովկասի զանազան վայրերում մերթընդմերթ լսվում էր «կարմիր քրքիջը», ինչպես ժամանակին անվանում էին այդ արյունալի ողբերգությունը: Հայ-ադրբեջանական ընդհարումների ժամանակ կովկասյան իշխանությունների անտարբերության կամ, ավելի ճիշտ, աղբեջանամետ դիրքորոշման պատճառով հայ ժողովրդի զինված ինքնապաշտպանության կազմակերպումը հանձն առավ դաշնակցություն կուսակցությունը:

ՌՍԴԲԿ կազմակերպությունները գրավոր-քաղաքական մեծ գործունեություն ծավալեցին: Դեռևս 1905թ. փետրվարին տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ Մոսկվայի բոլշևիկյան կոմիտեն թռուցիկներ հրատարակեց, որոնցում մերկացվում էին կոտորածների իսկական հեղինակները[1]:

1905թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների համառուսական կոնֆերենցիան հատկապես անդրադարձավ կովկասյան դեպքերին, անարգանքի սյունին գամելով ցարական կառավարությանը՝ ժողովուրդներին իրար դեմ գրգռելու դահճային գործում[2]: Հայ-ադրբեջանական ընդհարումների մասին խոսել է նաև Վ. Ի. Լենինը: Նա մատնանշել է ազգամիջյան հակասությունների բուն պատճառները, մերկացրել ցարական բյուրոկրատիայի սադրիչ արարքները: «Թուլացել են ոստիկանական մեխանիզմների զսպանակները» – գրում է Վ. Ի. Լենինը,- բավական չեն սոսկ ռազմական ուժերը միայն: Պետք է բորբոքել ազգային ռասսայական թշնամանք պետք է «սև հարյուրակներ» կազմակերպել քաղաքային /և ապա հասկանալի է, նաև՝ գյուղական/ մներ բուրժուազիայի ամենասակավ զարգացած խավերից, պետք է փորձել գահի պաշտպանության համար համախմբելու բուն իսկ բնակչության մեջ եղած բոլոր հետադիմական տարրերին, պետք է խմբակների դեմ ոստիկանության մղած պայքարը զարձնել ժողովրդի մի մասի պայքարը ժողովրդի մյուս մասի դեմ:

Հենց այդպես է այժմ վարվում կառավարությունը Բաքվում թաթարներին գրգռելով հայերի դեմ»[1]:

Ռուսաստանի ժողովրդական առաջին հեղափոխության տարիներին աշխուժացրին իրենց գործունեությունը նաև արտասահմանից ներթափանցած պանթուրքիստական-պանիսլամական գործակալները: Պետերբուրգում հրատարակվող բոլշևիկյան «Նովայա ժիզն» լրագիրը մերկացնելով պանիսլամիստների գործունեությունը հարցնում է. «Ո՞ւմ է ոգևորում պանիսլամիզմը»: Եվ պատասխանում է,- Առաջին հերթին բուրժուական մտավորականությանը, որը երազում է միավորել բոլոր «ուղղափառներին» խալիֆի իշխանության ներքո... Երկրորդ, թաթարական բեգերին, խաներին, աղալարներին և իր զարն անցկացրած ֆեոդալիզմի զանազան ժառանգորդներին, որոնք նախանձով են նայում արտասահմանում իրենց հարազատ Պարսկաստանում և Թուրքիայում տիրող կամայականության և բռնության աշխարհին, վախենում են գալիք ռեֆորմներից, երանությամբ և հույսով կառչում պանիսլամիզմի ցնցոտիներից: Եվ վերջապես երրորդ, «Պանիսլամիզմը ոգևորում է թաթարական արդյունաբերական բուրժուազիային, որը գրգռելով խուլիգաններին՝ հրդեհների և ջարդերի անտանելի պայմաններ է ստեղծում ոչ մուսուլմանների համար, դուրս է մղում նրանց հայրենի վայրերից և ազատվում է այսպիսով վտանգավոր և ուժեղ մրցակիցներից»:

«Կովկասի խաղաղ և կուլտուրական զարգացման չհերը,- շարունակում է լրագիրը,- պահանջում են, որ պանիսլամիզմը վնասազերծվի, այդ կանի սոցիալ-դեմոկրատիան, մերկացնելով պանիսլամիզմի էությունը կովկասյան պրոլետարիատի առջև և թաթարականի՝ մասնավորապես»[2]:

Հոկտեմբերյան իրադարձությունները չսահմանափակվեցին միայն բանվորական շարժումներով և գյուղացիական ելույթներով: Հեղափոխական ալիքը ուժգնորեն ցնցեց նաև ցարիզմի հենարանը՝ բանակը: Հայաստանում տեղավորված կայազորները ևս արձագանքեցին հեղափոխական շարժումներին: Իր հեղափոխական տրամադրութ-

[1] Листовки московских большевиков в период первой русской революции, М., 1955, стр. 110-113.

[2] ԱԿԿՊ համագումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլենումներում և որոշումներում, մաս, Ե., 1954, էջ 117:

[1] Լենին Վ. Ի., ԵԼժ, հ. 9, էջ 411-412:

[2] Галоян Г. А., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье /1900-1922/, Ереван, 1969, стр. 75.

յուններով աչքի էր ընկնում հատկապես Ակեքսանդրապոլի կայազորը, ուր դեռևս 1902թ. գործում էր ՌՍԴԲԿ Ակեքսանդրապոլի զինվորական կազմակերպությունը: ՌՍԴԲԿ Ակեքսանդրապոլի զինվորական կազմակերպությունը սաղմնավորման շրջանում խորը ընդհատակում էր և նրա գործունեությունը հազիվ էր նշմարվում: Հետագայում ընդլայնելով իր շրջանակները և սերտացնելով չփումները այլ քաղաքների զինվորական կազմակերպությունների, ինչպես նաև Ակեքսանդրապոլի բոլշևիկների հետ և նրանց օգնությամբ տպարան ձեռք բերելով, բավականին աչքաչյժ զրավոր պրոպագանդա ծավալեց: Մեծ շափերի հասավ հատկապես պրոկլամացիաների հրատարակությունը ինչպես ռուսերեն, նույնպես և հայերեն:

Զինվորական հուզումները, որոնց համար Ակեքսանդրապոլի կայազորում միշտ պատճառ կար, սաստկացան աշնանից: Նոյեմբերի 20-ին Ակեքսնադրապոլի կայազորի մոտավորպես 300 զինվորներ հրաժարվեցին ներկայանալ պահակության և հավաքվելով միտինգի, մի շարք պահանջներ ներկայացրեցին: Նոյեմբերի 23-ին ելույթ ունեցան նաև կայազորի՝ Բաքվի 153-րդ և կաբարդինյան 80-րդ գնդերի զինվորները: Ակեքսանդրապոլի զինվորական կազմակերպությունն անմիջապես արձագանքեց դրանց:

Նոյեմբերին կազմվեց «Համառուսական զինվորական միության Ակեքսանդրապոլի կայազորի սովետը», որը լայն գործունեություն ծավալեց Ակեքսանդրապոլի զինվորների շրջանում: Սովետը հրատարակեց նաև իր որոշումը ագրարային հարցում կիրառվելիք միջոցառումների մասին: Ուշագրավ էր նաև նույն ժամանակներին վերաբերող Ակեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության դիմումը շարքայիններին՝ տուն արձակելը ձգձելու կապակցությամբ: Պրոկլամացիայի ձևով հրատարակված այս դիմումը զինվորներին մատչելիորեն բացատրում էր նրանց անելիքները: Պրոկլամացիան միաժամանակ զգուշացնում էր՝ չհավատալ սևհարյուրակային հրամանատարության այն բարբաջանքներին, թե տեղական ժողովուրդները փորձում են անջատվել Ռուսաստանից, որ Կովկասում ինչ-որ տեղացիներ հիմնել են իրենց թագավորությունը և ուզում են ռուսներին քշել այստեղից:

Կովկասյան ժողովուրդների նկատմամբ զիտակից զինվորների կողմից համերաշխության կոչերն Ակեքսանդրապոլում հատկապես կարևոր էին նրանով, որ քաղաքի ռեակցիոն սպայությունը գնդապետ Լևիցկու գլխավորությամբ, սևհարյուրակային կազմակերպություն էր հիմնել, որի գլխավոր նպատակն էր՝ զորքի և տեղի բնակչության միջև թշնամություն սերմանել: Հայաստանում զինվորական ելույթների մյուս օջախը՝ Կարսի կայազորն էր: Կարսում հեղափոխական խմորումներն աչքաժացան հատկապես մանիֆեստի հրապարակումից հետո: Տեղի բոլշևիկների և զորքի մեջ աշխատող հեղափոխական գործիչների ջանքերով կազմակերպվեցին մի շարք ելույթներ: Զինվորական հուզումներ և ելույթներ տեղի ունեցան նաև Սարիղամիշում:

1905թ. Հայաստանի պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկը Ալավերդու բանվորների նոյեմբերյան քաղաքական գործադուլն էր: Այս գործադուլին ակտիվ մասնակցություն ցույց տվեցին Սանահինի երկաթուղայինները: Սանահինի բոլշևիկները սերտ կապի մեջ էին Ալավերդու կազմակերպության հետ և նոյեմբերյան գործադուլի նախապատրաստական աշխատանքները միասին էին տանում: Գործադուլին մասնակցում էին նաև շրջակա գյուղերի բնակիչները: Այս փաստը՝ բանվորական շարժման և գյուղացիական ելույթի զուգակցումը, եզակի երևույթ էր, Հայաստանում ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության համերաշխության մի արտահայտություն: Նման ելույթը հնարավոր էր դառնում այնտեղ, ուր ուժեղ էր հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցությունը քաղաքային և գյուղական պրոլետարիատի վրա: Նոյեմբերի 20-ին Սանահինի գործադուլավոր երկաթուղայինները, շրջակա գյուղերի զինված բնակիչների հետ միասին գնացքով, որը զարդարված էր կարմիր դրոշներով, հանդիսավոր ժամանեցին Ալավերդի: Նրանց ժամանումը ազդանշան ծառայեց Ալավերդում աշխատանքները դադարեցնելու և գործադուլ հայտարարելու համար: Կազմվեց գործադուլային կոմիտե տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության անդամներից և առաջավոր բանվորներից: Գործադուլի կազմակերպման մեջ ակտիվ դեր կատարեցին նաև Թիֆլիսից ժամանած Մելիք Մելիքյանը և Աատուր Կախոյանը: Գործադուլային կոմիտեն կազմեց և բանվորների անունից հանքերի և գործարանների դիրեկցիային ներկայացրեց 22 կետից բաղկացած արմատական պահանջներ, որոնք վերջանում էին «Կեցցե ՌՍԴԲԿ-ն» կարգախոսով:

Գործադուլին մասնակցում էին մոտ 3000 մարդ: «Գործադուլի ժամանակ,- գրում էր կովկասյան բոլշևիկների օրգան «Կավկազսկի ռաբոչի լիստոկ» թերթը, քաղաքական բնույթի միտինգներ էին կազմակերպվում: Հետաքրքիր էր տեսնել, թե ինչպես միանման պայմանները միացրել էին տարբեր ազգերի բանվորներին, ինչպես այս խուլ անկյունում բանվորները որոշեցին ինչ էլ որ լինի, դիմանալ մինչև իրենց պահանջների բավարարումը»[2]: Նոյեմբերի 25-ին Ալավերդու «Կովկասյան արդյունաբերական և մետաղագործական ընկերությունը» հրապարակեց հատուկ «Հայտարարություն» ձեռնարկության մեջ աշխատանքային կարգի մասին: Այդ «Հայտարարությունը» բանվորների համառ պայքարի և նրանց ձեռք բերած հաղթանակի արդյունք

[1] Մելիքյան Հ. Ա., Մարքսիստական կազմակերպությունները և ռևոլյուցիոն շարժումները Լոռիում, Ե., 1957, էջ 122-124:

[2] "Кавказский рабочий листок" 1965, N 6.

էր: Նրանում արտահայտվել էին բանվորների պահանջների գրեթե բոլոր գլխավոր կետերը:

Հեղափոխական իրադրության հասունացումը դեկտեմբերին երկիրը հասցրել էր զինված ապստամբության: Առաջին ազդանշանը տվեցին Մոսկվայի բանվորները, սակայն կառավարությանը հաջողվեց այլ վայրերից զորքեր փոխադրելով ճնշել ապստամբությունը և պարտության մատնել պրոլետարիատին: Դեկտեմբերի 9-ին Մոսկվայում սկսված զինված ապստամբության լուրն առնելով ընդհանուր քաղաքական գործադուլ հայտարարեցին երկրի մի շարք երկաթուղային գծերի հետ նաև Անդրկովկասի երկաթուղային բանվորներն ու ծառայողները: Գնացքների երթևեկությունը դադարեց նաև Հայաստանի բոլոր երկաթուղագծերում: Ինչպես հոկտեմբերյան, այնպես էլ դեկտեմբերյան գործադուլների օրերին ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցան Ալեքսանդրապոլի հանգույցի բանվորներն ու ծառայողները: Ալեքսանդրապոլը միաժամանակ Հայաստանի երկաթուղային բանվորների գլխավոր կենտրոնն էր: Դեռևս հոկտեմբերյան համառուսաստանյան գործադուլի օրերին քաղաքում ստեղծված գործադուլային կոմիտեն, որը ղեկավարում էին բոլշևիկները, նորից ակտիվացրել էր իր աշխատանքները: Կոմիտեն իր վերահսկողությունը հաստատեց ոչ միայն տեղի հանգույցի, այլև Ալեքսանդրապոլ-Ուլուխանլու-Երևան գծամասերի վրա: Կոմիտեի ամենաակտիվ անդամներից էր մեքենավար Սարգիս Շահբազյանը, որը դեռևս հոկտեմբերյան գործադուլի օրերին կոմիտեի նախագահներից մեկն էր և նրա ստորագրությամբ բազմաթիվ հեռագրեր էին ուղարկվել զանազան վայրեր: Դեկտեմբերյան օրերին Ալեքսանդրապոլում դրության տերը քաղաքի բանվոր դասակարգն էր, հատկապես նրա միջուկը՝ երկաթուղային բանվորությունը:

Միայն Մոսկվայում սկսված զինված ապստամբության պարտությունից հետո ցարական կառավարությանը հաջողվեց ճնշել գործադուլային շարժումները երկրում: Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում, երկաթուղայինները հայտարարվեցին ռազմական դրության մեջ: Գործադուլավոր երկաթուղայինների զգալի մասը ազատվեց աշխատանքից և նրանց նկատմամբ սկսվեց բռնությունների մի ամբողջ շրջան:

Չնայած պրոլետարիատի 1905թ. դեկտեմբերյան գրոհը հետ էր մղվել և սկսվել էր հեղափոխության աստիճանական նահանջը, սակայն պրոլետարիատի դիմադրողական կորովը չէր ընկճվել: 1906-1907թթ. ևս ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում, շարունակվում էին հեղափոխական գոտեմարտերը: Մայիսմեկյան տոնակատարությունները դրա վառ ապացույցն էին:

Դեռևս 1906թ. ապրիլի վերջերին հրատարակվել էին ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության թռուցիկները հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն, որոնց մեջ բացատրվում էր պրոլետարիատի միջազգային տոնի

նշանակությունը: Մայիսի մեկին քաղաքում երևացին կարմիր դրոշներ: Բանվորներին ապահովելու համար, իշխանությունները նախորոք քաղաքի զանազան մասերում զորքեր էին կենտրոնացրել. չնայած դրան, տոնակատարությունը տեղի ունեցավ և անցավ քաղաքական բարձր մակարդակով:

1906թ. Հայաստանում տեղի ունեցած գործադուլների մեջ ամենանշանավոր Ախալքալաքի բանվորների օգոստոսյան ելույթն էր: Տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ղեկավարությամբ հանքագործները օգոստոսի 2-ին Ախալքալաքում ընդհանուր գործադուլ հայտարարեցին: Այդ գործադուլին մասնակցում էր 4500 մարդ: Կազմվել էր գործադուլային կոմիտե, նախորդ 1905թ. նոյեմբերյան գործադուլի օրերին ստեղծված կոմիտեի անդամների, ինչպես նաև այլ բանվորների մասնակցությամբ: Կոմիտեն, անցյալի օրինակով կազմեց 10 կետից բաղկացած պահանջներ և ներկայացրեց գործարանատերերին:

Գործադուլը ղեկավարելու համար բոլշևիկների կովկասյան բյուրոն Ախալքալաքի գործուղեց նախ Սուրեն Սպանդարյանին, ապա Ստեփան Շահումյանին: Բանվորներին օգնելու համար Թիֆլիսից եկան նաև բանվոր-հեղափոխականներ Գարո Սադոյանը և Աստուր Կախոյանը: Գործադուլը տևեց մոտ մեկ ամիս: Տեսնելով բանվորների վճռականությունը, իշխանությունները դիմեցին զենքի ուժի: Բորչալույի գավառապետի գինվորական տեղակալ գնդապետ Զոլոտորյովը օգոստոսի վերջերին Ջալալօղլիից ժամանած գինվորների վաշտով, կազակային հարյուրակով, գնդացիրներով և լեռնային երկու թնդանոթով պաշարեց Ախալքալաքին և սպառնաց՝ աշխատանքները չվերսկսելու դեպքում քարուքանդ անել այն:

Օգոստոսի 10-ին բանվորները դադարեցրին գործադուլը:

Սակայն գործադուլի ընթացքում բանվորները թույլ տվեցին նաև լուրջ սխալներ:

Ստեփան Շահումյանը օգոստոսի 30-ին թղթակցություն ուղարկեց «Նոր խոսք»-ին «Անհաջող գործադուլ» խորագրով: Անդրադառնալով գործադուլին, Շահումյանը գրում էր. «Բանվորների տրամադրությունը չափազանց բնկճվել է: Նրանք չէին սպասում այդ տեսակ պարտություն: Բայց պարտությունը դժբախտաբար սպասելի էր, ինչպես նկատեցինք վերը և մինչև իսկ անխուսափելի: Դրա պատճառը ամենից առաջ բանվորական մասսայի գիտակցության պակասն էր... Եթե մասսան ավելի գիտակից լիներ և լսեր Թիֆլիսի ս. դ. կազմակերպության ներկայացուցիչներին և տեղական գործադուլը ղեկավարող ս. դ. կազմակերպության անդամներին, երբ նրանք առարկում էին համաձայնվել այն խոշոր գիջումների հետ, որ անում էր գործարանի ադմինիստրացիան առաջին բանակցությունների ժամանակ և վերջացնել գործադուլը, այդ ժամանակ բանվորները շատ խոշոր հաղթություն տարած կլինեին և գործադուլը մեծ նշանակություն

կուներնար բանվորական չարժման և սոցիալ-դեմոկրատական գործի հաջողության տեսակետից»[1]:

Անշուշտ ճիշտ էր Շահումյանը, որ նույնիսկ հեղափոխության առաջին տարիներին բանվորներին կոչ էր անում լինել չրջահայաց և զգուշանալ ավելորդ ոգևորությունից:

1906թ. Երևանում ծավալված գործադուլային չարժումների մեջ նշանակալի էր Սարաջևի ռեակտիֆիկացիոն և կոնյակի գործարանների բանվորների նոյեմբերի սկզբին հայտարարած գործադուլը, որը ընդմիջումներով տևեց մոտ երեք ամիս և ավարտվեց բանվորների հաղթանակով: Գործադուլը ղեկավարում էր ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպությունը: Բանվորների և գործարանատիրոջ միջև կնքվեց համաձայնագիր, որը բաղկացած էր երեք կետից և ամբողջովին տպագրվեց Երևանում լույս տեսնող «ՓԱԿԵԼ» սոցիալ-դեմոկրատական թերթում: 1907թ. ևս, չնայած հեղափոխության ալիքի տեղատվությանը, Հայաստանում տեղի ունեցան մի շարք գործադուլներ, որոնցից ամենանշանավորը Ղափանի մարտյան գործադուլն էր:

1907թ. սկզբներին Ղափան եկան Բաքվում աշխատած մոտ 50 բանվոր-հեղափոխականներ: Այս բանվորներն էլ հենց կազմակերպված բնույթ տվեցին Ղափանի հանքագործների մեջ տեղի ունեցող խմորումներին: Եկած բանվորները, որոնց գործուղել էր Բաքվի ՌՍԴԲԿ կոմիտեն, իրենց հետ բերել էին անլեգալ գրականություն, թերթեր, թռուցիկներ:

Նախապատրաստական որոշ աշխատանքից հետո, մարտի 26-ին, երկուշաբթի, Ղափանի բոլոր հանքերի ու պղնձագործարանների բանվորները ընդհանուր գործադուլ հայտարարեցին: Մոտ 2500 բանվոր գազարեցրին աշխատանքները: Կազմվեց գործադուլային կոմիտե, որը ձեռնարկատերերին ներկայացրեց 27 կետից բաղկացած բանվորների պահանջները, որոնք գերազանցապես տնտեսական էին:

Լուր ստանալով գործադուլի մասին, կազակների ուղեկցությամբ այնտեղ չտապեցին հանքատերերը և գավառական իշխանության ներկայացուցիչները: Սկսվեցին բանակցություններ գործադուլային կոմիտեի հետ: Սակայն այդ բանակցությունները ոչ մի արդյունքի չհասցրին: Ժամանած ոստիկանական պրիստավը, հավաքելով բանվորներին, սկսեց սպառնալիքներ կարդալ նրանց և սաղրիչ հայտարարություններ անել, սակայն բանվորները մնացին անդրդվելի: Չկարողանալով ոչ մի կերպ ընկճել բանվորների դիմադրությունը, գործարանատերերը վերջիվերջո զիջեցին և ընդունեցին նրանց պահանջների գլխավոր կետերը: Մարտի 29-ին գործադուլավորներն անցան աշխատանքի:

Ղափանի մարտյան այս գործադուլը ընթացավ Բաքվի պրոլետարիատի պայքարի ազդեցության տակ: Այն զգալի ազդեցություն

[1] Շահումյան Ա., ԵԼԺ, հ. 1, ե., 1975, էջ 329-330:

ունեցավ նաև պրոլետարական ավանդներ արմատավորելու ուղղությամբ: Գործադուլից հետո, Ղափանում բանվորներն սկսեցին մայովկաններ կազմակերպել: Առաջինը տեղի ունեցավ 1907թ. մայիսի 7-ին «Սյունիք» գործարանի մոտ: Հետագա տարիներին Ղափանում չարունակվեցին մայիսմեկյան տոնակատարությունները: Ընդհանրապես Ղափանում ուժեղ էր Բաքվի ազդեցությունը, որը հետագայում ևս չթուլացավ Ամբողջ երկրում մոլեգնող ռեակցիայի տարիներին Բաքուն էր, որ դեռևս չէր խոնարհել պրոլետարիատի մարտական դրոշը, չարունակում էր պայքարը և ամեն տարի բանվորական մայովկաններ կազմակերպում:

Կուսակցության մեջ առանձին ֆրակցիաների գոյությունը զգալիորեն խոչընդոտում էր հեղափոխական չարժումների ծավալմանը: Միասնական կազմակերպություն ստեղծելու չարժումը համակել էր ՌՍԴԲԿ չարքային բոլոր անդամներին:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում, 1906թ. ընթացքում ստեղծվեցին ՌՍԴԲԿ միացյալ մի շարք կազմակերպություններ, այդ թվում Բաքվի և Թիֆլիսի կոմիտեները, ինչպես և ընտրվեց Անդրկովկասյան մարզային կոմիտե, ուր գերակչռում էին մենշևիկները: Հետագայում, 1907թ. սկզբներին, Անդրկովկասի բոլշևիկները ստեղծեցին իրենց առանձին կենտրոնը՝ ՌՍԴԲԿ մարզային բյուրոն, որը կոնսպիրատիվ նկատառումներով կոչվում էր «Գրական բյուրո»: Կուսակցության միասնությունը վերականգնելու համար բոլշևիկները մենշևիկներին առաջարկեցին հրավիրել միավորիչ համագումար:

1906թ. ապրիլին Ստոկհոլմում տեղի ունեցավ կուսակցության /միավորիչ/ համագումարը, որը, սակայն, միայն ձևականորեն միավորեց կուսակցության ֆրակցիաները: Համագումարում մեծամասնություն էին կազմում մենշևիկները, որը և պայմավորեց հեղափոխության մի շարք հարցերի վերաբերյալ համագումարի մենշևիկյան դիրքորոշումը: Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների կողմից կուսակցության համագումարին, որպես ՌՍԴԲԿ Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամ, մասնակցում էր Ստ. Շահումյանը «Սուրենին» ծածկանունով:

Վերադառնալով Ստոկհոլմից, Ստ. Շահումյանը մարտի վերջին այցելեց Երևան և տեղի կոմիտեի նիստում զեկուցեց տվեց կուսակցության համագումարի մասին: Հաջորդ օրը նա հանդես եկավ ավելի բազմամարդ մի ժողովում, որին ներկա էին ոչ միայն բոլշևիկյան կազմակերպության անդամներն ու առաջավոր բանվորները, այլև չրջակա գյուղերի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության անդամները, որոնք կապված էին ՌՍԴԲԿ Երևանի կոմիտեի հետ:

Երևանում Ստ. Շահումյանն այցելեց նաև Գաբրիելյան եղբայրների կաշեգործարանը, տեղում ծանոթացավ բանվորների դրությանը, նրանց աշխատանքային պայմաններին: Ստ. Շահումյանի հետ

կաշեգործարան այցելեցին ՌՍԴԲԿ Երևանի կոմիտեի մի չարք ղեկավար գործիչներ, այդ թվում Մարտիրոս Միրաքյանը /բանվոր Շանթ/, Աբգանազ Մռավյանը և Արամ Շուշանյանը:

ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպությունը 1906-1907թթ. ընթացքում քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկություններում և մերձակա շրջաններում ակտիվացրեց քաղաքական-կազմակերպական աշխատանքները: Հատկապես Ուլուխանյուի երկաթուղային բանվորների մոտ պարբերաբար լինում էին ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության անդամներից Մարտիրոս Միրաքյանը և Լևոն Յաղուբյանը: Նրանք այնքան էին հաճախակիացրել իրենց այցելությունները, որ հարուցեցին երկաթուղային ժանդարմերիայի կասկածները և հսկողություն սահմանվեց նրանց վրա:

1906թ. հունիսի 23-ին Ուլուխանյուում Միրաքյանը և Յաղուբյանը ձերբակալվեցին: Խուզարկության հետևանքով նրանց մոտ հայտնաբերվեց գրականություն՝ գրքեր, թռուցիկներ՝ հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն: Ազատվելով կալանքից, Միրաքյանը և Յաղուբյանը շարունակեցին հեղափոխական եռանդուն գործունեությունը, հատկապես անլեգալ գրականության տարածելու ուղղությամբ: Այդ գրականությունը հիմնականում տպագրվում էր Թիֆլիսի Հավլաբարի տպարանում, որի աշխատանքներին մասնակցում և նրա հրատարակությունների առաքման հարցերով զբաղվում էր նաև վերոհիշյալ Մարտիրոս Միրաքյանը:

1907թ. մայիսին Լոնդոնում գումարվեց կուսակցության V համագումարը, որը բոլշևիկների խոշոր հաղթանակն էր բանվորական շարժման մեջ:

ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպությունն այս անգամ էլ մասնակցեց համագումարին, որպես պատգամավոր ընտրելով կազմակերպության անդամ, Երևանում լույս տեսնող «ՓԱԿՏԻ» սոցիալ-դեմոկրատական թերթի խմբագիր Գ. Սոկոլովսկուն:

Գ. Սոկոլովսկու ընտրության կապակցությամբ Թիֆլիսի մենշիկյան մարզային կոմիտեն դիմեց բոլոր միջոցների նրա թեկնածությունը տապալելու համար: Սակայն այդ փորձերը անհաջողությամբ վերջացան: Չկարողանալով տեղերում տապալել բոլշևիկյան թեկնածուներին, մենշևիկները սկսեցին համագումարում վիճարկել կովկասյան բոլշևիկների՝ ոչ միայն երևանյան պատգամավորների մանդատը, այլև Բորչալուի կազմակերպության մանդատները, զանազան կեղծ փաստարկներ բերելով այն մասին, որ իբր թե այդ կազմակերպություններն իրավասու չեն պատգամավորներ ուղարկել համագումար:

Անդրկովկասի բոլշևիկների ամենաուժեղ կազմակերպություններից մեկը ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպությունն էր, որն ընդգրկում էր ինչպես Լոռու գործարանային կազմակերպությունները, այնպես էլ գյուղական բջիջները:

Դեռևս 1906թ. հոկտեմբերի 15-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության առաջին կոնֆերանսը, որի աշխատանքներն ընթացան Ստ. Շահումյանի ղեկավարությամբ: Կոնֆերանսը, որտեղ մասնակցում էին 10 տեղական կազմակերպություններ, քննեց կուսակցական կյանքի մի շարք հարցեր: Նույն թվականի դեկտեմբերի 25-ին տեղի ունեցավ Բորչալուի կազմակերպության II կոնֆերանսը Հաղպատում, դարձյալ Շահումյանի ղեկավարությամբ: Կոնֆերանսում ներկայացված էին 21 տեղական կազմակերպություններ: Այն քննության առավ դումայական կամպանիայի անցկացման, բուրժուական կուսակցությունների դեմ մղվող պայքարն ուժեղացնելու և այլ հարցեր: Կոնֆերանսը միաժամանակ անցկացրեց Լոնդոնում գումարվելիք կուսակցության համագումարի պատգամավորների ընտրություններ: ՌՍԴԲԿ Բորչալուի /Լոռու/ կազմակերպության կողմից, որն ուներ հազարից ավելի անդամ, վճռական ձայնով պատգամավորներ ընտրվեցին Ստեփան Շահումյանը և Աստուր Կախոյանը /«Բորչալիևովի» ծածկանունով և խորհրդակցական ձայնով Միխա Յխակայան: Կոնֆերանսը նրանց տվեց հատուկ փաստաթղթեր, որոնք պետք է ներկայացվեին համագումարին՝ իբրև մանդատ: Սակայն զանազան մեքենայությունների միջոցով, Թիֆլիսում մենշիկներին հաջողվեց չեղյալ համարել նրանց մանդատները:

Շահումյանը ստիպված եղավ վերադառնալ Լոռի և նոր կոնֆերանս հրավիրել: Կոնֆերանսը, որ ներկայացնում էր 926 անդամի, վերընտրեց նրանց և նոր մանդատներ տալով, հաստատեց կուսակցության համագումարի Բորչալուի կազմակերպության պատգամավորներ: Չկարողանալով տեղում չեղյալ հայտարարել կովկասյան բոլշևիկների մանդատները, մենշևիկները, ինչպես նախորդ, այնպես էլ V համագումարում սկսեցին դարձյալ վիճարկել փաստաթղթերի իսկությունը, ննջարկելով դրանք կրկնակի քննության: Մենշիկների առարկությունները, հատկապես Բորչալուի կազմակերպության պատգամավորների դեմ, պատճառաբանվում էր նրանով, որ այնտեղ իբր թե կազմակերպություն չկա, որ սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանքներ կատարեր:

Ստ. Շահումյանը համագումարում հանդես եկավ մարտական ճառով, և մերկացնելով մենշիկների վարքագիծը, ցույց տվեց այն աշխատանքը, որ կատարել էր ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպությունը[1]:

1907թ. մարտին Լեյանում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության III կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 13 կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Կոնֆերանսը քննարկեց կուսակցության մի շարք հարցեր, ինչպես և ընդունեց առանձին գործերին վերաբերող կոնկրետ որոշումներ: Կոնֆերանսից հետո հրապարակվեց «Ընկերներ» թռուցիկը, որով ազդարարվում էր տեղի ունեցած

[1] Շահումյան Ստ., ԵԼԺ, հ. 1, Ե., 1975, էջ 408-409:

կոնֆերանսի մասին և հայտնվում այն որոշումները, որոնք ընդունվել էին Լեռնանում:

1907թ. աշնանը Հաղպատի ժորի այգիներում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության IV կոնֆերանսը: Մասնակցում էին կազմակերպության 35 տեղական բջիջներից 55 մարդ՝ վճռական ձայնով:

Այդ տարիներին, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում մոլեգնում էր ռեակցիան. կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքների համար ստեղծվել էին նոր դժվարություններ և բարդություններ: Կազմակերպությունները հարկադրված անցան խոր ընդհատակ: ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության ղեկավար կենտրոնը՝ կոմիտեն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1909թ.: Հետագայում քաղաքական հալածանքների սաստկացման պատճառով գավառական կոմիտեն դադարեցրեց աշխատանքները: Գործում էին միայն առանձին տեղական կազմակերպություններ:

1905-1907թթ. ծավալված բանվորական շարժումները, գյուղացիական ելույթները, զինվորական հուզումները ստիպեցին կառավարությանը օրենք հրատարակել համառուսաստանյան բարձրագույն օրենսդիր ատյան՝ Պետական Դումա հրավիրելու մասին: 1906թ. ապրիլին բացվեց առաջին պետական դուման, որը, սակայն անհնազանդ գտնվեց իշխանությունների նկատմամբ, ուստի այն ցրվեց: 1907թ. փետրվարին բացվեց երկրորդ դուման, որն ավելի հեղափոխական դուրս եկավ, ուստի կառավարությունը 1907թ. հունիսի 3-ին օրենք հրատարակեց այն ցրելու և երրորդ դումա հրավիրելու մասին: Դրանով կառավարության ղեկավար Պ. Ստոլիպինը պետական հեղաշրջում կատարեց, որովհետև կառավարությունը խախտելով Դումայի օրենսդիր իրավունքը, օրենք հրատարակեց առանց նրա գիտության:

1907թ. հունիսերեքյան հեղաշրջումով ավարտվեց Ռուսաստանի առաջին ժողովրդական հեղափոխությունը:

1905-1907թթ. ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը բացարձակ միապետության դեմ ուղղված ժողովրդական ամենամեծ հուզումն էր 1789թ. Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից հետո:

Մինչև վերջերս, ոչ շատ վաղ անցյալում, հեղափոխության պարտության հիմնական պատճառը համարվում էր այն, որ չհաջողվեց միասնական հեղափոխական հոսանքի մեջ միավորել բանվորների, գյուղացիների և զինվորների ելույթները:

Այժմ, մեր երկրի ժողովուրդների անցած տասնամյակների պատմության քննական վերլուծությունը, վերաիմաստավորման ու բացահայտության ընձեռած պայմաններում նոր փաստաթղթերի հրապարակումները, դոգմատիկական մտածողության աստիճանական հաղթահարումը ստիպում է պատմաբաններին Ռուսաստանի անկյունաքարային շատ իրադարձությունների մասին մեր ունեցած նախկին գնահատականներին մոտենալ վերաիմաստավորված տեսանկյունից:

Նախ և առաջ որքանո՞վ էր հիմնավորված մեկ առանձին վերցրած երկրում, այն էլ Ռուսաստանի նման հետամնաց երկրում, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հնարավորությունը: Եվ այս դիպվոր հարցից բխող սոցիալ-դեմոկրատ մեծամասնականների /բոլշևիկների/ համոզմունքը, որ ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության հեգեմոնը պետք է լինի պրոլետարիատը: Այս հարցի հետ առնչվում է նաև 1905թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստից հետո, դեկտեմբերին զինված ապստամբության դիմելու լենինյանների կոչը, որին խիստ դեմ էր Գ. Ն. Պլեխանովը: Երկրորդ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության նախապատրաստման տարիներին սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության տարբեր ֆրակցիաների մեջ բուռն վիճաբանությունների տեղիք է տալիս հեղափոխության մեջ կուսակցության դեկավար դերի հարցը. սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության փոքրամասնական ներկայացուցիչների զգալի մասը գտնում էր, որ հասունացող հեղափոխության հիգեմոնը պետք է լինի բուրժուազիան: Այս հարցի վրա խորհում էին ոչ միայն փոքրամասնականները: Նույնիսկ բոլշևիկյան կոհորտայի այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին Բոգդան Կնունյանցն էր, ուներ ուրույն կարծիք: 1905թ. նոյեմբերին «Новая жизнь» թերթի N 3-ում «Բանվորների դեպուտատների Սովետը, թե՞ կուսակցությունը» հոդվածում քաղաքականության մեջ գերակայությունը փորձում էր տալ սովետներին: Վ. Ի. Լենինը, որն ընդհանրապես խիստ էր վերաբերվում գաղափարական չեղումներ թույլ տված ընկերներին, երբեմն-երբեմն ցուցաբերում էր նաև մտավորականի լայնախոհություն, մեղմ դիտողություն էր անում հեղինակին, գրելով, որ ընկեր Ռադինը /Կնունյանցը/ սխալվում է, որ հարցը պետք է դնել այսպես»... և բանվորների դեպուտատների Սովետը և կուսակցությունը»:

Սակայն նշանավոր հեղափոխականի այսպես կոչված «սխալները» պատահական երևույթներ չէին: Հեղափոխության մեջ կուսակցության դեկավար դերի հարցը նա քննում է նաև 1911 թվականին «Наша заря» թերթում հրատարակած «Հանրագումարներից մեկը», «Հինը և նորը» հոդվածներում[2] և կասկածի տակ էր առնում կուսակցության ավանգարդային դերի հարցը գալիք հեղափոխության մեջ,

[1] Ռոսյու ցիոն կոչեր և թռուցիկներ, Ե., 1960, էջ 301-303:

[1] Լենին Վ. Ի., Երկեր, հ. 10, էջ 5, 6, տես նաև Խ. Հ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք երկրորդ, Ե., 1975, էջ 216-217: Վ. Ի. Լենինի մեծահոգության մասին հայտնի է նաև այն փաստը, որ երբ նրան լուր է հասնում, թե 1918թ. նշանավոր մենշիկ Մարտովը անցեալ կերպով արտասահմանից եկել էր Մոսկվա և Չերժինսկին Մարտովը անցեալ կերպով արտասահմանից եկել էր Մոսկվա և Չերժինսկին պարտավորվում էր վերջինիս ծերբակալել, բոլշևիկների առաջնորդը վստահելի ընկերների միջոցով Մարտովին փախցնել է տալիս արտասահման: Տես է. Կազակևիչի հոդվածը «Վոսրոսի իստորիի» հանդեսի 1957թ. 2-ում:

[2] Բարսեղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 219-220:

այսինքն հարում է լիկվիդատորությանը: Հայտնի է, որ ՌՍԴԲԿ կուսակցության պատմության մեջ լիկվիդատորությունը մի ուղղություն էր, որի սխալ լինելը չապացուցվեց մեր երկրի անցած տասնամյակների ընթացքում: Եվ, ընդհակառակը, պատմական իրադարձությունների վերիմաստավորման արդի ժամանակներն ապացուցեցին Բոգդան Կունյանցի նման նշանավոր անհատականությունների իրատես և հեռատես լինելը:

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ՝«ՍՊԵՑԻՖԻԿՆԵՐ»

19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի սկզբները համընդհանուր և մասնավորապես Ռուսաստանի պատմության մասշտաբով նշանավորվեցին խոշոր իրադարձություններով: Այդ շրջանում համաշխարհային տնտեսության ու քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած որակական փոփոխությունները սոցիալիստները բնութագրեցին որպես իմպերիալիզմի փուլ:

Տարբեր երկրների սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի բարդ ու հակասական զարգացմանը զուգընթաց, աստիճանաբար իջան տասնյակ ու հարյուրավոր քաղաքական կուսակցություններ և կազմակերպություններ, որոնք փորձում էին պատասխան տալ ու լուծում գտնել ազգերին ու լայն հասարակաշերտերին հուզող կենսական շատ հիմնահարցերի:

Այդ նույն ժամանակամիջոցում հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կիզակետը շարունակում էր մնալ արևմտահայերի ազատագրության գերխնդիրը՝ հայկական հարցը, որի իրագործման համար մղվող պայքարը տարբեր մարտավարությամբ կազմակերպում և ուղղություն էին տալիս հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները՝ Հ. Հ. Դաշնակցությունը, Հնչակյանները՝ իրենց երկու հատվածներով՝ Հին և Վերակազմյալ և խիստ թուլացած Արմենականները: Միաժամանակ, Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի /ռուսահայ/ հայ հասարակական, մտավորական ուսյալ շրջանակներում ձգողական զգալի ուժ էր դարձել սոցիալիստական-մարքսիստական ուսմունքը: Ներմուծվելով Արևմտյան Եվրոպայից ու Ռուսաստանից՝ այն սկսեց արձագանք գտնել նաև հայ իրականության մեջ իր բոլոր դրսևորումներով՝ արմատական /բոլշևիկյան/, չափավոր/մենշևիկյան/, ազգային-սոցիալիստական /հնչակյան/, էսէռական և այլ գունավորումներով: Սոցիալիզմի գաղափարական հենքի վրա հանդես եկան սոցիալ-դեմոկրատական ու սոցիալիստական բնույթի տարբեր կուսակցություններ և կազմակերպություններ, որոնք ունեին ծրագրային, կազմակերպական ու մարտավարական տարբեր յուրահատկություններ ու դրսևորումներ: Հատկանշական է, որ ճնշված ժողովուրդների շրջանում սոցիալիզմի գաղափարները և ազգային-ազատագրական պայքարը հաճախ հանդես էին գալիս իրար հետ կապված[1]:

---

[1] Г. А. Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван. 1969. с. X.

Նկատենք, որ սոցիալիզմի դասակարգային-մարքսիստական գաղափարախոսությունը բուն Հայաստանում թե Արևելահայաստանում և թե առավել ևս Արևմտահայաստանում իր առաջացման ու տարածման համար բավարար սոցիալական հող ու նախադրյալներ չի ունեցել: Խնդիրն այն է, որ բուն Հայաստանում, ըստ էության, գոյություն չի ունեցել այդ գաղափարախոսությունը կրող հիմնական դասակարգը բանվոր դասակարգը: Սակայն մյուս կողմից չանտեսենք, որ նման գաղափարակիր կազմակերպություններ կարող էին ստեղծվել Հայաստանից դուրս հայահոծ բանվորաշատ շրջաններում, ինչպիսին էր, օրինակ, Նավթարդյունաբերական Բաքուն, ուր զարասկզբին աշխատում էր մի քանի տասնյակ հազար հայ բանվոր: Ռուսաստանում և Անդրկովկասում նոր թափ ստացավ հեղափոխական շարժումը, գործադուլային պայքարը: Միաժամանակ ուժեղացավ ազգային շրջանների պայքարը ցարիզմի հալածական ազգային-գաղութային քաղաքականության դեմ: Այդպիսով, հիմնականում արտաքին և մասամբ ներքին գործոնների ազդեցությամբ հայ մտավորականության շրջանում արմատներ ձգեցին սոցիալիզմի գաղափարները:

Հենց այդ դրսեկ գաղափարների ազդեցության հետևանքով զարաշեմին Հ. Հ. Դաշնակցություն կուսակցությունից՝ ձախից, անջատվեց երիտասարդ դաշնակցականների մի խումբ, որի մի մասը մտավ Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության /ՌՍԴԲԿ մեջ /Ստ. Շահումյան, Ա. Ջուրաբյան, Ա. Մելիքյան, Ակ. Բեկզադյան և ուրիշներ/, իսկ մյուս մասը Ժնևում և Բաքվում /Բ. Իշխանյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Տ. Իսախանյան, Ակ. Ծատուրյան / Ռուբենի/, Պ. Մակինցյան, Ակ. Մյասնիկյան, Վ. Տերյան, Ա. Մռավյան և ուրիշներ, հետագայում սրանց մի մասը նույնպես մտավ ՌՍԴԲԿ-ի մեջ/ կազմեց ՌՍԴԲԿ-ից առանձին, ինքնուրույն ,,Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպություն,, /ՍԴՀԿ, որին անվանեցին ,,սպեցիֆիկներ,,: Ի դեպ, նախկին Դաշնակցականների այս խումբը, հեռանալով կուսակցությունից, հետագայում զարձավ Դաշնակցության անհաշտ հակառակորդներից մեկը: Այդ անջատումը տեղի ունեցավ 1903թ. ՌՍԴԲԿ 2-րդ համագումարից ու բոլշևիզմի առաջացումից անմիջապես հետո:

Երիտասարդ դաշնակցական մտավորականների այդ խումբը առաջարկություն արեց ՀՀԴ-ին՝ մասնակցել ռուսաստանյան ազատագրական-հեղափոխական շարժումներին, այսինքն՝ կռվել երկու ճակատով: Սակայն առաջարկը մերժվեց, քանի որ այն կարող էր ջլատել կուսակցության ուժերը և վնասել արևմտահայ գործին: Դրանից հետո խումբն անջատվեց Դաշնակցությունից և հիմք դրեց ՍԴՀԿ: Այդուհանդերձ, քիչ ավելի ուշ Դաշնակցությունը որդեգրեց սոցիալիզմի

[1] Վեմ, Փարիզ, 1933,թիվ 1, էջ 103:

վարդապետությունը, մշակեց Կովկասում ազգային և սոցիալ-դասակարգային պայքարի գործունեության հատուկ նախագիծ և սկսեց գործել նաև ռուսաստանյան ճակատում:

Կազմակերպության հիմնադրման ստույգ տեղի ու թվականի մասին պատմական գրականության մեջ կարելի է հանդիպել տարակարծություններ: Ոմանք գտնում են, որ ՍԴՀԿ հիմնվել է Ժնևում, իսկ ոմանք՝ Բաքվում. կան հեղինակներ, որոնք կազմակերպության հիմնադրման տարեթիվը 1903-ի փոխարեն ընդունում են 1904թ. և այլն:[1] Այս տարակարծությունների համար հիմք է ծառայել այն հանգամանքը, որ սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական հայացքներ ունեցող այդ խմբի անջատումը Դաշնակցությունից տեղի է ունեցել գրեթե միաժամանակ և՛ Ժնևում, և՛ Անդրկովկասում բանվորաշատ Բաքվում: Բաքվի հասարակական-քաղաքական կյանքին քաջ ծանոթ ու մասնակից, ՀՀԴ գործիչ Ա. Գյուլխանդանյանն իր հուշերում գրում է, որ սոցիալ-դեմոկրատների անջատումը Դաշնակցությունից սկսվեց Ժնևից: Այն տեղի ունեցավ 1903 սեպտեմբերին: Հեռացողներից էին Ղ. Տեր-Ղազարյանը, Հ. Յուզբաշյանը, Տ. Իսախանյանը: Այդ անջատումը[2] չկարողացավ կասեցնել նաև Ժնև մեկնած Քր. Միքայելյանը:[3] Դաշնակցություն կուսակցությունից հեռացածները միավորվեցին 1900թ. ի վեր Ժնևում սոցիալիստական լայն քարոզչություն տանող, նախկին հնչակյան Երվանդ Պալյանի և նրա խմբագրած ,,Հանդես,, ամսագրի շուրջ ու ստեղծեցին ,,Հայ սոցիալ-դեմոկրատիա,, մարքսիզմին հետևող խումբը:

Հաջորդ ամսին՝ 1903թ. հոկտեմբերին, Ժնևյան իրենց համակիրների հետ կապեր հաստատելով, ՀՀԴ Բաքվի մարմնից հեռացան մարքսիստական ըմբռնումներ ունեցող երիտասարդ դաշնակցական մտավորականների ևս մի խումբ՝ Ն. Տեր-Ղազարյանը, Ակ. Ծատուրյանը և ուրիշներ: «Երիտասարդ Ակ. Ծատուրյանը,- վերհիշում է նրա հայրենակից ու դասընկեր Աշ. Հովհաննիսյանը,- Շուշիից փոխադրվելով Բաքու, սկզբում հարում է դաշնակցությանը, իսկ 1903թ. հոկտեմբերին արդեն մի քանի հայ մարքսիստների հետ լուսյա է ընծայում Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության անդրանիկ մանիֆեստը»: Հենց այդ ժամանակ էլ Ժնևի «Հայ սոցիալ-դեմոկրատիա» խումբը ձուլվում է Բաքվի ՍԴՀԿ հետ և դրանով ավարտվում կազմակերպության ձևավորումը:

[1] Հայ ժողովրդի պատմություն հ.6, Ե., 1981, էջ 364, Բարսեղյան Խ.Հ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում /1880-ական թթ.- 1904թ/ գիրք 1, Ե.,1967, էջ 358-369, գիրք 2, Ե.,1975, էջ 556, Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ.11, Ե., 1985, էջ 27, Программы политических партий в России. Москва, 1917, с. 22 и др.

[2] Հայրենիք, Բոստոն, 1925, թիվ 4, էջ 110:

[3] Վեմ, Փարիզ, 1933, թիվ 1, էջ 103, Հայրենիք, 1925, թիվ 4, էջ 110-111, Ստեփան, Դաշնակցության կրիզիսը, 1907, էջ 51:

[4] Յուխանցիսյան Ա., Երկու բնութագիր /Ստ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի/, Ե., 1927, էջ 22:

Դ. Անանունը հաստատում է, որ ՍԴՀԿ հիմքը դրվել է 1903թ. հոկտեմբերին, Բաքվում Հ Հ Դ-ից հեռացած մի խումբ մտավորականների կողմից[1]: Ս. Կասյանը «Սպեցիֆիկներին, նվիրված իր հատուկ աշխատության մեջ գրում էր, որ ՍԴՀԿ երևան է եկել 1903թ. հոկտեմբերին[2]: Սա այն շրջանն էր, երբ ՌՍԴԲԿ 2-րդ համագումարից անմիջապես հետո սկսվել էին կազմակերպական պառակտումը և գաղափարաքաղաքական սուր պայքարն այդ կուսակցության երկու թևերի՝ բոլշևիկ-լենինյանների ու մենշևիկ-մարտովականների միջև: Հենց այդ ժամանակ էլ հայ սոցիալ-դեմոկրատների մի փոքր խումբ հրապարակեց իր մանիֆեստը, որի գլխավոր միտքն էր. «Կազմակերպել ու դաստիարակել հայ պրոլետարիատը և ղեկավարել նրա կռիվը»[3]: Այդ ժամանակ էլ առաջացավ ՍԴՀԿ: Այս կազմակերպության՝ 1903թ. հոկտեմբերին ձևավորելու մասին է փաստում իր իսկ օրգան «Ձայնը»:

Այսպիսով, վերը ասվածներից կարելի է եզրակացնել, որ խմբի՝ Դաշնակցությունից անջատման խմորումը սկսվել է 1903թ. սկզբներից ժնևում ուսանողության շրջանում, իսկ այդ հոսանքի կազմակերպական ձևավորումը կատարվել է նույն թվականի հոկտեմբերին Բաքվում, վկան՝ նրա հրատարակած մանիֆեստը: Ավելացնենք նաև, որ նոր ձևավորված կազմակերպության մեջ /բացի դաշնակցականներից/ մտավ Հնչակյան կուսակցությունից հեռացած մի փոքր խումբ: Կազմակերպության գաղափարական ձևավորման գործում հարկ է առանձնահատուկ ընդգծել նախկին հնչակյան երվանդ Պալյանի[5] ու նրա հրատարակած «Հանդես» ամսագրի խաղացած դերը:

ՍԴՀԿ հիմնադիր-գաղափարախոսներն էին Բախշի Իշխանյանը, Ալեքսանդր Շատուրյանը /Ռուբենին/, Երվանդ Պալյանը, Ղազարոսը, Ավետ Տեր-Ղազարյանները, Գարեգին Կոզիկյանը /Եսայեմ/, Տիգրան Խանխանյանը, 1905 թվականից՝ Դավիթ Տեր-Դանիելյանը /Անանուն/ և ուրիշներ: Տարաձայնությունների պատճառով կազմակերպությունից հեռացավ նրա հիմնադիրներից մեկը՝ Եր. Պալյանը:

ՍԴՀԿ-ն պրոլետարիատի դասակարգային-մաքսիստական գաղափախոսությամբ առաջնորդվող կազմակերպություն էր, որը, սակայն, կազմակերպական առումով նախընտրեց Բունդի կազմակերպական սկզբունքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ազգության բանվոր դասակարգի՝ ազգային հատկանիշով կազմակերպումը: Հայ պրոլետարիատի ինքնուրույն կազմակերպության անհրաժեշտությունը Ե. Պալյանը մասնավորապես բացատրում էր այն հանգամանքով, որ հայ կազմա-

[1] Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական գործունեությունը /1901-1918/, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 93:
[2] Կասյան Ս., Ապեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928, էջ 15-16:
[3] Ձայն, Թիֆլիս, 22 հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 4, էջ 55-56:
[4] Ռ. Խան-Ազատ, Հայ հեղափոխականի հուշերից /Այրենիք, 1929, թիվ 6, էջ 109:
[5] Ավետիսյան Վ. Ա., Հայ հասարակական մտքի գործիչների մասին-վենինյան փուլի սկզբնավորումը, Ե., 1976, էջ 308-312:

կերպությունը պետք է իր ձեռքը վերցներ մայրենի լեզվով սոցիալիստական գրականության թարգմանությունը և հրատարակությունը: Ի տարբերություն 1902թ. հոկտեմբերին երևան եկած լենինյան-իսկրայական ուղղության մեկ այլ, «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության», և նրա օրգան, «Պրոլետարիատի», որը կողմնակից էր պրոլետարիատի՝ անկախ ազգությունից կազմակերպման կենտրոնաձիգ ինտերնացիոնալիստական սկզբունքին, դրան հակառակ՝ նորաստեղծ ՍԴՀԿ ավստրիական սոցիալիստների և Ռուսաստանի բունդականների նման դնում էր, որ Կովկասի յուրաքանչյուր ազգության բանվոր դասակարգը պիտի ունենա իր առանձին կազմակերպությունը, որը ֆեդերատիվ /դաշնային/ սկզբունքով կմտնի ռուսական ընդհանուր սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության մեջ: Հավելենք, որ 1898թ. ավստրիական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը ձևավորվել էր կազմակերպական այդ սկզբունքով, այն է՝ այդ կուսակցության մեջ մտնում էին վեցը ազգությունների ինքնավար կազմակերպություններ: Ռուսաստանում նույնպիսի կազմակերպական ձև նախընտրեց Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Լիտվիայի հրեական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական միությունը /Բունդը/: Այդպիսի կազմակերպական ձև որդեգրեց նաև ՍԴՀԿ-ը, որն էլ դարձավ հայ բանվորների այս կազմակերպության ամենաբնորոշ կողմը: Կառուցվածքային այդ սկզբունքը կազմակերպությունը հիմնավորում էր նրանով, որ հայ հասարակությունն ունի իր յուրահատուկ սպեցիֆիկ պայմանները, հատուկ խնդիրներն ու պատմությունը և չպետք է պրոլետարիատին անջատել իրեն շրջապատող ազգային-հասարակական կյանքից:

1904թ. սկզբներին հրատարակվեց նորաստեղծ կազմակերպության օրգան «Բանվոր» ամսագիրը, որից լույս է տեսել ընդամենը երկու համար: Խմբագրակազմի աշխատանքներին մասնակցում է Գ. Կոզիկյանը: «Բանվորի» միջոցով ավելի են հստակեցվում կազմակերպության հայացքները թե՛ տեսական-գաղափարախոսական հարցերում և թե՛ կազմակերպական: «Բանվորում» ավելի էր որոշակիացվում հայ պրոլետարիատի կազմակերպական կառուցվածքի ազգային-տարածքային ձևը: Ամսագրի պատկերացմամբ կովկասահայ պրոլետարիատը պետք է ուներ իր առանձին կազմակերպությունը, տաճահայը՝ առանձին, ամերիկահայը՝ առանձին և այլն, քանզի, իբր, հայ ժողովրդի չահերը, ըստ իր բնակության երկրների, տարբերվում են[2]:

1904թ. մայիսից Բաքվում սկսում է լույս տեսնել կազմակերպության պաշտոնական օրգան «Սոցիալիստ» երկշաբաթաթերթը, որը, մի քանի համար ընդհատակյա պայմաններում հրատարակվելուց հետո ցարական հետապնդումների պատճառով հաջորդ տարվանից փո-

[1] Պալյան Եր., Հայ սոցիալ-դեմոկրատ միությունը և իր «Պրոլետարիատ» օրգանը, Ռուսչուք, 1903, էջ 19:
[2] Բանվոր, Ժնև, 1904, թիվ 1-2, էջ 10-14, 25:

խաղրվում է ժնև[1]: Թերթի համարները մեծ դժվարությամբ էին հասնում Կովկաս: «Սոցիալիստի» շուրջ, համախմբված էին Ղազար Տեր-Ղազարյանը, Բախշի Իշխանյանը, Գարեգին Կոզիկյանը և ուրիշներ:

ՍԴՀԿ ժնևի կազմակերպությունը դարձավ նրա արտասահմանյան կոմիտեն, որը պաշտոնական հարաբերություններ էր իրականացնում Երկրորդ սոցիալիստական ինտերնացիոնալի բյուրոյի, ինչպես նաև եվրոպական մի շարք երկրների սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների հետ:

Քարոզչության ճանապարհով Հայ կազմակերպությունը առանձին խմբակներ է հիմնում Թիֆլիսում, Բաթումում, Շուշիում, Նուխիում և այլուր: 1903թ. նոյեմբերին Բուլղարիայի Ֆիլիպե քաղաքում հիմնվում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների Ֆիլիպեի» խումբը, որն իր գաղափարակցությունն է հայտնում ՍԴՀԿ-ին: Բիչ ուշ Հայ կազմակերպությունը իր խմբերն է հիմնում նաև Հայաստանում Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում, Կարսում, Կաղզվանում, Ղարաքիլիսայում և այլն[4]: Կազմակերպությունը փոքր խմբեր է ունեցել նաև Ռուսաստանում՝ Նոր Նախիջևանում, Ստավրոպոլում, Աստրախանում, Սիմֆերոպոլում և ուրիշ վայրերում:

Ասվեց, որ կազմակերպությունը պատմության մեջ հայտնի է «սպեցիֆիկներ» անունով: Սրանք այս անունը ստացել էին բոլշևիկների կողմից այն պատճառով, որ կազմակերպության գաղափարախոսները՝ որպես կանխադրույթ հաճախակի էին մատնանշում հայ իրականության և կյանքի յուրահատուկ /ռուսերեն՝ ,,սպեցիֆիկ,,/ պայմանները:

ՀՍԴՀԿ ռուսահայ մտավորականների կողմից ստեղծված սոցիալ-դեմոկրատական, մարքսիստական ուղղության բանվորական ոչ այնքան ազդեցիկ կազմակերպություն էր, որի անդամների թիվը, չհաշված համակիրներին, հասնում էր մի քանի հարյուրի: Իրենց փոքրաթիվության պատճառով սրանք, նույնիսկ չհամարձակվեցին իրենց անվանել կուսակցություն[6]: Սոցիալ-դասակարգային կազմի տեսակետից, «սպեցիֆիկները», զուտ հայ բանվորական մարքսիստական կազմակերպություն էր, որը գործել է միմիայն հայ իրականության մեջ: Նրա ոչ ստվար շարքերում, բացի հայ բանվորներից, որոշակի քանակ էին կազմում նաև տարբեր զբաղմունքի մտավորականները: «Սպեցիֆիկները» գաղափարախոսական, ծրագրային հարցերում գրեթե լիովին կանգնած էին արևմտաեվրոպական սոցիալ-դեմոկրատների և ռուս-մենշևիկների դիրքերում: Նրանց համար գաղափարական առաջնորդներ են եղել Կ.Մարքսը, Կ. Կաուցկին, Գ. Պլեխանովը, Յու. Մարտովը, Պ. Լաֆարգը, Ժ. Գեդը, Ժ. Ժորեսը և այլ մարքսիստ-սոցիալիստներ:

Կազմակերպական կառուցվածքի տեսանկյունից, ինչպես արդեն ասվեց, նրանք խիստ նմանվում ու գրեթե նույնացվում էին Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Լիտվայի հրեական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական միության՝ «Բունդին»: Այս առնչությամբ կարծում ենք, որ համոզիչ չէ Հայտնի գրականագետ ու գաղափարախոս Արտաշես Կարինյանի, նախկին մենշևիկ Սիմոնիկ Փիրումյանի և մյուսների ժամանակին արտահայտած այն տեսակետը, թե «սպեցիֆիկները» եղել են նույն բոլշևիկները[1]: Նախկին «Սպեցիֆիկ» Ա. Կարինյանը /Նա մինչև 1910թ. եղել է ՍԴՀԿ շարքերում/ այդ միտքը զարգացել է հավանաբար այն դիտավորությամբ, որպեսզի նույնացնելով «սպեցիֆիկներին» ու բոլշևիկներին, դրանով իսկ արդարացնի իր սպեցիֆիկյան անցյալը:

Բունդական կազմակերպական կառուցվածքի հետևողական ջատագովներից էր հատկապես Ալ. Ռուբենին: Նա ոչ միայն դեմ էր մեծամասնականների կենտրոնաձիգ կազմակերպական համակարգին և դրան հակառակ՝ պաշտպանում էր ՌՍԴՀԿ մեջ մտնելու բունդական-ֆեդերալիստական սկզբունքը, դեռ ավելին, գտնում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատիան իր պրոպագանդայի առաջին շրջանում առհասարակ չպետք է զբաղվի կազմակերպչական խնդիրներով, այլ միայն պետք է տանի սոցիալիստական գաղափարների քարոզչություն: Ըստ Ռուբենու՝ պրոլետարիատի կազմակերպության ստեղծման խնդիրը անհրաժեշտ կդառնա այն ժամանակ, երբ սոցիալիզմի գաղափարները բավարար հող կգտնեն բանվոր դասակարգի մեջ[2]: Ռուբենին տրամաբանական ու անհրաժեշտ էր համարում Ռուսաստանի նման հսկայական և բազմազգ երկրի պրոլետարիատի կազմակերպումը հրեական բունդի կազմակերպության սկզբունքով: Հայտնի է, որ ամբողջ Ռուսաստանով մեկ ցրված հրեաներն իրենց բանվորական կազմակերպություններն հիմնել էին զուտ ազգային հատկանիշով: Եվ սա ուներ իր պատճառներն ու տրամաբանությունը, քանզի հրեաներին հատուկ էին ընդգծված ազգային-կրոնական առանձնահատկություններ, և Ռուսաստանում նրանք չունեին տարածքային որևէ ընդհանրություն: Հայ սոցիալ-դեմոկրատական նորաստեղծ այս կազմակերպությունը ևս կարծում էր, որ հայերն ու հայ բանվորությունը, ինչպես ցանկացած

[1] Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի պետական կենտրոնական արխիվ /այսուհետև՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿԱ/ ֆ. 1022, ց. 7, գ. 63, թ. 1, Ձայն, Թիֆլիս, 22 հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 4, էջ 56, 29 հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 5, էջ 68-69:
[2] Ձայն, 29 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 5, էջ 69:
[3] ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 5, թ. 2, Բանվոր, ժնև, 1904, թիվ 1-2, էջ 64:
[4] Ձայն, 29 հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 5, էջ 91:
[5] Շահումյան Ա.Տ., Երկերի լիակատար ժողովածու /ԵԼԺ/, հ. 2, Ե., 1976, էջ 419:
[6] Հայրենիք, Բոստոն, 1925, թիվ 4, էջ 111-112:

[1] Կարինյան Ալ., Ալ. Մարտու նի-Մյասնիկյան, Մոսկվա, 1925, էջ 14-15, Ա. Կասյան, Նշվ. աշխ., էջ 131-133, 140:
[2] Կյանք, Թիֆլիս, 1 հունիսի, 1906թ. թիվ 16, էջ 247:

ազգի բանվոր, ունեն իրենց կյանքի, պայքարի և նպատակների առանձնահատկությունները: Օրինակ, նրանք ցույց էին տալիս, որ հայ բանվորությունը ցրված է ամբողջ Կովկասով մեկ /Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, Գրոզնի, Արմավիր և այլն/, չհաշված արտերկրի գաղթավայրերը, որ հայ ժողովուրդն ունի Հայկական հարց, գտնվում է աշխարհաքաղաքական և ազգային-մշակութային յուրահատուկ պայմաններում և այլն: Դրանից ելնելով նրանք գտնում էին, որ հայ բանվորին չպետք է նույնացնել մյուս ազգերի բանվորների հետ, քանզի յուրահատուկ են նրա կարիքները, պահանջներն ու ձգտումները, անգամ հոգեբանությունը: Բացի այդ, յուրաքանչյուր ազգի ներսում գոյություն ունեն տարբեր հոսանքներ, ազգայնականության տարբեր դրսևորումներ, ուստի ամեն մի ազգության պրոլետարիատի կազմակերպությունը ինքը պետք է կազմակերպի ու ղեկավարի իր բանվորության պայքարն ազգայնականության բոլոր դրսևորումների դեմ: «...Ամեն մի ազգության պրոլետարիատի կուիվը,- գրում էր «սպեցիֆիկների» հայտնի տեսաբան Ակ. Ռուբենին,- այդ տեսակետից տարբեր է մյուս ազգության բանվորության կուիվից այնքան, որքան նացիոնալիզմի արտահայտությունները, տարբեր ազգությունների մեջ, տարբեր են»[1]: Ակ. Ռուբենու կարծիքով կովկասահայ բանվորը ենթարկվում էր հայ ազգայնական չարժման ուժեղ ներգործությանը, ուստի անհրաժեշտ էր ինքնուրույն հայ բանվորական կազմակերպություն ստեղծել, որպեսզի դրա միջոցով հայ բանվորությունը հեռու մնար ազգայնական չարժման ազդեցությունից[2]: Այստեղից էլ կազմակերպության հիմնադիրները գտնում էին, որ ՍԴՒՀԿ պետք է կազմավորվի ազգային սկզբունքով և ՌՍԴԲԿ հետ կապվի ֆեդերատիվ /դաշնային/ հիմունքներով:

Հիշեցնենք, որ բացի Բունդից և հայ «սպեցիֆիկներից» կազմակերպական նման կառուցվածք ընտրեցին նաև լատիշական, լեհական և ուկրաինական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները: Այս կազմակերպությունները կազմակերպական առումով ապահենտրոն էին, այսինքն պաշտպանում էին բանվոր դասակարգի ազգային կյանքի չրջանակներում կազմակերպվելու և ինքնավար գործելու սկզբունքը: Սրանց գաղափարախոսները գտնում էին, որ Ռուսաստանի նման հսկայածավալ ու բազմազգ երկրում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների՝ ազգային սկզբունքով կառուցումը միանգամայն անհրաժեշտ ձև է, որպիսին վաղուց ի վեր կիրառվում էր Ավստրո-Հունգարիայում:

Ի դեպ, սպեցիֆիկ-բունդական կազմակերպական կառուցվածքով է առաջնորդվել նաև 1918թ. սկզբներին Թիֆլիսում հիմնված,

[1] Կյանք, Թիֆլիս, 1 հուլիսի, 1906թ. թիվ 16, էջ 247:
[2] Նույն տեղում, էջ 248:
[3] ՀՀ ՀՔՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 68, թ. 1:

այսպես կոչված Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը: Գր. Վարդանյանի, Գ. Հայկունու, Հ. Հովսեփյանի գլխավորությամբ հիմնված այս կուսակցությունը կազմակերպական այդ սկզբունքով աշխատում էր բացառապես Կովկասի արևմտահայ գաղթականության մեջ: Բայց սրա գործունեությունը երկար չտևեց: Տեսնելով, որ այս կազմակերպությունը գործում է ոչ թե տարածքային, ինտերնացիոնալ, այլ «սպեցիֆիկյան» ազգային-էթնիկական սկզբունքով, ՌԿԲԿ Կովկասյան երկրային կոմիտեն բացասական դիրք գրավեց Գ. Հայկունու կոմկուսի նկատմամբ: Շուտով 1919-1920թթ. վերջ տրվեց Ս. Կասյանի բնորոշ մամբ՝ «սպեցիֆիկյան այդ ռեցիդիվին»[1]:

Այսպիսով, «սպեցիֆիկները» ժխտում էին բոլշևիկների հռչակած «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի» և կուսակցության կազմակերպական «ցենտրալիզմի» սկզբունքները: Եվ պետք է ասել, որ մոտեցումների ու գործելակերպի նման կտրվածքում նրանք, մեծամասնական-լենինյանների համեմատությամբ ավելի ճիշտ էին վարվում, երբ ձգտում էին հայ բանվորին հեռու պահել ինտերնացիոնալիզմի կեղծ ու անորոշ կարգախոսներից և նրան դնել գործնական ընկերային-դասակարգային պայքարի ուղու վրա: Նրանք, համերաչխությամբ մենշևիկ մարտովականներին, պաշտպանում էին կուսակազմակերպությունների գործունեության ոչ կենտրոնաձիգ /ապակենտրոն/ ներքևից-վերև ենթարկվածության ինքնավար /ավտոնոմ/ սկզբունքը, սկզբունք, որը բոլշևիկ-լենինյանները որակեցին որպես մանրբուրժուական անարխիզմ: Այս և այլ պատճառներով «սպեցիֆիկները» հայ ազգային կուսակցություններին գրեթե համահավասար, ուժեղ հարվածի թիրախ դարձան բոլշևիկների կողմից: Վերջիններս պնդում էին, որ բանվորների ազգային սկզբունքով կազմակերպումը մեկուսացնում է հայ, ռուս, վրացի, հրեա, թուրք և այլ ազգի բանվորներին իրարից և դրանով իսկ վնասում Անդրկովկասի բազմազգ ժողովուրդների դասակարգային ինքնագիտակցության աճին: Այս իմաստով հայ բոլշևիկ-լենինյաններ Բ. Կնունյանցը, Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը և ուրիշներ իրենց հակասպեցիֆիկյան քննադատություններում առանձնապես էական տարբերություն չէին տեսնում «սպեցիֆիկների» և ազգային տիպի կուսակցությունների միջև: Եթե հայ բոլշևիկները «սպեցիֆիկներին» որակում էին որպես «ազգայնական-մենշևիկական և ինտելիգենտական» կազմակերպություն[2], ապա «սպեցիֆիկներն» էլ իրենց հերթին համանման որակումներ էին տալիս հայ ազգային կուսակցություններին[3]:

[1] Կասյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 21-22, Մռավյան Ս., Հոդվածներ և ճառեր, ե., 1961, էջ 325:
[2] Կասյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 5:
[3] ՀՀ ՀՔՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 43, թթ. 1-2, գ. 63, թ. 1:

Հանրահայտ են ոչ միայն հայ բոլշևիկների քննադատական նլուլթները, հեգնական արտահայտությունները /օրինակ՝ «Բունդի դամքաշ»/ «սպեցիֆիկների» հասցեին, այլև այդ նույն կազմակերպությանը տրված Վ. Ի. Լենինի որակումները՝ «ժնևյան կազմալուծիչներ», «Բունդական կրետտուբա», «հրապարակագիր-կազմալուծիչների շայկա», «տականք» և այլն[1]: Բոլշևիկ առաջնորդի նման որակումների գլխավոր պատճառն այն էր, որ «սպեցիֆիկների» կազմակերպական ֆեդերալիզմը /բունդիզմը/ հակադիր էր բոլշևիկների հռչակած պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմին:

ՍԴՀԿ հակադրվում էր բոլշևիկներին ոչ միայն կազմակերպական, այլև գաղափարական, ծրագրային ու մարտավարական շատ հարցերում: Ինչպես մյուս սոցիալ-դեմոկրատական ու սոցիալիստական կուսակցությունները, «սպեցիֆիկները» ևս խոսում էին պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցության, տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական շահերի ըմբռնողության զարգացման, ընկերվարական հասարակարգի հաստատման անհրաժեշտության մասին[2]:

Սպեցիֆիկները» դասակարգային գիտակցությունից զատ որոշակի նշանակություն էին տալիս նաև ազգային գործոնին. «Հայը,- գրում էր «սպեցիֆիկների» գաղափարախոս Դ. Անանուևը, - այս կամ այն դասակարգի անդամ լինելուց բացի, նաև ազգության անդամ է»[3]: Սակայն որպես սոցիալ-դեմոկրատ մարքսիստներ, «սպեցիֆիկների» համար առաջնայինը դասակարգային շահն էր: Այստեղից էլ սրանք դասվում են ոչ թե ազգային, այլ ոչ ազգային սոցիալիստական տիպի կուսակցությունների շարքը: Հետևողական ընկերվարների այս կազմակերպությունը դասակարգայինի և ազգայինի հարաբերակցության հարցում նախապատվությունը տալիս էր առաջինին: Ի տարբերություն այն հայ ազգային կուսակցությունների, որոնց համար առաջնայինը համազգային շահն էր /օրինակ, Հայկական հարցի լուծումը/, իսկ դասակարգային շահը, ընկերային խնդիրները ածանցյալ էին, հետևորաբար նպատակ, ազգային-սոցիալիստական կուսակցությունների համար առաջնայինը դասակարգային պայքարը, ընկերվարական պահանջներն էին: Այստեղից էլ հետևում է, որ չնայած իր ազգային որոշ ելրանգավորման, ՍԴՀԿ ոչ ազգային, սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական կազմակերպություն էր: Այս հիման վրա էր, որ նրանք ընդդիմանալով Դաշնակցությանը, երես դարձրին արևմտահայ դաշտից, այն համարելով իրենց արևմտահայերի գործը: Միևնույն ժամանակ հայ քաղաքական մտքի ու կազմակերպությունների առջև ծառացած գերխնդիրը նախ կոտորվող ժողովուրդն ազատագրելն էր, ապա հետո մտածել սոցիալ-տնտեսական շահագործման վերացման

[1] Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու /ԵԼԺ/, հ. 47, էջ 79-80:
[2] Կյանք, 18 մարտի, 1906թ., թիվ 1, էջ 3:
[3] Բանվոր, Բաքու, 24 ապրիլի 1917թ.:

մասին, Հ. Հ. Դ. հիմնադիր Ռ. Միքայելյանի պատկերավոր խոսքերով ասած. «Այնտեղ, ուր կա հավելյալ արյան խնդիր, չի կարող լինել հավելյալ աշխատանքի հարց»[1]:

Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման խնդրին, ապա Հայ կազմակերպությունը հանդես էր գալիս հիմնականում ռուսական կողմնորոշման օգտին: Օրինակ, «Երկրի ձայնը» դատափետում էր արևմտյան կողմնորոշումը՝ հայ ժողովրդի դժբախտության գլխավոր պատճառը տեսնելով եվրոպական միջամտության մեջ»[2]:

ՍԴՀԿ գործունեության ամենաբեղուն ժամանակաշրջանը կարելի է համարել Ռուսական առաջին հեղափոխության /1905-1907թթ./ տարիները: Կազմակերպության կենտրոնը դարձյալ Բաքուն էր: Հայ բանվորության շրջանում կազմակերպչական և քարոզչական լայն գործունեություն էին ծավալում Բաքվի և Թիֆլիսի կոմիտեները: Կովկասում գործում էին Բաթումի, Շուշիի և էլի մի քանի քաղաքների կոմիտեները, իսկ արտասահմանում ժնևի կոմիտեն: Հեղափոխության և դրան հաջորդող տարիներին գերազանցապես Բաքվում և Թիֆլիսում լույս էին տեսնում մարքսիստական «սպեցիֆիկյան» ուղղության՝ «Սոցիալ-դեմոկրատ», «Երկրի ձայն», «Կյանք», «Ձայն», «Բանվոր», «Գործ», «Շեփոր», «Ուղի», «Կոչ», «Նոր կյանք», «Կովկասի լրաբեր», «Նոր ուժ» և այլ պարբերականներ: «Սպեցիֆիկյան» մամուլում բազմակողմանիորեն արծարծված են կազմակերպության ռազմավարական և մարտավարական հիմնադրույթները:

Իրենց քաղաքական հայացքներով ավելի մոտ կանգնած լինելով մենշևիկներին՝ «սպեցիֆիկները» ևս ռուսաստանյան հեղափոխության մեջ գլխավոր դեր էին տալիս լիբերալ բուրժուազիային: ՍԴՀԿ օրգան «Ձայն» շաբաթաթերթը գտնում էր, որ մեծամասնականները չեն հասկացել ռուսական հեղափոխության բնույթը, շարժիչ ուժերն ու ընթացքը:

1905թ. հոկտեմբերի սկզբներին գումարվեց ՍԴՀԿ առաջին կոնֆերանսը /խորհրդաժողովը/, ուր քննության առնվեցին կազմակերպության մոտեցումները և վերաբերմունքը մի շարք ծրագրային և մարտավարական խնդիրների շուրջ: Խորհրդաժողովն ընդունեց համապատասխան որոշումներ Պետական դումայի, հայ-թուրքական ջարդերի, Դաշնակցության, ՌՍԴԲԿ և այլ կուսակցությունների նկատմամբ վերաբերմունքի և այլն: Խորհրդաժողովի ավարտից երկու օր հետո հրապարակվեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը: Հայ կազմակերպությունը և նրա տեղական խմբակները անցան գրեթե լեգալ գործու-

[1] Հայրենիք, Բոստոն, 1925, թիվ 4, էջ 109:
[2] Երկրի ձայն, Թիֆլիս, 15 հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 2, էջ 4, 14, 15:
[3] Ձայն, 24 դեկտեմբեր 1906թ., թիվ 13, էջ 202:
[4] Նույն տեղում, 29 հոկտեմբեր 1906թ., թիվ 5, էջ 70:

նեութ յան: Նրանք դատապարտեցին Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը[1]: Այս առնչությամբ «սպեցիֆիկները» քննադատում էին ոչ միայն ցարիզմին, այլև ռուսական լիբերալներին՝ զգուշավորության ու չնչին ռեֆորմներով բավարարվելու համար[2]:

Ինչ վերաբերում է Պետական դումայի ընտրություններին, ապա պետք է ասել, որ ՍԴՀԿ բոյկոտ հայտարարեց ոչ միայն Բուլիգինյան, այլև առաջին Պետական դումայի ընտրություններին: Այն բանից հետո, երբ Առաջին դումայի ընտրությունների նախօրյակին ՌՍԴԲԿ Բաքվի միացյալ կազմակերպությունը ի վերջո որոշեց մասնակցել ընտրություններին՝ կոչ անելով ձայն տալ սոցիալ-դեմոկրատներին, ՍԴՀԿ մնաց իր նախկին մաքրամավարությանը և դատապարտեց ՌՍԴԲԿ փոփոխական վարքագիծը[3]:

Խորհրդաժողովում քննության դրվեցին նաև կազմակերպության ծրագրային և կազմակերպական կառուցվածքի հարցեր: Հայ կազմակերպության ծրագրային կարևոր հիմնադրույթներից էր ազգային հարցը: Այս խնդրում «սպեցիֆիկները» դեմ արտահայտվեցին բոլշևիկ-լենինյանների առաջ քաշած ազգերի ինքնորոշման ծրագրային պահանջին և պաշտպանեցին ավստրիական սոցիալիստների մշակած ազգային-մշակութային ինքնավարության ծրագիրը[5]: Նրանց տեսաբան Դ. Անանունը իր «Ազգային հարցը և դեմոկրատիան» հոդվածաշարում հիմնավորում էր այն գաղափարը, որ հայերի ազգային շահը պահանջում է, որ իրենք հանդես գան ազգային-մշակութային ինքնավարության կարգախոսով[6]: Դ. Անանունը պարզաբանում էր, որ եթե ինքնորոշման իրավունքի տակ «հասկացվում է անջատում Ռուսաստանից, ապա հայ կազմակերպությունը հրաժարվում է նման արտոնություններից»[7]: Նա տվյալ փուլում ձեռնտու չէր համարում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Դ. Անանունի այս տեսակետն էին պաշտպանում նրա գաղափարակից Բ. Իշխանյանը և ուրիշներ[8]: Ի տարբերություն Դ. Անանունի, Բ. Իշխանյանի և մյուս «սպեցիֆիկների» Ավ. Ռուբենին դեմ էր հայերի ազգային-մշակութային ինքնավարության պահանջին և, ըստ էության պաշտպանում էր բոլշևիկների տեսակետը: Հարկ է նշել, որ մինչև 1918թ. գարունը, հայ քաղաքա-

[1] Նույն տեղում, 29 հոկտեմբեր 1906թ., թիվ 5, էջ 70:
[2] Սոցիալ-դեմոկրատ, Բաքու, 1905թ., թիվ 2, էջ 18:
[3] Կյանք, Թիֆլիս, 29 ապրիլի 1906թ., թիվ 7, էջ 159-160:
[4] Ձայն, 29 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 5, էջ 70:
[5] Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 95-96, Յովհաննիսյան Ա., Երկու բնութագիր Ավ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի, Ե., 1927, էջ 25:
[6] Նոր հոսանք, Թիֆլիս, 1913, թիվ 2, էջ 358-372:
[7] Անանուն Դ., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 95:
[8] Համբարյան Ա. Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ու դիմերի մասին, Ե., 1990, էջ 463-464:
[9] Նոր կյանք, Բաքու, 19 փետրվարի 1912թ., թիվ 3-4, էջ 121-126, Հայաստանի կոնսերվացիա, Երևան, 31 հուլիսի, 1920թ, էջ 570:

կան գրեթե բոլոր կուսակցությունները և հոսանքները, չհաշված, իհարկե, բոլշևիկներին, այսպես թե այնպես արտահայտվել են Ռուսաստանի կամ Թուրքիայի կազմում ազգային-մշակութային լայն ինքնավարություն ձեռք բերելու /ստանալու/ օգտին: «Մեզանում չկա մի կուսակցություն,- նշել է Ստ. Շահումյանը,- կղերական թե բուրժուական, «խավարամիտ», թե «ազատամիտ», որ կողմնակից չլինի ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիային»[1]:

Հավանաբար, ժամանակաշրջանի տվյալ կտրվածքում ազգային-մշակութային ինքնավարության պահանջը հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության տեսակետից ավելի իրատես ու ապահով էր, քան բոլշևիկների հռչակած ազգերի ինքնորոշման վերացական պահանջը, որն ինչպես ցույց տվեց կյանքը, իրենց իսկ /բոլշևիկների/ վարած քաղաքականության հետևանքով այդպես էլ մնաց որպես դեկլարատիվ հայտարարություն ու չկենսագործվեց կյանքում: Ասվածի ապացույցներից են 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին ժողկոմխորհի ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, ԽՍՀՄ երեք սահմանադրությունները և այլն, որոնցում խոսվում /հռչակվում/ էին ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին, բայց իրականում ոչ միայն չէր խրախուսվում այն, այլ մեծագույնս հետապնդվում ու հալածվում էր նման մտայնությունը:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին Անդրկովկասում տեղի ունեցած ամենացնցող իրադարձությունը, անշուշտ, հայ-թաթարական կոտորածները եղան: 1905թ. փետրվարից Բաքվում և այլուր սկսված հայ-թաթարական ընդհարումների կապակցությամբ հայ կազմակերպությունը հավատարիմ իր դասակարգային-էքսկլյուզիվական դավանանքին, կոչ էր անում անակնկալի եկած հայ պրոլետարիատին զինվել ու հակահարված տալ թուրք մոլեռանդ ելուզակներին[2]: «Սոցիալիստ» պաշտոնաթերթը կոչ էր անում հայ պրոլետարիատին «պաշտպանվել ամենաակտրական միջոցներով»[3]: Առանձին վայրերում հանգանակությունների միջոցով ձեռք է բերվել զենք: Օրինակ՝ Նուխիի և Ջիվանշիրի շրջաններում ստեղծվել էին զինված մի քանի խմբեր: «Սոցիալիստի» տեղեկացմամբ, «Բաքվի 1905թ. սեպտեմբերյան ընդհարումներից մեկի ժամանակ ՍԴՀԿ Բաքվի կոմիտեն բանվորներին էր բաժանել երկու մոսինի հրացան, երեք բերդան ու մի քանի ատրճանակ, դաշնակցականները՝ մոտ 10 հրացան, իսկ հնչակյանները՝ ոչինչ»[5]: Հայերի ինքնապաշտպանության ամբողջ գործի ղեկավարությունը, անշուշտ գտնվում էր ՀՀԴ ձեռքում:

[1] Շահումյան Ստ., Ե.Հ., հ. 2, էջ 373:
[2] Սոցիալիստ, Ժնև, 14 հոկտեմբերի 1905թ.:
[3] Նույն տեղում, 25 հունիսի 1905թ.:
[4] Ձայն, Թիֆլիս, 29 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 5, էջ 69:
[5] Սոցիալիստ, 14 հոկտեմբերի 1905թ.:

Ինքնապաշպանական քայլերից զատ, առանձին դեպքերում, հանգամանքների թելադրանքով «սպեցիֆիկները» հայ և թուրք բանվորների համերաշխության կոչեր էին անում հորդորելով զերծ մնալ վրեժխնդրությունից և ծայրահեղ գործողություններից[1]: ՍԴՐԿ և այդ արյունալի ընդհարումների գլխավոր սադրիչը համարում էր ցարական կառավարությանը:

Ռուսական հեղափոխության տարիներին ՍԴՐԿ ուշադրության կենտրոնում է եղել բանվորական խնդիրը: Ելնելով դասակարգային պայքարից հայ կազմակերպությունը նավթարդյունաբերական Բաքվում, ինչպես նաև Թիֆլիսում, Բաթումում, Փոթիում, Նուխինում, Շուշիում իրականացրել է բանվորական գործադուլներ, որոնք հիմնականում ունեին տնտեսական պահանջների բնույթ, այն է՝ 8-ժամյա աշխատանքային օր, աշխատավարձի բարձրացում, մեկամյա կայուն տարեկան վճարովի արձակուրդ, առողջապահական և կենցաղային պայմանների բարելավում և այլն:

1905թ. կեսերին գործադուլային պայքարի վերելքի շրջանում ՍԴՐԿ Բաքվի կոմիտեն հիմնում է «Հայ բանվորական բյուրո»: Բյուրոն բանակցություններ է մտնում նավթարդյունաբերողների հետ և գալի ջանքերի գնով կարողանում է հայ բանվորների համար կորզել 600 հազար ռուբլի գումար և հարյուրավոր բանվորների աշխատանքի տեղավորում նավթահանքերում[2]: Այս քայլը բավականաչափ բարձրացրեց «սպեցիֆիկների» վարկը բանվորաշատ Բաքվում:

Հեղափոխության շրջանում ՍԴՐԿ ժնևի արտասահմանյան կոմիտեն յուրովի արտահայտեց իր մասնակցությունը այդ հեղափոխությանը: Կոմիտեն Եվրոպայում անցկացնում էր դասախոսություններ կովկասում ծավալվող իրադարձությունների վերաբերյալ, եվրոպական լեզուներով հրապարակում էր կոչեր, կազմակերպում հանգանակություններ և այլն[3]:

ՍԴՐԿ թե՛ կովկասյան և թե՛ արտասահմանյան կոմիտեները մրցակցում էին մի կողմից ՀՀ Դաշնակցության, իսկ մյուս կողմից ՌՍԴՐԿ –ի հետ՝ ձգտելով ավելի շատ բանվորներ ներգրավել իրենց շարքերը: Հայ կազմակերպության պաշտոնաթերթերը «Սոցիալիստը», հայ ազգային կուսակցություններին համարում էր «հայ պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցությունը թունավորողներ»: ՍԴՐԿ իր պարբերականներում բանակռիվ էր մղում մի կողմից ՀՀԴ օրգաններ «Դրոշակի», «Հառաջի», «Ալիքի», «Զանգի», «Երկրի» և հնչակյան թերթերի՝ «Հնչակի», «Երիտասարդ Հայաստանի», «Վերածնության» դեմ, իսկ մյուս կողմից ՌՍԴԿ պարբերականներ «Պրոլետարիա-

[1] Սոցիալիստ, 14 հոկտեմբերի 1905թ.: Կասյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 23-24:
[2] Կյանք, Թիֆլիս, 18 մարտի 1906թ., թիվ 1, էջ 13, Բանվոր, Բաքու, 25 փետրվարի 1907թ., թիվ 1:
[3] Ձայն, 5 նոյեմբերի 1906թ. թիվ 6, էջ 90: Կասյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25-26:
[4] Ձայն, 29 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 5, էջ 70:

տի կուսի», «Սոցիալ-դեմոկրատ», «Կայծ», «Նոր խոսք», «Հոսանք» թերթերի դեմ:

Հեղափոխության շրջանում տեղի ունեցավ ինքնակալության ընդդիմադիր կուսակցությունների ու քաղաքական ուժերի նկատելի մերձեցում: 1906թ. ապրիլին Ստոկհոլմում գումարված ՌՍԴԿ 4-րդ /միավորիչ/ համագումարում, չնայած ռազմավարական ու մարտավարական բնույթի առկա տարակարծություններին, այնուամենայնիվ, ինքնակալության դեմ պայքարում միասնական ճակատ կազմելու նպատակով, տեղի ունեցավ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության երկու /բոլշևիկյան և մենշևիկյան/ թևերի և ազգային սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների միավորումը ՌՍԴԿ-ի մեջ: Բացի փոքրամասնական և մեծամասնական կազմակերպություններից՝ ՌՍԴԿ մեջ միավորվեցին նաև ազգային-տարածքային սկզբունքը ընդունած Բունդը, լեհական և լատիշական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները, որով ՌՍԴԿ դարձավ միասնական: Արդեն 1907թ. գարնանը նա իր շարքերում ուներ 150 հազար անդամ[1]: ՌՍԴԿ միանալու ցանկություն հայտնեց նաև ՍԴՀԿ: Սակայն վերջինիս քանիցս արված դիմումները մերժվեցին ՌՍԴԿ կԿի և համագումարի կողմից: «Սպեցիֆիկները» միավորվելու համար պայման էին դրել պահպանել իրենց կազմակերպական սիստեմը: Դրա համար էլ, ըստ Ս. Կասյանի, հայ կազմակերպությունը այնպիսի պայմաններ էր ներկայացրել, որ միավորիչ համագումարը ավելորդ համարեց անդամ հարցը քննարկել[2]:

1906թ. հունիսին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ ՍԴՀԿ 2-րդ - խորհրդաժողովը, որը քննարկեց սեփական մարտավարության ուղեգիծը և կրկին պատրաստակամություն հայտնեց միանալու համառուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը[3]: Խորհրդաժողովը ընդունեց ՌՍԴԿ հետ միավորման բանաձև հետևյալ պայմաններով.

1. Հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպությունը, իբրև հայ պրոլետարիատի միակ ներկայացուցիչ, ինքնավար է իր ներքին գործերում, 2. ՍԴՀԿ ընդունում է ՌՍԴԿ ծրագիրը՝ մերժելով միայն ա/ՌՍԴԿ ծրագրի 9-րդ կետը՝ ազգերի ինքնորոշման մասին և բ/վերապահելով իրեն Անդրկովկասի և մասնավորապես հայաբնակ վայրերի ապրարային ծրագրի մշակումը, 3. համակուսակցական հաստատումարների որոշումները և կենտրոնական կոմիտեի հրահանգները պարտադիր են ՍԴՀԿ համար, 4. ՍԴՀԿ իր ներքին կազմակերպության պրոպագանդայի և ագիտացիայի շրջանակներում ինքնուրույն է, 5. Նա հրավիրում է իր համագումարները, ստեղծում իր տեզական ու

[1] История КПСС, т. 2, М., 1966, с. 215.
[2] Կասյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58.
[3] ՀՀՀՔԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 42, թ. 1:

կենտրոնական կոմիտեները և պաշտոնաթերթը /օրգանը/, 6. ՍԴՀԿ-պահպանում[1] է իր ներկայացուցչությունը միջազգային կոնգրեսներում և այլն:

ՍԴՀԿ 2-րդ խորհրդաժողովը համապատասխան որոշումներ ընդունեց օրակարգային մի շարք խնդիրների շուրջ: Մասնավորապես Պետական դումայի խնդրում Հայ կազմակերպությունը շարունակում էր պաշտպանել դրա դատապարտման և բոյկոտի մարտավարությունը: Սակայն 1906թ. վերջերից ՍԴՀԿ փոխում է դումայի բոյկոտման տակտիկան. «լայն զանգվածների քաղաքական գիտակցության հասունացման, հետադիմության դեմ պայքարի և նրա տապալումն արագացնելու համար» կոչ էր անում ՌՍԴՌԿ Անդրկովկասյան կոմիտեին, մուսուլման սոցիալ-դեմոկրատների «Հումմեթ» կազմակերպությունը և մյուս «ձախ» ուժերին միասնական ճակատով հանդես գալու ընտրություններում, որպեսզի դաշնակցականները և կադետները հնարավորինս քիչ ձայներ հավաքեն[2]: ՍԴՀԿ, իհարկե, չուներ այն կշիռը, որ դումայի ընտրություններում առաջադրեր իր թեկնածուն:

Խորհրդաժողովը բանաձև ընդունեց նաև արհմիությունների մասին: ՍԴՀԿ կողմնակից էր անկուսակցական արհեստակցական միությունների կազմակերպման գործին[3]: «Սպեցիֆիկները» դեմ էին զուտ ազգային կամ կուսակցական հատկանիշներով արհմիություններ ստեղծելուն, ինչպիսին որ անում էր Դաշնակցությունը: ՀՀԴ նախընտրում էր կուսակցական-ազգային ձևը զուտ ինքնապաշտպանական նպատակներով, որպեսզի ազգամիջյան ընդհարումների ժամանակ կարողանան զենքի միջոցով միասնաբար ինքնապաշտպանվել:

Արհեստակցական միությունների հարցում Եսայեմը և մյուսները գտնում էին, որ արհմիությունների ազգային-կուսակցական ձևով հիմնումը կնշանակեր ազգայնականության աճ և թշնամանքի ու անվստահության սերմանում Կովկասի բազմազգ ժողովուրդների միջև[4]: «Բանվոր» թերթի կարծիքով. «Տնտեսական կռիվը պահանջում է համերաշխություն և միություն և ոչ թե անջատում, առանձնացում»[5]: Այս առնչությամբ նկատենք, որ իրավացի չէ Ա. կարինյանը, երբ հայտնում է, թե «սպեցիֆիկները» դաշնակցության նման ստեղծեցին ազգային արհմիություններ[6]:

Խորհրդաժողովը որոշում ընդունեց նաև ագրարային հարցի վերաբերյալ, մի խնդիր, որը, ինչպես հայտնի է, կազմում էր ռուսաս-

[1] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 4051, ց. 1, գ. 10, Կյանք, 24 հուլիսի 1906թ., թիվ 15, էջ 230, Г. А. Галоян, Նշվ. աշխ., էջ 112-113:
[2] Կյանք, 12 նոյեմբերի 1906թ., թիվ 7, էջ 98, 19 նոյեմբերի 1906թ., թիվ 8, էջ 113, 26 նոյեմբերի 1906թ., թիվ 9, էջ 129, 143-144, 17 դեկտեմբերի 1906թ., թիվ 12, էջ 176-179:
[3] Նույն տեղում, 24 հուլիսի 1906թ., թիվ 15, էջ 230-231:
[4] Նույն տեղում, 17 հուլիսի 1906թ. թիվ 14, էջ 222:
[5] Բանվոր, Բաքու, 25 փետրվարի 1907թ., թիվ 1:
[6] Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Ե., 1932, էջ 98:

տանյան հեղափոխության առանցքային հիմնահարցերից մեկը: ՍԴՀԿ, համակարծիք չլինելով ՌՍԴՌԿ 4-րդ միավորիչ համագումարում քննարկված ագրարային ծրագրի նախագծին, որոշեց ստեղծել մի հանձնաժողով և դրա միջոցով առաջիկա համագումարին ներկայացնել ագրարային ծրագրի իր նախագիծը: «Սպեցիֆիկներից» ագրարային խնդրի հայտնի մասնագետներ էին համարվում Դ. Անանունը, Գ. Պիճիկյանը և ուրիշներ: Հետագայում նրանք մշակեցին հողային խնդրի լուծման իրենց ծրագիրը[2]:

2-րդ խորհրդաժողովի ավարտից հետո ՍԴՀԿ առջև ծառացած առաջնահերթ խնդիրներից էր դարձյալ ՌՍԴՌԿ միանալու հարցը: 1907թ. ապրիլ-մայիսին Լոնդոնում գումարվեց ՌՍԴՌԿ հերթական 5-րդ համագումարը: ՍԴՀԿ դիմումով կրկին պատրաստակամություն հայտնեց միանալու ՌՍԴՌԿ-ին՝ ինքնավար կազմակերպության կարգավիճակով: Անգամ համագումարին որպես հյուրեր մասնակցել են Հայ կազմակերպության երկու ներկայացուցիչներ Ղ. և Ն. Տեր-Ղազարյանները[3]: Չնայած բոլշևիկների դիմադրությանը՝ այնուամենայնիվ 5-րդ համագումարը սկզբունքորեն ընդունեց կազմակերպական այն համակարգը, որն արդեն կիրառվում էր հրեաների, լեհերի, ուկրաինացիների, լատիշների, հայերի և ֆեդերատիվ հիմունքներով ՌՍԴՌԿ մեջ մտնող բանվորական այլ կազմակերպությունների կողմից: Թեև համագումարը ընդունեց Հայ կազմակերպության միացման առաջարկը, բայց ըստ Ս. Կասյանի՝ «սպեցիֆիկները գերադասեցին մնալ կուսակցությունից դուրս, որովհետև վրա էին հասնում ռեակցիայի վտանգավոր օրերը»:

Երկու խորհրդաժողովներից հետո՝ 1907թ. սկզբներին, ՍԴՀԿ-կենտկոմը որոշում ընդունեց հրավիրել կազմակերպության առաջին համագումարը՝ հետևյալ օրակարգով՝ ա/ կենտկոմի հաշվետվությունը, բ/ Պետական դուման, գ/ պրոֆմիություններ, դ/ մեր վերաբերմունքը դեպի մյուս կուսակցությունները և այլն[5]: ՌՍԴՌԿ 5-րդ և ՍԴՀԿ 1-ին համագումարների օրակարգի հարցերի համեմատությունից դժվար չէ նկատել, որ դրանք փաստորեն կրկնվել են: Հայ կազմակերպության առաջին համագումարը որոշ ձգձգումներից հետո կայացավ 1907թ. սեպտեմբեր ամսին: Ընտրված 38 պատգամավորներից համագումարին ներկա էին 32-ը[6]: Հեղափոխության վայրկյանի ու պարտության չրջա-

[1] Կյանք, 24 հուլիսի 1906թ., թիվ 15, էջ 232:
[2] ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 12, թ. 7:
[3] Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в Октябрской революции и гражданской войне, М., 1980, с. 72.
[4] Կասյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 107:
[5] ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 38, թ. 1, գ. 4, թ. 1: Բանվոր, Բաքու, 25 փետրվարի 1907թ., թ. 1:
[6] ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 43, թ. 1:

նում համագումարը որոշում կայացրեց ավելի ակտիվ մասնակցություն ունենալ դումայական /խորհրդարանական/ ընտրապայքարին:

Համագումարը հատուկ վերաբերմունք ցուցաբերեց սոցիալիստ-հեղափոխականների /էսէռների/ կուսակցության նկատմամբ: Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ այս շրջանում, «երիտասարդ դաշնակցականներ» Ա. Ամիրյանի, Լ. Աթաբեկյանի և մյուսների ջանքերի շնորհիվ հայ իրականության մեջ սկսել էր մուտք գործել էսէռականության զաղափարախոսությունը, համագումարը տվեց այդ կուսակցության մանրբուրժուական զաղափարախոսության ու քաղաքականության սպեցիֆիկյան գնահատականը: Էսէռները որակվեցին որպես մանրբուրժուական, հակապրոլետարական կուսակցություն՝ «էկլեկտիկ ուտոպիական աշխարհայացքով և մասնավորապես ագրարային պահպանողականությամբ /կոնսերվատիզմով/»[1]: «Սպեցիֆիկները» նկատի ունենալով ՀՀԴ և էսէռների միջև առկա մերձակցությունը, գտնում էին, որ վերջինս հովանավորում և «ջուր է լցնում հայ ազգայնականության ջրաղացին»: Ուստի համագումարի որոշմամբ հանձնարարվեց ՍԴՒՀ կազմակերպության մարմիններին և օրգաններին՝ «եռանդուն ջանքերով մերկացնել այդ հակապրոլետարական կուսակցության մանրբուրժուական իդեոլոգիան և հետ մղել նրան հայ պրոլետարիատի շարքերից»[2]:

Համագումարը ընդունեց կազմակերպության ամբողջական ծրագիրը և կանոնադրությունը: Ծրագրի ներածական մասում ընդգծվում էր կազմակերպության նվիրվածությունը սոցիալ-դեմոկրատական, մարքսիստական ուսմունքին: Նրանք իրենց գործունեության գերագույն խնդիրն էին համարում «ակտիվ մասնակցություն բերել Ռուսաստանի հեղափոխության գործին, ազատագրվել ինքնակալության սպանիչ լծից՝ կազմակերպելով հայ բանվոր դասակարգին ու ամբողջ հասարակությանը»[3]: Այնուհետև խոսվում էր բանվորական պահանջների, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների, եկեղեցու և պետության հարաբերությունների և համանման այլ խնդիրների մասին:

«Սպեցիֆիկները» կողմնակից էին Ռուսաստանի ապակենտրոնացմանը, որի համաձայն ամբողջ երկիրը /կայսրությունը/ ըստ պատմական, տարածքային և տնտեսական պայմանների, բաժանվելու էր ինքնակառավարվող շրջանների՝ կանտոնների: Այդպիսի մի ինքնավար շրջան /կանտոն/ էր կազմելու Անդրկովկասը: Հայտարարվում էր քաղաքացիների անձի ու բնակարանի անձեռնմխելիություն, խոսքի, մամուլի և ժողովների կատարյալ ազատություն: Վերացվելու էին անձնագիրը, մշտական զորքը, անուղղակի հարկերը, բոլոր պաշտոնները զառնալու էին ընտրովի: Մտցվելու էր ութժամյա աշխատանքային օր, գործադուլների և բանվորական միությունների կատարյալ ազատություն, վերացվելու էր գիշերային աշխատանքը, արգելվում էր կանանց աշխատանքը արտադրության վնասակար ճյուղերում: Տներում կրթությունը տարվելու էր մայրենի լեզվով, եկեղեցին անջատվում էր պետությունից և այլն[4]:

Մրագրի առանձին պարագրաֆներում չոչափվում էր արևմտահայ զատը: «Սպեցիֆիկները» ըմբռնումով էին մոտենում այդ խնդրին: Նրանք թեև գտնում էին, որ «Տաճկահայ զատը տաճկահայերի գործը պիտի լինի», բայց և միաժամանակ ամեն մի հայի բարոյական պարտքն էին համարում օգնել արևմտահայերին, համերաշխությամբ ու պատկառանքով վերաբերվել այդ խնդրին[5]: «Ամեն մարդ ու կազմակերպություն,- կարդում ենք ծրագրում,- իր ուժերի ու հնարավորությունների սահմաններում, իր բարոյական պարտքը պետք է համարի օգնել ու աջակցություն ցույց տալ տաճկահայերին»[6]:

Հայ կազմակերպության ղեկավար գործիչներից Բ. Իշխանյանը հայկական հարցի լուծումը կապում է համաշխարհական չարժումների հետ: Դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Համիդ 2-րդի բռնակալական կարգի դեմ ուժեղացող ընդդիմության պայմաններում «սպեցիֆիկները» առաջ էին քաշում հայ, թուրք, քուրդ, ասորի և մյուս ճնշված ազգությունների ընդհանուր հեղափոխության գաղափարը[7]: Սրանք ևս միամտաբար կարծում էին, թե քաղաքականապես հետամնաց և կրոնապես մոլեռանդ ու անհանդուրժող թուրք և այլ մուսուլման ազգությունները կդաշնակցեն հայերի և մյուս քրիստոնյաների հետ և համատեղ ուժերով կտապալեն համիդյան ռեժիմը: Ավաղ, ինչպես երևում է, որ ՍԴՒՀԿ ցուցաբերում էր հայկական հարցի լուծման սոցիալ-դասակարգային մոտեցում, որով զարձյալ ընդգծվում էր «սպեցիֆիկների» սոցիալիստական բովանդակությունը: Մեկ այլ պարագայում, հանգամանքների թելադրանքով, նույն Բ. Իշխանյանը հայկական հարցի լուծումը կապում էր մեծ տերությունների դիվանագիտական միջամտության հետ[8]: Քաղաքական դիրքորոշումներով փոփոխական, իսկ խառնվածքով խիստ զգացմունքային Բ. Իշխանյանը ստորև մատնանշած աշխատության մեջ ոչ պակաս սրությամբ դատափետում էր Ռուսաստանի նվաճողական նկրտումները ու երկրիմի կեցվածքը հայկական հարցում: Սակայն «սպեցիֆիկների» համար ընդ-

[1] Նույն տեղում:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, գ. 44, թթ. 3-10:

[1] ՀՀ ՀԵԿՓ ՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 44, թթ 10-11:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, թ. 10:
[4] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 514:
[5] Երկրի ձայն, Թիֆլիս, 8 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 1, էջ 2, 14, 15, հոկտեմբերի 1906թ. թիվ 2, էջ 16, թիվ 5, էջ 8:
[6] Իշխանյան Բ., Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիւպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907, էջ 14-17:
[7] Կյանք, 8 հուլիսի, 1906թ., թիվ 17, էջ 258:

Հանրականն ու էականն այն էր, որ մյուս հայ սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալիստների նման արևմտահայ դաշտը առանձնացնում էին ռուսահայ խնդրից: Արևմտահայ և ռուսահայ դաշտերը իրար խառնելը և միասնացնելը նրանց կարծիքով «կթուլացնի հայ զանգվածների դասակարգային գիտակցությունը, հանդամանք, որ ձեռնտու կլինի հայ բուրժուազիային»[1]:

Այսպիսով, ՍԴՀՀԿ 1907թ. ծրագրի հիմնադրույթների հպանցիկ դիտարկումից դժվար չէ կռահել, որ դասակարգային, մարքսիստական, սոցիալիստական կոչման կուսակցությունն է, որի համար առաջնայինը հայ բանվորի սոցիալ-տնտեսական ազատագրությունն էր, իսկ համազգային գերխնդիր համարվող արևմտահայ դաշտը, մղվելով երկրորդական պլան, համարվում էր միայն իրենց արևմտահայերի գործը: Այս իմաստով էլ նրանք ավելի մոտ էին կանգնած ոչ ազգային, ձախակողմյան կուսակցություններին՝ մենշևիկներին, էսէռներին, բոլշևիկներին:

Ինչ վերաբերում էր ՍԴՀՀԿ կանոնադրությանը, ապա պետք է ասել, որ նրանում զարձյալ ընդգծվում էր կազմակերպության բունդական-ֆեդերալիստական սկզբունքը, որով նա ինքնավար էր իր ներքին գործերում: Կազմակերպության հիմքը /միջուկը/ կազմում էին խմբերը: Քաղաքներում և գյուղերում ստեղծված խմբերը միևնույն կարող էին կազմել քաղաքային կոմիտեներ կամ գյուղական ենթակոմիտեներ, որոնք զարձյալ ինքնավար կերպով վարում էին իրենց գործերը: Նրանք պարտավոր էին տանելու զրավոր և բանավոր սոցիալիստական ագիտացիա և պրոպագանդա: ՍԴՀՀԿ բարձրագույն ղեկավար գործադիր մարմինը կազմակերպության Կենտրոնական կոմիտեն էր[2]:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին «սպեցիֆիկները» զբաղվել են ոչ միայն ծրագրային, տեսական-գաղափարախոսական հարցերով, այլև իրենց հնարավորությունների սահմաններում սուր և անհաշտ բանակռիվ էին մղում այլ կուսակցությունների՝ ՌՍԴՀԿ, ՀՀԴ, Հնչակ և այլոց հետ: «Սպեցիֆիկները» առանձնապես ուժեղ հակամարտության մեջ էին Հնչակյանների հետ, որովհետև երկուսն էլ իրենց համարում էին սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական կուսակցություն: Հայ բանդականները Հնչակյաններին մեղադրում էին հակապրոլետարական լինելու մեջ: Նրանք իրենց թերթերում, քարոզչական մյուս միջոցներով ծաղրում էին Հնչակյանների գաղափարական երկվությունը /դուալիզմը/՝ ազգային և սոցիալ-դեմոկրատական գործունեությունը: Այս կապակցությամբ Հնչակյան գործիչ Ռուբեն Խանազատն իր հուշերում նշում էր, որ հայ մարքսիստները՝ սոցիալ-դեմոկրատները և «սպեցիֆիկները» «չատ տեղին հարձակումներ էին անում մեր դեմ ու ծաղրում էին՝ ապացուցելով, թե

[1] Ձայն, 29 հոկտեմբերի 1906թ., թիվ 5, էջ 72:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿՍ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 44, թթ. 13-17:

մենք երկու աթոռի վրա ենք նստած և մեր ազգայնականությամբ մթագնում ենք հայ բանվորների դասակարգային գիտակցությունը»[1]:

Պետք է ասել, որ Հնչակյանները, «սպեցիֆիկները», էլ չենք խոսում սոցիալ-դեմոկրատ բոլշևիկների մասին, շարունակ մրցակցում էին իրար հետ, թե իրենցից ով է ավելի հետևողական ու հավատարիմ մարքսիզմին՝ «գիտական» սոցիալիզմի ուսմունքին: Այդ մրցակցությունը ուժեղացավ հատկապես հեղափոխության տարիներին: «Սպեցիֆիկները» Անդրիվոլկասի պրոլետարական շրջաններում անդուլ քարոզչություն էին տանում հայ բանվորներին Հնչակյանների ու դաշնակցականների ազդեցությունից դուրս բերելու համար: Այդ նպատակով նրանք հրատարակում էին կոչեր, տաբաձում թռուցիկներ: 1906թ. այդպիսի մի կոչ է գրել Ակ. Ռուբենին[2]: «Սպեցիֆիկները» իրենց քննադատության սլաքն ուղղեցին նաև ՀՀԴ դեմ հատկապես 1906.-1908թթ. վերջինիս ճգնաժամի ու նրա «աջից» ու «ձախից» պառակտման շրջանում: Սակայն, եթե Հնչակյանները ամենից ավելի քննադատվում էին հակասոցիալիստական, հակամարքսիստական լինելու համար, ապա Դաշնակցությունը քննադատվում էր սոցիալիստական ֆրազաբանության /դարձվածամոլության/ և զուտ ազգային ծրագրերի ու մտադրությունների համար:

Ե՛վ հեղափոխության տարիներին, և՛ դրա պարտությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանում ՍԴՀՀԿ պայքարում էր ազգայնականության այն բոլոր զրսևորումների դեմ, որոնք կարող էին խոչընդոտ հանդիսանալ հայ պրոլետարիատի դասակարգային պայքարին: ՍԴՀՀԿ ազգային ու դասակարգային բովանդակությունը մեկ անգամ ևս ցուցահանելու համար բերենք մի քաղվածք նրա ընդունած փաստաթղթերից: «ՍԴՀՀԿ նպատակն է անխնա կռիվ մղել այն բուրժուանացիոնալիստական կուսակցությունների դեմ, որոնք սիրամարգի փետուրներով զարդարված, խաբուսիկ հրապույրով պղտորում են հայ պրոլետարիատի միտքը, չեղում նրան իր դասակարգային կռվի միակ ճիշտ ու փրկարար ճանապարհից և գիտակցաբար օգտագործում են նրա ուժը՝ իրենց նացիոնալիստական քաղաքականության համար»[3]: Այսպիսի վկայակոչումներից հետո հազիվ թե կարելի է համաձայնվել խորհրդահայ պատմակուսակցական գրականության մեջ տարածում գտած այն մտայնության, երբ «սպեցիֆիկները» դուրս էին բերվում որպես ոչ պրոլետարական, հակահեղափոխական կազմակերպություն: Այս կապակցությամբ պատմաբան Հ. Վարդանյանը գրում է. «Սպեցիֆիկները ժխտում էին ազգի ներսում դասակարգային կռիվը, քարոզում էին պրոլետարիատի ու բուրժուազիայի դասակարգա-

[1] Խան-Ազատ Ռ., Հայ հեղափոխականի հուշերից /Այբենիք, 1929, թիվ 6, էջ 109/:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 36, թ. 1:
[3] ՀՀ ՀՔԿՓ ՊԿՍ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 63, թ. 1:

յին համերաշխությունը»[1]: Այնինչ, վերը բերված փաստերը հակառակն են ապացուցում:

Հեղափոխության պարտության և ստոլիպինյան վարչակարգի հակահարձակման պայմաններում մյուս ընդդիմադիր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների նման «սպեցիֆիկները» ևս անցան ընդհատակ: Դաժան զրաքննության պայմաններում փակվեցին մի շարք թերթեր: Բայց և այնպես չընդհատվեցին ՍԴՐՀԿ պարբերական հրատարակությունները: Կարճատև ընդհատումներով Բաքվում և Թիֆլիսում լույս տեսան «Գործ», «Շեփոր», «Ուղի» շաբաթաթերթերը: Հետադիմության հարձակման պայմաններում հողվածագիր հեղինակները հետապնդումներից խուսս տալու նպատակով, որպես կանոն հանդես էին գալիս կեղծանուններով:

Հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո ցարական հետադիմության բռնաճնշումներից զերծ չմնացին նաև ՍԴՐՀԿ առանձին գործիչներ: Առանձնապես շատ տուժեց կազմակերպության փաստացի ղեկավար Բախչի Իշխանյանը: 1908թ. ապրիլին խուզարկվեց նրա բնակարանը, զրախանութներից բռնագրավվեցին նրա տպագիր գրքույկները: Ձուտ քաղաքական մեղադրանքով ավելի քան երկու տարով Բ. Իշխանյանը ազատազրկվեց և իր պատիժը կրեց Թիֆլիսի հայկական Մետեխի բանտում[2]: Ի դեպ, Իշխանյանը այն եզակի գործիչներից է, որին բախտ է վիճակվել ճաշակել թե՛ ցարական և թե՛ խորհրդային բանտի դառնությունները:

Բացի Իշխանյանից, ցարական պահնորդությանը հաջողվում է Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումիում ձերբակալել Հայ կազմակերպության մի շարք այլ ակտիվիստների՝ ոմանց բանտարկելով, իսկ ոմանց էլ աքսորելով կայսրության խորքերը: Կազմակերպության մի քանի գործիչներ էլ ստիպված հեռացան արտասահման: Դրանից հետո ՍԴՐՀԿ առանց այն էլ թույլ կազմակերպությունը փաստորեն կազմալուծվեց: Որոշ խմբեր դադարեցին գործել, իսկ գործող տեղական կոմիտեների և խմբերի միջև կապը գործնականում կտրվեց: Այս առընչությամբ միանգամայն անհիմն է խորհրդահայ-պատմագրության մեջ տարածում գտած այն թյուր վարկածը, թե իբր, «սպեցիֆիկները», համակերպվել են տիրող կարգերին, ուստի և չեն ենթարկվել հալածանքների և որ, իբր, ոչ մի ձերբակալություն չի կատարվել այդ կազմակերպությունից: Ավելին, որոշ հեղինակներ Հայ կազմակերպությունը որակել են որպես ցարիզմի գործակալ: Այնինչ իրականում, իր հիմնադրման ժամանակից, ՍԴՐՀ կազմակերպությունը ՌՍԴՐԿ-ից և հայ ազգային կուսակցություններից ոչ պակաս ենթարկվել է ցարական կառավարության հալածանքներին ու հետապնդումներին:

[1] Վարդանյան Հ. Գ., Հայ բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների դիրքավորումը բուսական Առաջին հեղափոխության տարիներին /1905-1907/, Ե., 1975, էջ 162:
[2] Ուղի, Բաքու, 1 հունիսի 1909թ., թիվ 1, էջ 13:
[3] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 423:

ՍԴՐՀԿ կենդանության նշաններ ցույց տվեց արդեն 1910-ական թվականների սկզբներից՝ հետադիմության տենդատվության և հեղափոխության նոր վերելքի շրջանում: Լույս են տեսնում «Կոչ», «Նոր կյանք», «Կովկասի լրաբեր», «Նոր ուղի» պարբերականները: Սակայն այս շրջանում «սպեցիֆիկների» գործունեության համար բնորոշ է դառնում ոչ այնքան բանվոր դասակարգի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայքարի խնդիրների արծարծումը, որքան գրական-գեղարվեստական, տեսական-փիլիսոփայական հիմնահարցերը: Ակ. Ռուբենին, Դ. Անանունը, Գ. Պիճիկյանը, Ակ. Մարտունին, Ա. Կարինյանը, Ս. Վարդանյանը և ուրիշներ տպագրում են քաղաքական, գրականագիտական և փիլիսոփայական բնույթի հոդվածաշարեր ու գրքույկներ: Օրինակ, Ակ. Ռուբենին իր «Գրական նկատողություններ» ստվարածավալ հոդվածաշարում քննության էր առնում ռուսական ու համաշխարհային գեղարվեստի խնդիրները և փորձում դրանք կապել ու տեղայնացնել հայ իրականության ու գեղարվեստի ներկայացուցիչների հետ[1]:

Փիլիսոփայության հարցերում «սպեցիֆիկ» տեսաբանները հիմնականում կանգնած էին դիալեկտիկական մատերիալիզմի դիրքերում: Օրինակ, «Հայկական իմաստասիրության ազդարարները» հոդվածաշարում հեղինակ Գ. Պիճիկյանը քննադատում էր 20-րդ դարի սկզբի փիլիսոփայական «Նոր» ուղղությունը՝ Է. Մախի և Ռ. Ավենարիուսի սուբյեկտիվ իդեալիստական էմպիրիոկրիտիցիզմը և դրա փոխարեն պաշտպանում Մարքսի և Ենգելսի աշխարհը վերափոխող մատերիալիստական աշխարհայացքը[2]: Պիճիկյանը ցույց էր տալիս, որ այդ սուբյեկտիվ իդեալիստական փիլիսոփայությունը, հանձինս Ցրանգյանի, Կուզեանի, Սնարի, Հովհաննիսյանի թափանցում է նաև հայ իրականության մեջ[3]:

1910-ական թթ. սկզբի ուշագրավ աշխատություններից է նաև Դ. Անանունի «Ազգային հարցը և դեմոկրատիան», որը տպագրվել է «Նոր հոսանք» ամսագրում: Այստեղ հեղինակը, բանավիճելով բոլշևիկ գործիչներ Վ. Լենինի, Ի. Ստալինի, Ստ. Շահումյանի և մյուսների հետ, զարգացնում ու ամբողջացնում է ազգային-մշակութային ինքնավարության գաղափարը:

Այսպիսով, մեկ տասնամյակի ընթացքում ՍԴՐՀԿ բավականաչափ գործունեություն է ծավալել հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում և ռուսական ու միջազգային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման մեջ: Առանց այս ինքնատիպ կազմակերպության գաղափարախոսության ու գործունեության ուսումնասիրման անհնարին է ամ-

[1] Նոր կյանք, Բաքու, 11 դեկտեմբերի 1911թ., թիվ 1-2, էջ 9-38:
[2] Կոչ, Բաքու, 3 ապրիլի 1911թ., թիվ 1, էջ 7:
[3] Նույն տեղում:

բողջական պատկերացում ունենալ 20-րդ դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի խճապատկերի մասին:

Ուշագրավ է, որ իր գործունեության երկրորդ տասնամյակի ընթացքում «սպեցիֆիկների» կազմակերպությունը վերաճեց քաղաքական կուսակցության: Պատմաքաղաքական գործընթացների ներգործությամբ նա գաղափարաքաղաքական բարեշրջում /էվոլյուցիա/ ապրեց և հայ ազգային կուսակցություններին զրեթե համահավասար, քայլ առ քայլ կանգնեց Հայաստանի անկախության գաղափարի և ազգային-պետական շահերի պաշտպանության հողի վրա: Սակայն 1920թ. Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «սպեցիֆիկների» կուսակցությունը՝ ՀՍԴԲԿ, մյուս այլախոհ կուսակցությունների պես, բոլշևիկների իշխանության կողմից ենթարկվեց լուծարման ու բռնազատության:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 3

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 26

ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 56

ԳԵՎՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 76

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 110

ՍԱՍՈՒՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ - ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ 1900 -1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 130

ԴԵՐԵՆԻԿ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՌՍԴԲԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.....146

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ՝«ՍՊԵՑԻՖԻԿՆԵՐ».....177

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ / 1885-1914 ԹԹ. /

Խմբագիր՝ Է. Ա. Կոստանդյան
Սրբագրիչ՝ Գ. Ստեփանյան
Տեխ. խմբագիր՝ Դ. Չիտչյան

Հանձնված է շարվածքի 06. 01. 2003թ.
Ստորագրված է տպագրության՝ 15.04.2003թ.

«Եգեա» հրատարակչություն
375009, Երևան, Իսահակյան 28, հեռ. 52 64 09

Գիրքը տպագրվել է Վարդհրատ ՍՊԸ տպարանում
Հասցե՝ Երևան, Զաբյան 22